

उपोद्घात.

या ग्रंथाचें नांव सायुज्यसदननाटक. असें नांव ठेवण्याचें कारण. जीव मायावश होऊन कामक्रोधादिकांच्या आधीन झाला आणि स्वरूपास विसरला त्यास दम, शम, बोध इत्यादिकांनीं षड्विंशति पराभव करून मायाविमुक्त केलें. नंतर तो कृतापराधाचा पश्चात्ताप करून ईश्वरास शरण जातांच सायुज्यपद ह्मणजे सायुज्यमुक्ति पावला. सायुज्य ह्मणजे सहजावस्थैक्य आणि सदन ह्मणजे घर, ज्यांत जीवेश्वरऐक्य झालें तें सायुज्यसदन. ह्मणून या ग्रंथास सायुज्यसदन असें नांव दिलें आहे. नाटक या शब्दाचा साधारण अर्थ ह्मटला ह्मणजे नृत्य किंवा खेळ असा आहे. त्याच सरणीनें या ग्रंथाची रचना गद्यपद्यात्मक असून स्थावरजंगमजगदाभास हाच जो सर्वेश्वराचा खेळ, तो या ग्रंथांत समजण्या जोगता, कानास मधुर, आणि मनास वेधक, असा वर्णन केल्या आहे. यांत करुणरस आणि शृंगाररस प्रधान असून वीररस ही अंगभूत आहे.

यांत कविता ह्मटल्या ह्मणजे बहुतेक श्लोकच आहेत. ते सुलभ रीतीनें वाचतां यावे ह्मणून प्रत्येक श्लोकाच्या वृत्ताचें नांव त्या त्या स्थळीं कंसांत लिहिलें आहे. कांहीं तालसुरावर संगीत ह्मणण्या जोगती पदे ही यांत आहेत. ती ज्या रागांत ह्मणावयाची त्या रागांचीही नांवे त्या त्या स्थळीं कंसांत लिहिली आहेत. कांहीं साक्या, दिंड्या,

ओंव्या, आणि अभंग आहेत त्यांची वाचण्याची रीति तर सर्वास साधारण माहितच आहे.

या ग्रंथांत मुख्य पात्रें जीव आणि शिव ज्यांस वेदांत शोन सुपर्ण, उपनिषदांत हंस आणि परमहंस, कोठें जीवात्मा आणि परमात्मा, कोठें अधिदैवत आणि अधियज्ञ झालें आहे, तीं आहेत.

या ग्रंथांतील कथाभागाच्या रचनेचा प्रकार असा आहे कीं, जी मूलमाया किंवा मूलप्रकृति ती ईश्वराची रासी आपले बंधु काम, क्रोध, मद, मत्सर, लोभ, मोह आणि कुतर्क यांसहवर्तमान राहत असतां ईश्वराचे प्रधान बोध, दम, शम विचार, विवेक, तर्क इत्यादिकांनीं ईश्वरास त्यांचे अपराध निवेदन करून त्यांस राजनगरींतून काढून लावले ते भवारण्यांत येऊन बलवान होऊन राहिले. पुढें ईश्वराची कन्या शांति उपवर झाली तिचें लग्न ईश्वराचा प्रतिनिधि जीव याजबरोबर करून त्यास भवारण्यांत देहगड नामें किल्ला बांधून तेथील आधिपत्य दिलें आणि मनास देहगडांतील कारभारी नमून शांतीसह जीवाचो भवारण्यांत देहगडीं स्थापना केली. नंतर, माया आपले बंधुसह तेथें राहत होती तिणें मनाचे द्वारानें देहगडांत प्रवेश करून जीव वश करून आपलासा केला, आणि कामक्रोधादि आपले भावांला देहगडांतील सर्व कारभार करावयास सांगितले. असें होतांच जीव अगदीं तडावीन होऊन शांतीस, सुमतीस आणि ईश्वरीसही विरक्त्यास. नंतर शांति, सुमति शोकाकुल झाल्या तेव्हां प्रभुनें बोधादि प्रधानांकरवीं कामक्रोधादिकांचा पराभव करून त्यांस देहगडांतून हांकून दिलें, आणि जीवास मा-

याविमुक्त करून शांतीसहित सुखी केलें. नंतर जीव कृतापराधाचा पश्चात्ताप पावून अनन्यभावानें प्रभूस शरण जातांच सायुज्यसदन ह्मणजे तदैक्यता पावला. याप्रमाणें सेव्यसेवकत्व असून जीवेश्वरांचें ऐक्य यांत वर्णिलें आहे.

यांत योगशास्त्रास आणि शारीरास अनुसरून असें देहाच्या रचनेचें ही थोडेंसें वर्णन केलें आहे.

हा ग्रंथ करण्याचा मुख्य उद्देश हा कीं, जीवाचा ईश्वरार्शी मूलसंबंध कसा होता; तो देहाधिकारी झाल्यानंतर मायावश होऊन कामक्रोधादिकांच्या आधीन कसा झाला, आणि त्यापासून कोण कोणते कसकसे क्लेश पावला; त्यास आत्मत्वाचा कसा विभ्रम झाला; नंतर बोधादिकांनीं जरी षड्रिपु इतके प्रबल तरी त्यांचा भराभव करून जीवास मायाविमुक्त कसें केलें; जीव कृतापराधांचा पश्चात्ताप करून ईश्वरास पूज्यपूजक भावानें शरण जातांच सकलापराधांची क्षमा पावून देहींच सायुज्यपद ह्मणजे ईश्वरी सहजावस्था कशी पावला; हे सर्व लक्षांत यावें.

हा ग्रंथ साधेल तितक्या सोप्या शब्दांनीं लिहिला आहे. परंतु कवितेंत वगैरे ठिकाणीं काव्यनियमास आणि यमकांस साधण्याकरितां निरुपायामुळे कठिण शब्द घालणें प्राप्त झालें, त्यांचा अर्थ प्रत्येक पृष्ठाचे खालीं टिपेंत सुबोध लिहिला आहे.

यांत पात्रांचीं नांवे कोठें कोठें कानास नीट लागावीं ह्मणून व्यवहाररीतीला जुळण्यासारखीं लिहिलीं आहेत. त्यांचा अर्थ खाली लिहिल्याप्रमाणें वाचकांनीं ग्रंथ वाचतेवेळीं लक्षांत ठेवला पाहिजे.—

शिवाजीराजा ल०	ईश्वर.	मोहनाजी	ह्मणजे मोह.
जीवाजीराव =	जीव.	कुतकाजी ==	कुतर्क.
मायाऊ =	माया.	बोधाजीराव ==	बोध.
कामाजीना० ==	काम.	दमाजीराव ==	दम.
राघोजीना० ==	क्रोध.	शमाजीपंत ==	शम.
मदाजी ==	मद.	चतुराऊ ==	तुरीया
मसाजी =	मत्सर.	तुकोजीराव ==	तर्क.
लुमाजी ==	लोभ.	मज्ञाऊ ==	ज्ञान

सायुज्यसदननाटक.

अंक १.

स्थळ.

ना ५९
१

भवारण्य.

पात्रे.

सूत्रधार	..	..	..	..	..	..	नाटक खेळ करणारा.
पारिपार्श्वक	..	..	..	..	..	..	न्याचा सोबती.
विदूषक	..	..	..	..	..	..	माधवी
राघोजी नाईक	•	..	..	..	..	..	मांग.
मदाजी	..	..	..	..	..	..	राघोजीचा भाऊ.
कुतकाजी	•	..	..	..	..	..	राघोजीचा सेवक

सायुज्यसदननाटक.

प्रारंभ.

अंक १.

मंगलाचरण.

श्लोक [द्रुतविलंबित]

सकलमंगलदायक सदुरु, ॥

विमल, भाँकर, न्दत्तमसंहरु, ॥

स्मरुनि अंतरिं काव्यकुतूहला ॥

रचिन जें शमि तापहलाहला ॥ १ ॥

श्लोक (मालिनी)

स्थिरचरनटनाद्य श्रीपती सूत्रधारी, ॥

अभिनववपु, भिन्नाभास जो निर्विकारी, ॥

घाँटि मठिं लघु मोठा भानुसा बिबलासे, ॥

जगिं नागिं कनकाचे सारखा जो विलासे ॥ २ ॥

श्लोक (स्रग्धरा)

जो श्री-वैराग्य- औदार्य- सुयश-विमलज्ञान-धैर्यां विधवासी, ॥

जो विश्वांकूरउर्वी, प्रकृतिवश, मनध्येय साच्यां जिवांसी, ॥

सायुज्यसदननाटक.

सप्तमी

हा ग्रंथ

रामकृष्ण हरि भागवत

यांणी रचिला

तो

मुंबईत.

गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यांत छापिला.

शके १७८९,

सन १८६८

(हा ग्रंथ इ० स० १८४७ चा आकट २० प्रमाणें रजिस्टर
केला आहे.)

(यावरून दुसऱ्या भाषेत भाषांतर करण्याचा
हक्कहि मालकानें आपणाकडे
ठेविला आहे.)

TO

THE MEMORY

OF

THE LATE HON'BLE JUGONNATH SUNKERSETT

THIS LITTLE WORK

IS INSCRIBED

AS A TOKEN OF THE HUMBLE APPRECIATION

OF HIS ZEAL AND LIFE-LONG EXERTIONS

FOR PROMOTING THE WELFARE OF

HIS COUNTRYMEN WHETHER

WITH

RESPECT TO EDUCATION

OR

GENERAL ADVANCEMENT.

BY HIS ADMIRER

THE AUTHOR.

कैलासवासी

श्रीमंत जगन्नाथजी शंकरशेट

यांचें

देशबांधवाच्या विद्यावृद्धीविषयी आणि

कल्याणाविषयी आस्था, तत्परता परि

श्रम इत्यादि गुण स्मारक जें स्मरण

त्यास बंधकत्यनिं हा लहानसा

ग्रंथ आदरपूर्वक नजर

केला असे.

प्रस्तावना.

पुष्कळ दिवसांपासून माझ्या मनांत कानाला गोड असून अंतःकरणाला सदसद्बोधानंदानें पवित्रकारक अशा प्रकारचा लहानसा ग्रंथ रचून देशबांधवांस वाचावयास द्यावयाचा उद्देश होता परंतु माझा बहुतेक वेळ जो चरितार्थ चालण्या करतां मी उद्योग करीत असें त्यांत गुंतून गेल्यामुळे त्या सद्धेतूचा अंकुर हृदयभूमीवर न येतां तेथच्यातेथेंच थबकून राहिला. परंतु दैवयोगें करून मोठ्या शारीर आणि मानसिक मेहनतीचें जें मी सरकारी काम करीत होतों त्यांतून मला मुक्तता मिळून निर्वाहार्थ थोडेंसें पेनशनही मिळालें; तेव्हां निर्व्यापाराचें खाजें आणि स्वस्थपणाचें पाणी पाहिजे तसें मिळतांच त्या हृदयभूमींत थबकलेल्या अंकुरास पालवी फुटून हा त्याचा ग्रंथरूप विस्तार झाला, यास सज्जन विद्वज्जन आपला अवधानाश्रय देऊन न्यून असेल तें पूर्ण करून सर्व व्यापी करतील अशी माझी आशा आहे.

रामकृष्ण हरि भागवत.

सायुज्यसदननाटक.

प्रारंभ.

अंक १.

मंगलाचरण.

श्लोक [द्रुतविलंबित]

सकलमंगलदायक सदुरु, ॥

विमल, भाँकर, त्दत्तमसंहरु, ॥

स्मरुनि अंतरिं काव्यकुतूहला ॥

रचिन जें शमि तापहलाहला ॥ १ ॥

श्लोक (मालिनी)

स्थिरचरनटनाद्य श्रीपती सूत्रधारी, ॥

अभिनववपु, भिन्नाभास जो निर्विकारी, ॥

घटिं माठिं लघु मोठा भानुसा विबलासे, ॥

जगिं नागिं कनकाचे सारखा जो विलासे ॥ २ ॥

श्लोक (स्रग्धरा)

जो श्री-वैराग्य- औदार्य- सुयश-विमलज्ञान-धैर्याब्धिवासी, ॥

जो विश्वांकूरउर्वी, प्रकृतिवश, मनध्येय सान्यां जिवांसी, ॥

पातालीं, व्योमिं वा या क्षितिं अणुभरही ज्याविणें ठाव नाहीं,॥
विश्वात्म्या त्या प्रभूला नमन मम असो विग्रहें वाङ्मनांहीं॥१॥

श्लोक (स्वागता)

आद्य वंद्य, ममपूर्वजसेव्य, ॥

श्वांतनाशकर, कीरणभव्य, ॥

ज्ञानमित्र, तृदयाब्ज-विकासी ॥

सौख्य देउ सकलां स्वप्रकाशीं ॥ ४ ॥

या प्रकारें मंगलाचरण झाल्यानंतर,

सूत्रधार— (पुढें येऊन अग्रभागीं बसलेल्या सभासदांकडे
अवलोकन करून लक्षणतो.)

श्लोक (स्वागता)

काव्यकंज- मकरंद- सुधापी, ॥

अर्थपूर्णमति, सदुणवापी ॥

श्रवण- सादर- साधु- गणाचा ॥

थाट, हा विलसतो निपुणांचा ॥ ५ ॥

या प्रकारेंकरून सकल योग्य गुणांनीं मंडित आणि प-
रमस्तुत्य अशी ही साधुजनांची सभा येथें मिळाली आहे.
तर आतां यासभेपुढें भागवतकुलोत्पन्न रविदास नांवाच्या
कवीनें सायुज्यसदन नामक नाटक नूतन रचलें आहे त्या-
चा खेळ करून दाखवावा आणि कृतकृत्यता करून घ्यावी
असें मनांत आहे. (आकाशाकडे पाहून लक्षणतो.) अहो
सभासदांनो, आपली काय आज्ञा आहे !

श्लोक (स्रग्धरा)

विश्वाला पूतकारी, श्रवणपठनमात्रे मना मोदेकारी, ॥
 नेत्रां आनंदकारी, अभिनवरचना लक्षितां निर्विकारी, ॥
 चित्ता चैतन्यधारी, विगलितकलुष प्राणि मोक्षाधिकारी ॥
 होती, ऐशा प्रयोगा करुन सदसि संतुष्टवीं आजसारी ॥ ६ ॥

अहो, आपण असें ह्मणतां काय ! वाहवा, अहो, हें
 कवढें तरी माझे दैव !

आर्या.

होती बहु दिवसांची इच्छा मनिं खेळ करुनि दावावा ॥
 युष्मन्निदेश हि तसा होतो, किति दैवयोग वानावा ॥ ७ ॥
 (पडद्याकडे पाहून) अरे पारिपार्श्वका, सभासदांची आ-
 ज्ञा काय झाली ती ऐकिलीस ना !

पारिपार्श्वक— (पडद्याबाहेर येऊन ह्मणतो) होय महा-
 राज, ऐकिली; पण—

सूत्रधार— पण काय ? लौकर आपले सोबती घेऊन गा-
 ण्यास आरंभ कर.

पारिपार्श्वक— बरें, फार चांगलें आहे. आरंभ करतो,
 पण कोणत्या प्रकारचें गाणें गावें बरें ?

सूत्रधार— अरे, वेड्यासारखें विचारतोस काय ! ज्या नाट-
 काचा आपण खेळ करणार त्याचें गुणवर्णनयुक्त असें
 गाणें गाऊं लाग. पहा, शरत्कालांतील पूर्ण चांदण्यांत
 जसें नक्षत्रयुक्त आकाश विराजते, तसी ही रसिक
 श्रोत्यांनीं युक्त गंभीर रंगभूमि विराजत आहे अशा
 स्थळीं दुसरें काय गावयाचें !

पारिपाश्वक— फार उत्तम. (असें ह्मणून गाण्यास आरंभ करतो.)

पद (रागधनाश्री)

नाटक सुरसाचें शिजलें ॥ ध० ॥

निगमपयोनिधि- मंथन- नवैनवनीत कर्णपुटिं शिजलें ॥ १ ॥

सरस-कवी रव-घनिं अजि सज्जन- त्दय- सुचीरैहि भिजलें ॥२॥

भासति रसिक मधुपानें श्रोते अधोन्मीलित निजले ॥ ३ ॥

रविदासें प्रभुसंतसमाजा वाक्प्रसूनें पुजिलें ॥ ४ ॥ ॥ ८ ॥

विदूषक— गायकाच्या लेंका, कायरे ह्मटलेंस हें ? बाबा,

असें आहे तर आपण येथें बसत नाही.

पारि०— कां ?

विदू०— मला बाबा भय वाटतें.

पारि०— कशाचें ?

विदू०— तुझ्या गाण्याचें, आणि कशाचें ?

पारि०— काय ! अरे, ज्या या माझ्या गाण्यानें सर्व सभा-

सद भानंदांत निमग्न होऊन डोलूं लागले; त्या गाण्याचें

तुला भय वाटतें ह्मणतोस ! वाहवारे !

विदू०— बाबा, भय वाटतें नको ह्मणूं तर काय ह्मणूं ? तुझ्या

गाण्यानें कदाचित् कानांत लोणी शिजलें तर मी बहिरा

होऊन जाईन, मला ऐकू देखील येणार नाही, मग का-

य करूं ?

पारि०—अरे मूर्खा, पंडिताच्या लेंका, म्यां गायिलेल्या

पदाचा त्वां असाच अर्थ केला का ? शाबासरे.

विदू०— होय, खराच; नाही तर खोटा काय ! माझा बाप अरण्यपंडित होता आणि मी साक्षर पंडित आहे.

पारि०— आँ ! अरण्यपंडित, आणि साक्षर पंडित, ह्मणजे रे काय, बाबा !

विदू०— हा: हा: हा: (मोठ्याने हांस्य करतो) अरे, माझा बाप आणि मी.

पारि०— हाँ. तुझा बाप आणि तू काय !

विदू०— होय, माझा बाप आणि मी, समजलास !

पारि०— होय समजलों आतां; पण त्याचा अर्थ काय !

विदू०— तो माझा बाप आणि मी त्याचा लेंक-हा अर्थ.

पारि०— अरे तें मी समजलों, पण अरण्यपंडित आणि साक्षरपंडित या दोन शब्दांचा अर्थ काय !

विदू०— अर्थ काय तो तू सांग.

पारि०— बाबा, मला समजत नाही अर्थ.

विदू०— (वेडें वांकडें तोंड करून) मला समजत नाही, आँ ! अरे, जर माझ्या एवढ्याशा दोन शब्दांचा अर्थ तुला समजत नाही, तर तुझ्या तीन हात लांब पदाचा अर्थ तरी मला कसा समजेल ? मला ही समजत नाही. जा.--

पारि०— मूर्खा, असें बोल; ह्मणजे त्याचा अर्थ मी सांगलों तुला.

विदू०— मूर्खा, नाही कोण ह्मणतो ! सांग तर.

पारि०— काय हो याचें अमर्याद भाषण हें ! अरे, निगमपयोनिधिमथननवनवनीत कर्णपुटी थिजलें, याचा अर्थ निगमपयोनिधि ह्मणजे श्रुतिसमुद्र मथन करून नूतन नवनीत ह्मणजे उपनिषदार्थ श्रोत्यांच्या कानांत

स्थिरावला, असा. यांत तुला भय तें कशाचें आणि तूं बहिरा कशानें होणार ?

विदू०— (मान डोलवितो) यांत काय संशय ? (किंचित् विचार करतो) अरेरे ! हें तर दुसरें एक अनर्थाला कारण रे, बाबा ! आपण येथें बसत नाहीं. (कांहीं मार्गें सरतो)

पारि०— अरे पळतोस कां ! आतां तर तुझे भय गेलेंना ? पळूं नको. ये हिकडे असा.

विदू०— (वेंकावून) नकोरे बाबा, येथें बसणें. मी काय माझ्या जिवास कंटाळलों नाहीं.

पारि०— काय बेठा ब्रान्य तरी हा ! अरे तुझ्या जीवास कोण खातो येथें ?

विदू०— बाबा, कोणी खात नाहीं, पण तुला ठाऊक आहे ?

ओंवी.

जेथें मधुपानासक्त नर ॥ तेथें नवसावें क्षणभर, ॥
नकळे केव्हां ते संव्हार ॥ करिती आप्तां परांचा ९ ॥
पहा द्वारके यादवीं ॥ चतुरीं यथेच्छ प्राशुन माध्वी, ॥
संव्हारली आंधवी ॥ निजकुलप्रजा ॥ १० ॥

याजकरितां बाबा, हे मधुपान करून कदाचित् माझेंच कांडात काढतील तर, माझा गरिबाचा जीव मात्र फुकट जाईल.

पारि०— अरे जडमते, शाबास आहे तुझी आणि तुझे ज्ञानाची.

विदू०— होय, तूं पाहिजे तें लक्षण पण माझा जीव काय मला अधिक नाही.

पारि०— अरे ऐक. तूं लक्षणतोसतसें; मद्यपान्यापासून भय खरें; पण माझे पदांतील मधु लक्षणजे काव्यरूप कमलां-
तील मकरंद प्राशन करून तल्लीन होऊन माना डोल-
वणें असा आहे. समजलास ?

विदू०— हाँ हाँ हाँ! समजलों, बाबा, समजलों. काय बेटे तीन हात पद त्याचा तेराहात अर्थ. मी तर माझ्या दोन शब्दांचा अर्थ दोन शब्दांतच सांगेन.

पारि०— सांग तर.

विदू०— (मान वांकडी करतो) ऐक तर. अरण्यपंडित लक्षणजे रानांत काबाड वाहणारा माझा बाप; आणि साक्षर पंडित लक्षणजे साहा अक्षरांनी पंडित झालेला त्याचा लेंक, तो मी.

पारि०— शाबास, तुझ्या बापास तर चांगलें जाणलें आपण. पण त्याचा लेंक तूं जो साहा अक्षरांनी पंडित झालेला तीं अक्षरें कोणतीं ?

विदू०— (खद खद हंसतो.) सहा अक्षरें कोणतीं तीं तुला ठाऊक नाहीत, आँ. ऐक तर मी सांगतो. मोज आतां (बोटें घालतो) कां हीं येत नाहीं. हीं साहा अक्षरें, समजलास ? समजलों लक्षण.

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठा क्रोधयुक्त शब्द होतो.)

कायरे कशाची वटवट ही ? नाटक्यांच्या पोरांनी, येंचें नेर्भयपणें बसून अशी निरर्थक वटवट करण्यास तुझ्यास शंका वाटत नाही ! अरे ऐका:—

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित)

जो रुद्रांबैकज, प्रकोपित सदां, दैत्यां सुरां मारवी, ॥
जो दुःसाध्य जितावयास हटियां ताप्यांस ही हारवी, ॥
स्वांता स्वस्थपणा कदापि हि नदे, सौख्यालयां मोडिता,
कंपा दे अर्वनीतलीं प्रगटुनी शार्दूलविक्रीडिता ॥ ११ ॥
ऐशा यां प्रभुनें अह्मास दिधलें क्रीडार्थं हे कानन ॥
बंधू आणि स्वसासहीत विहरें मी एकला भाने न; ॥
अस्मच्छासनिं वर्तवीन सकळां, लीलामदीया पहा; ॥
प्राणी मात्र चिरीन बोकड जसे, वा, सावचित्तें रहा १२ ॥
(सूत्रधार आणि पारिपार्श्वक, दचकून सकंप होतात.)

पारि०— काय हो ! हा कोण येत आहे ! आणि बोलतो
हे काय !

सूत्र०— (मार्गे पडद्याकडे पाहून) अहो, हा राघोजी ना-
ईक मांग ! स्वराज्यांत बंडाळी करून लागला; तेव्हां
शिवाजी राजानें यास नगराबाहेर काढून लावले, म्ह-
णून हा अत्यंत क्रुद्ध झाला आहे, आणि स्वपरित्राणार्थ
या भवारण्याचा आश्रय करून बंधु स्वसा सहवर्तमान
येथें रहावयास येत आहे. पहा याचें स्वरूप किती भ-
यंकर आहे तें ! शीर जसे काय काजळाच्याच पर्वताचें
शिखर, आणि त्याजवरील केश कसे वक्रोर्ध्व घोंटीच्या
वेलीसारखे ताठर, डोळे तर जसे सर्पाचेंच बीळ, आणि
पसरट विक्राळ तोंड जणुं काय सिंहाचीच गुहा; हा क-
दाचित् आह्ला सर्वास मत्कुणासारखे चिरडून टांकील.

१ रुद्रनयनापासून झालेला. २ चित्त. ३ पृथ्वी ४ क्रीडा.

५ अन्य.

असा हा हिकडेसच संचार करीत आहे; तर याचे पुढे उभे राहण आपणास श्रेयस्कर नव्हे, याज करितां चला आपण दुसरीकडे जाऊं.

(असें ह्मणून निघून जातात.)

(नंतर राघोजी नाईक पडद्याबाहेर येतो.)

राघोजी०— (चडफडत हिकडून तिकडे फिरतो आणि तोंडानें फुटफुटून मिशांवर ताव देत ह्मणता) काय हो, हा शिवाजी राजा तर मोठा दयाळु आहे. त्यास आपण जीवजान आवडतो. पण, हा इतका आमचा घात त्या चाडखोरा सेनापतीनें केला, यांत अगदीं संशय नाही. राजा तर केवळ भोळा सांब, त्याच्या कानांत घारंवार चहाड्या सांगून सांगून या लुच्चानें आह्मास देशपार करविलें आँ बरें, काय चिंता आहे ? जर मी खरा मांगाचा बच्चा असलां तर यालाही हात दाखवीन; या रानांत राहून वनचा राजा बनेन, आणि त्याचें सर्व राज्य उद्धस्त करून टांकीन तर माझे नांव. मग ह्मणावें घेलेंका सेनापतित्व, आणि बस रडत ! कां कीं—

साक्या.

राजित भूपति जनपदपंक्ती सर्व कुशल असल्यानें,॥

धनिक विराजे जेवि निधी संनिध त्याच्या वसल्यानें,॥१३॥

तरि जाळुन नागवून आणिन ओसाडी देशाला, ॥

भूपति कोणि न ह्मणती त्याला धाडिन वनवासाला, ॥१४॥

रडविन अट्टेवीं फिरतां, जैसा रडतो मीं आतां॥धृ०॥

विदू०— न्यास रडत फिरवाल तें लांबच आहे, पण तुझीं
मात्र तूत रडत फिरतां खरे.

राघो०— काय ! मी रडतो ! खबरदार, असें बोलूं देखील
नको.

विदू०— मी बोलणार नाहीं; पण, जर तुझी रडलां नाहीं
तर.

राघो०— मूर्खासारखें मातक्यान तेंच. अरे मी रडतो आहे
कुठे ? उगाच डोळ्यांनीं पाणी मात्र आलें तें काय रडें ?

विदू०— रडें नव्हे तर काय हांसें !

राघो०— हा बेळ्या नाटक्याच्या पोरा. तुला वीररस तो
काय, हें माहीत तरी आहे ? तें काम अस्मादिकांचें.

विदू०— खरेंच बाबा. असा वीररस (रडत रस) आपल्या-
ला कधींच ठाऊक नव्हता, पण युष्मादिकांजवळ मात्र
आज पाहतों हा.

राघो०— अरे, किती झालें तरी तूं नाटक्याचा पोर, तुला
कोठून ठाऊक असणार वीररस ? ऐक सांगतो.—

साक्या.

टपटप अस्मन्नयनांतुन अर्ध पडती या जळधारा ॥

रोदन न, परी रिपुद्धत्कुमुदिनीदारक तीक्ष्ण कुठारा ॥१६॥

शैली वीररसाची ऐसी असमंजस साची ॥ धृ० ॥

वीर जनाची क्रोधकटाक्षज मेघज्योती जाळी ॥

अरिगणतृण विगलीतनीरसें ग्रीष्मां दावज्वाळी ॥ १६ ॥

शैली वीररसाची ऐसी असमंजस साची ॥ धृ० ॥

विदू०— हाँ, आतां मी समजलों. आपण रडत राऊत घों
ड्यावर बसून, तरवार मारणार खरे.

राघो०— मग यांत काय संशय ?

विदू०— संशय नाही निःसंशय. पण प्रसंग आला पाहिजे;
क्षणजे समजेल.

राघो०— काय समजेल ?

विदू०— आपला पराक्रम.

राघो०— काय माझा पराक्रम ? ही पहा (दाखवतो) मा-
झी साडेतीन हात लांब तरवार, वीतभर मिशी आणि
हात भर दाढी.

विदू०— होय दाढीमिशीचा भारा तर मोठाच आहे खरा,
पण—

राघो०— पण काय ? वेड्या, तसाच पराक्रम ही मोठा हें
तुला समजत नाहीं ! मोठ्याचें सर्वच मोठें. पहा.—

श्लोक. [शिखरिणी]

करी देहें मोठा तदनुरूप शक्तीहि विपुला ॥

असे न्याला तैसी लघुतर अजापुत्रवपुला ॥

क्षणोनी देखाव्यावरून सकळां आंतिल गुणां ॥

कळां येतें सुज्ञां, परि न तुज तें माळ्यनिपुणा ॥१७॥

विदू०— होय, बाबा, हत्तीचें आंग तर भारीच अवजड.
पैरवांचे दिवशीं या रानांत एक विशाल हत्ती आला
होता त्याणें हीं पहा मोठमोठीं झाडे मोडून खाऊन टां-
किलीं. आत्मास वाटलें, जर हा काळ येथें अधिक दिव-

स राहिल, तर बहुतेक रानाचें निसंतान करील आणि आह्लास लांकूड पान देखील मिळण्याची पंचाईत पडेल; पण बाबा, दैवानें लौकरच गाऱ्हाणें ऐकिलें. एवढ्याशा लहानग्या विंचून आपली सुईसारखी सूक्ष्म नागी त्याच्या नाकाच्या अग्रभागीं मारतांच, जसा काय वज्रपातानें पर्वत कोसळतो, तसा गतप्राण होऊ, न तो जमिनीवर पडला. मग घाण पडेल ह्मणून त्याचें मुडदें ओढून बाहेर काढतांना मात्र आमचे खट्टे मोकळे झाले. हे पहा (हातापायांचीं सालटीं गेलेलीं दाखवितो). असा मोठेपणा, बाबा, खायाला काळ आणि धरणीला भार मात्र.

राघो०— या नाटक्याच्या पोरानें, माझ्याच तंगड्या माझ्या गळ्यांत घातल्या, बरें, काय चिंता आहे ! (रोषानें) अरे नाटक्याच्या पोरा, तो चतुष्पद हत्ती, त्याची आणि माझी बरोबरी करतोस काय ?

विदू०— नाहीं; चुकलों, महाराज. आपल्या दुष्पट त्यास पाय होते आणि आपल्या दसपट त्याचें नाक लांब होतें खरें. (आपणांशीं) पण एवढ्याशा प्राण्यानें.—

राघा०— अँ: तें काय कामाचें ? नाक मोठें आणि दर्शन खोटें.

विदू०— मीही तेंच ह्मणतो.

ओंठ्या.

नासं मोठें क्षीरधी, शरीराकार निरवधी,
गर्जनागंभीर, उदारधी, आमंत्रि जसा याचकां, ॥१८॥

तीरीं गेला तृषाक्रांत, करीं उदक घे मुखांत,
क्षार लागतां धिःकारीत, साऱ्या मोठेपणां न्या ॥ १९ ॥

राघो०— (आपणाशीं) अरे, फिरून या कारळ्यानें माझ्या
आंगळ्या माझ्याच डोळ्यांत घातल्या. (बाहेर) अरे
विचारशून्या, ऐक. उगीच वटवट करूं नको.

श्लोक (शिखरिणी)

द्विजाच्या मूत्राच्या सहज अवर्नीं आशैय घडे, ॥

जयामध्ये रात्रीदिवस वडवाग्नी भडभडे ॥

तया क्षीराब्धीची मजसिं तुलना तूं करसि का, ॥

कसा पक्षीराजां समतुलिशि निःशक्त मशका ॥ १९ ॥

विदू०— मी चुकलों; नाहीं महाराज, आपली आणि सा-
गराची बरोबरी.

राघो०— (किंचित् रागाऊन) कायरे नाटक्याच्या पोरा,
फारशी वटवट चालवलीस; उगाच बसतोस कीं नाहीं ?
(दटावतो.) बस उगीच, नाहींतर चिरून टाकीन.

विदू०— क्षमा करा, महाराज; (हळू आपणाशीं) हे बो-
कड कापणारे सरदार आहेत, बाबा, कदाचित् माझाच
समाचार घेतील.

राघो०— माग क्षमा, पड पायीं; नाहींतर समजेल कसें
आहे तें, डेंकणासारखा चिरडून टाकीन (आवेशानें
जवळ जातो).

विदू०— हा पायीं पडतो, (आपले पाय न्याच्या पुढें करू-
न.) क्षमा करा; झालें आतां ?

(इतक्यांत पडद्याआंत शब्द होतो.)

अहो, राघोजी नाईक मांग कोठें आहे ! जर येथें आला असेल, तर कृपाकरून मला कोणी दाखवा; मी तुमचा मोठा उपकारी होईन.

राघो०— (भयभीत होतो) हें रे काय ! हा कोण येथें

एवढ्यारात्रीं येऊन कशाची पुसपास करीत आहे !

विदू०— (मोठ्याने) महाराज, हा कोणी तुम्हासच विचारीत आहे.

राघो०— हळू बोल, बाबा; काय मला विचारतो ?

विदू०— होय, तुम्हालाच.

राघो०— तर मग, बाबा, नाहीं झणून सांग येथें.

विदू०— काय, नाहीं झणून सांगूं ?

राघो०— होय, मी नाहीं झणून सांग.

विदू०— पण तो मला नाहीं विचारीत; तो तुम्हाला विचारतो.

राघो०— झणूनच. मी येथें नाहीं झणून सांग त्याला.

विदू०— मी, बाबा, खोटें नाहीं बोलणार. तुम्ही समोर

उभे असतां मी नाहीं झणून सांगूं काय ! वाहवारे !

राघो०— तर मग, बाबा, मला येथून जाऊं दे लौकर.

विदू०— कां, कशासाठी ?

राघो०— प्राणरक्षणासाठीं, आणखी कशासाठीं.

विदू०— तुमचे प्राणास कोण खातो येथें ?

राघो०— कोणी खात नाहीं; पण, बाबा, वेळ कठीण आहे.

विदू०— अहो, वेळ कठीण कोणास ? आत्मासारख्या गरिबांस. पण तुम्हासारख्या तलवारबाहादुरांस, मोठ्या दाढीमिशांच्या वीरांस, त्याचें काय भय आहे !

अहो, जे तुह्मी नुकतेच आतां आपली साडेतीन हात तलवार दाखवून शिवाजी राजाच्या सर्व प्रजांची कत्तल करून देशास ओसाडी आणीत होतां, आणि पहिले मंगलाचरणींतर मलाच ढेंकणासारखा चिरडून टांकित होतां, ते तुह्मी उगीच शब्दाच्या दराच्यानें इतके घाबरून गेलां आं. वाहवारि वः, शिपायाचा बाणा तर हाच झणावा.

श्लोक. [शिखरिणी]

कथी गोष्टी मोठ्या बसुन अबलीं बालिशपरी, ॥

रणाची जों नाहीं नयनिं दिसली भ्यासुर परी, ॥

तटांटां वीरांचीं पडति शिरपुष्पें क्षितिवरी, ॥

लपाया तें जागा निजसर्दिनिं कोनांत विवरी ॥ २१॥

राघो०— तुझ्या पायां पडतो. तूं पाहिजे तें झण; पण एकादी गुहा बिहा जवळसार मोठीशी असेल तर सांग, बाबा, मला कृपा करून. मी आपला त्यांत जाऊन वसतो एकदां हळूच, झणजे झालें.

विदू०— काय तुह्मी लपून बसणार ? अहो, तुह्मी या वनाचे राजे झणवितां आणि इतके घाबरे होतां, हें काय ?

राघो०— होय, मी आपला घाबरतो; एक वेळ नव्हे, सात वेळ. मी, बाबा, नव्हे राजा. पण मला कृपाकरून लपीव कुठे तरी, नाहीं तर हा दुष्ट बहुतकरून त्या शिवाजी राजाच्या सेनापतीचा गुप्त हेर किंवा मारेकरी असेल, कदाचित् माझा प्राणघात करील.

विदू०— मग काय चिंता आहे ! तुम्हीही शिपाई आहां,
होऊं द्या त्याचे तुमचे दोन हात.

राघो०— (लडलडां कांपतो.) नकोरे नको, तेवढें नको,
मला, बाबा, जीवदान दे. लपीव कुठेतरी. •

विदू०— (आपणाशीं) भली झाली. मला ढेंकणासारखा
चिरडून टांकीत होतां ते आपणचना ? (बाहेर.) बरें
तर, या खालाटींत तालवृक्षांच्या निबीड झाडीमध्ये
एक लहानशी गुहा आहे तींत कधीं कधीं चोरटे दडून
राहात असतात तेथें पाहिजे तर तुम्ही जाऊन बसा.
(हातानें दाखवितो) जा असे समोर उजवे हाताकडे.

राघो०— रामराम; मी तुमचा मोठा उपकारी झालों. पण
संभाळा तुमची जीभ. तो चोरटा विचारीत येईल, तर
कानावर हात ठेवा. अगदीं त्यास भिऊं नका, आणि
माझा मागमोस त्याला लागूं देऊ नका. (असें सांगून
तालवृक्षांचे झाडींत निघून जातो.) वः, ही जागा मज
सारख्यास लपून राहण्यास फारच सोईची आहे. पहा
येथें वृक्षांची छाया इतकी निबीड आहे कीं सूर्यदर्शन
देखील होणार नाही, मग मी येथें घुबडासारखा जरी
बारा वर्षे दडून राहिलों तरी कोणाच्या बापासही सम-
जणार नाही. खाण्यापिण्याची सोई झणावी, तर हे
पाहा पाण्याचे झरे कसे चहूंकडून सारखे वाहात आ-
हेत. मोहाचीं झाडे आणि तालवृक्ष तर पुष्कळच आ-
हेत, यांपासून आपणास माध्वी इत्यादि ही यथेच्छ
पिण्यास मिळेल. (अशा आनंदानें गुहेंत प्रवेश करूं
लागतो, इतक्यांत गुहेच्या दाराजवळ कोणी बसला
आहे असें पाहून मार्गें सरतो.)

मदाजी.— दादा, या पुढें या.

राघो०— (दचकून आपणाशीं.) मी या गुहेत दडून राहा-
ण्यास झणून आलों आणि येथें ही हें रे काय लचांड,
बाबा ! (उगीच विचार करीत उभा राहातो.)

मदा०— अहो, विचार काय करतां ? मी तुमचीच वाट
पहात बसलों आहे.

राघो०— (मनांत.) आतां मागें तर जाववत नाहीच. बरें,
काय होईल तें खरें. (तलवार सांवरून बाहेर) कायरे,
तूं कोण आहेस, बोल, नाही तर हाँ (तलवार पुढें
करतो).

मदा०— असें काय करतां, दादा ? मी तुमचा भाऊ
मदाजी, इतक्यांतच विसरलां काय !

राघो०— कोण मद्या ? कायरे, तूं कुठे हिकडे ?

मदा०— तुझीं आलां तसाच मी आलों.

राघो०— शाबास, पण तुझ्या हातांत रे कायतें ?

मदा०— दादा, तुझीं तान्हेलां असाल झणून हें ताजें मद्य
काढून आणलें आहे तुमच्या करतां. (मद्याचा घट पुढें
करतो). घ्या हें थोडेंसें पिया.

राघो०— भले शाबास, यालाच भाऊ झणावें. (मद्याचा
घडा तोंडास लावतो.) वाहवा ! हें अगदीं गोडें आहे.
(मिटक्या मारतो). मद्या ! घे हें थोडेंसें तूं पी. (मद्य
घट त्याच्या हातांत देतो). मग आपण सुखदुःखांच्या
वार्ता करूं.

मदा०— (अवशेष मद्य पितो.) दादा, खुशाल तर खरे!

राघो०— मी तर आहेंरे सुखी येथें. पण त्या चाडखोरा

बीधाजी रावानें आतां कशी काय मसलत चालविली आहे ?

मदा०— तें विचारूं नका, दादा.

राघो०— कां, असें तें काय आहे, बाबा !

मदा०— दादा तुझाला तर ठाऊक आहेना ! सेनापति, कोतवाल, आदिकरून सर्व दरबारी एकमत झाले आहेत.

राघो०— होय, तें तर मला कधींच ठाऊक आहे.

मदा०— आमचा मोठा दादा कामाजी नाईक पेंढान्यांचा सरदार आहे नव्हे ? तो त्यांच्या डोळ्यांत रात्रदिवस खुंपतो.

राघो०— कां, कशाकरतां ?

मदा०— कशाकरतां ह्यणजे काय, त्याचें सुंदर शरीर, सरस भाषण, चपळ वर्तन, हीं सर्व राजास आवडतात यामुळे; अंतःपुरांतील व्यवस्था पाहाण्याचें कामही राजानें त्यासच सांगितलें आहे. राजा कधीं कधीं राणीबरोबर एकांतीं असतांही आमच्या दादास तेथें जाण्यास आडखाटी नाही. या अशा सर्व कारणांवरून मंत्रिजनांच्या पोटांत दादाविषयीं बराच हेवा उत्पन्न झाला आहे.

राघो०— हाँ, असें काय ? पण त्यांच्या हातानें दादाचें काय होणार आहे ?

मदा०— होणार काय ह्यणा ! पण ते दादाच्या कांहीं वार्ड वर्तणुकी राजास दाखवून खोटान्या चहाड्या सांगून एकदां दादास काढून लावावा, अशी मसलत घाटतात ह्यणून नगरांत दाट आवई उठली आहे.

राघो०— कोठून ! राजसौधांतून !

मदा०— राजसौधांतून असतें, तर कोण भीत होता ?

राघो०— तर कोठून ?

मदा०— राज्यांतून. ह्मणून पंचाईत.

राघो०— छिः, असें कसें होईल ? आमची मायाऊ आंका
आहेना तेथें ?

मदा०— आहे, पण काय ! असून नसून सारखीच.

राघो०— वेड्या, असें कां ह्मणतोस ? जर ती तेथें आहे
तर सर्व आमचें आहे.

मदा०— जर असें होतें, तर मग तुह्मी कां परागंदा
झालां !

राघो०— अरे, माझी गोष्ट वेगळी. मी जरा हेकटखोर
आहें, पण कामाजी दादा जरा मिठ्या स्वाभावाचा
आहे.

मदा०— अहो, तुमचा वडील भाऊ तो; तुह्माहून कांकण
भर अधिक.

राघो०— पण तो राजाचा मोठा आवडता आहे.

मदा०— ह्मणूनच हें असें झालें.

श्लोक (भुजंगप्रघात.)

करी भूप मोदी, जना दे न शांती ॥

जगद्विट् स्वयें होय तो दर्शि कांती ॥

विधूंची जसी क्षीण मानाधिकारें ॥

करूं इच्छिती न्यापरी न्यास सारे ॥ २२ ॥

राघो०— हाँ; असें झालें काय ! त्या लुच्चांनीं आमच्या दादाबरोबर देखील अशी दाली मांडली आँ. बरें काय चिंता आहे ? आपणही मांगाचे बऱ्हे आहों. उगीच तर बसणार नाहीच. पण, तूं आपले मायाऊ आकाचें काय ल्हटलेंस तें, मद्या ?

मदा०— अहो ल्हटलें काय ? मायाऊ आका काजकाम करत्ये; पण हुकमत नाहीं पहिल्यासारखी.

राघो०— कां बरें ? राजाच्या सेवेस तर आका चुकत नाहीना ?

मदा०— तसें कांहीं नाहीं. पण, राजेसाहेब राणीबरोबर विलासांत फरच निमग्न असतात. आकाच्या वांटणीस देखील येत नाहींत.

राघो०— हाँ. मी तेथें नाहीं ल्हाणून, असें झालें वाटतें. अरेरे घात झाला. राजाची आणि राणीची इतकी प्रीति होऊं द्यावयाचीच नव्हती. ही आमच्या आकाची मोठीच चूक.

श्लोक (शिखरिणी)

नृपाळांचीं चित्तें चपळ पवनाहून असती, ॥
 स्थिरावाया त्यांला चतुर सतिहूनी हि असती; ॥
 त्रपाहीना क्रीडा सुरत करुनी भाषण मधू ॥
 करीती वाग्गाँमी, अधरंपुटिचें पाजुन मधू ॥ २३ ॥
 असें असून, राजेसाहेब आकाच्या हातून असे सुटले

१ पतिव्रता. २ वारांगना. ३ लज्जा ४ आज्ञांकित ५ ओठाचें.
 ६ अमृत.

हैं मोठें नवल आहे. आमची आका कांहीं अशीतशी वायको नव्हे; सगळ्या जगतास कंवटाळून धरणारी.

मदा०— पण करत्ये काय ! राणीचें तरुणपण, आणि प्रधानाची शिकवण.

राघो०—जाऊं दे रे, त्या प्रधानाची बढाई बोलूं नको. त्याला जर कंठस्नान घालीन, तरच मी मांगाचा पोर होईन; नाहीतर थू माझ्या तोंडावर. (थुंकतो.) मद्या, चल गड्या आपण त्या गुहेत जाऊन निजुं हायसे. तूं कांहीं भिऊं नको हो. त्याचा सूड घेऊं, आपण आतां वचने राजे आहों, सर्व रान आपलें आहे. (मद्यपानाच्या गुंगीत कांपत कांपत गुहेत जाऊन निजतात.)

(नंतर फिरून पडद्याआंत शब्द होतो.)

अहो, स्थळवासी, हांका मारून मारून माझा कंठ गुष्क झाला. तुझी कोणीच उत्तर देत नाहीं हें काय ! अहो, तुझीं सर्वच बेहेरे आहां काय !

विदू०—(किंचित् भयभीत.) कायरे, बाबा, हें काय आणखी लचांड ! एक मोठ्या दाढीमिशीचा आला त्याला तर वाटिस लावले, आतां हा दुसरा कोण येतो आहे ! (इतक्यांत हातांत दांडका घेऊन कुतकाजी येतो.)

कुतका०— अरे ! हे सगळेच बेहेरे आहेत मला वाटते; कोणाला ऐकूं येतच नाहीं. जसे अरण्यांतिल वृक्ष तोडून नेल्यावर त्यांचीं खुटें अवशेष राहतात, तसे हे सर्व बसले आहेत मात्र.

विदू०—(पुढें होतो.) रामराम. अहो तुझी कोण ? आलां कोठून, आणि जातां कुठे ?

साकी.

कोण तुझी कोणाचे, सांगा कारण आगमनाचें ॥

येथें स्थळ हें वेधक मानस असतां सूरिजनांचें ॥ २४ ॥

कुतका०—(दचकून मनांत.) अरे ! हें काय ! मी आलों
कुठे ! हें स्थळ कोणतें ! हा येथें ताडवृक्षासारखा को-
ण उभा आहे ! आणि माझे नांव गांव कशाकरतां बरें
विचारतो आहे ! कदाचित् असें तर नसेलनां झालें !
दैवांची गति विचित्र आहे.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

व्याधांची शरभीति चित्तिं ह्यणुनी घोरीं वर्णां संचरे, ॥

दुर्दैवें हरिच्येया गुहेत मृग कालग्रस्त तोही भरे, ॥

होता फार-दिन क्षुधार्त पळही नोपेक्षि तो प्रार्थितां, ॥

भक्षी तत्क्षणिं प्राप्त भक्ष्य मगटी शार्दूल विक्रीडिता ॥ २५ ॥

तसा, मी पुढील प्राप्त होणाऱ्या भयास टाळण्याकरितां
ह्यणून निघालों तो, अकस्मात् त्याच प्राणसंकटांत ये-
ऊन पडलों तर नाहींना ! असो, आतां घाबरून काय
होतें ! जो प्रसंग येईल, तो युक्तीनें टाळला पाहिजे;
कां कां—

आर्या.

समयज्ञ युक्ति शोधुन, संकटनीराग्धि तरुन जाती ते ॥

रात्रीतें विधुंहीना, व्यापारति सजुनि तेलवातीतें, ॥ २६ ॥

१ पंडित २ पारधी ३ सिंहाच्या. ४ भुकेला ५ क्रीडा.

६ समय जाणणारे ७ चांदणे नाहीं अशा.

तर आपण आपलें खरें स्वरूप येथें प्रगट न करून,
सरळ स्नेहभावाच्या गोष्टी बोलून याचा भेद घ्यावा,
आणि जसा रंग दृष्टीस पडेल तसे ढंग करावें लक्षणजे
कदाचित् आपला निभाव होईल. (बाहेर.)

ओठ्या.

पुसल्यावांचून कुशलासी, कोण कोठून आलासी, ॥
ऐसें जरी विचारसी, नव्हे तस्कर तरी आह्मी. ॥ २७॥
हें खरें वेधकस्थळ, सूरि मानसाचें निर्मळ, ॥
मिथ्या नव्हे स्वामीजवळ, वसते आह्मी सर्वदां ॥ २८ ॥
पावोनि प्रभुनिदेशां, विहरूं आलों या देशा. ॥
संपादाया उद्देशा, मानसींच्या, २९॥

विदू०— (आपल्याशीं) हा कोणी राजमंडळांतील गुप्त
हेर असावां असें ह्या ह्याच्या भाषणावरून वाटते. (बा-
हेर.) काय, तुम्ही राजसेवक आहां ?

कुतका०— नव्हे तर काय चोर आहों ?

विदू०— (मनांत.) गड्या, कांहीं काळें धोळें दिसते.

(बाहेर.) पण रात्रीचे कीं दिवसाचे ?

कुतका०— ही आतां रात्र कीं दिवस ?

विदू०— ही तर रात्र, बाबा.

कुतका०— तर रात्रीचे.

विदू०— कोण ?

कुतका०— तुम्ही विचारतां कोण ?

विदू०— कोण लक्षणजे सावकार कीं चोर ?

कुतका०— प्रसंग येईल तसे; दोघेही.

विदू०— आतां कोणता प्रसंग आहे ?

कुतका०— तुम्ही कोणता लक्षणतां ?

विदू०— रात्रीचा.

कुतका०— तर आम्ही रात्रीचे.

विदू०— (खदखदां हांसतो.) रात्रीचे सावकार, आणि दि-
वसाचे चोर आँ. उभे देखील राहू नका येथे- तुम्ही
उपस्थे दिसतां.

कुतका०— (मनांत) अरेरे ! घात झाला. म्यां मूर्खानें
काय हें असें केलें !

श्लोक. (पृथ्वी.)

रमूनि, रजनीं परीं रतिं पतीचिये मंचकीं ॥

निजे अवगैता न जी सखिजनास ही वंचकी,॥

सुषुभित कथी स्वकीयकृतं दुष्कृता शासनीं ॥

पडे पति नृपाचिये कुमति जेवि ते कामिनी ॥३० ॥

तसा, मी येथें भलतेंच बरळून आपणास संकटांत घा-
लून घेतलें. असो; कांहीं दुसरी युक्ति करून या
लबाडास ठकवितों. (बाहेर) बसायास द्या, लक्षणजे
नाहीं उभा राहात.

विदू०— काय, बसायास देऊं ? आम्हास गरज नाही.

कुतका०— पण आम्हास आहे.

विदू०— तर बसा.

कुतका०— कुठे बसूं ?

विदू०— मनास येईल तेथें.

१ परपुरुषी २ सुरत ३ ठाऊक. ४ आपणकेलेले. ५ पाप.

कुतका०— येथेंच मनास येतें. (असें ह्मणून खालीं बसतो.)

विदू०— अहो, तुह्मी कोण ? कशाकरतां येथें आलां ?

कुतका०— मी राजसेवक ह्मणून मघांच तुह्मांस सांगितलेंना ? कांहीं गुप्त कार्यासाठीं येथें आलों आहे. पण हळूच, मोठ्यानें बोलूं नका. काम फार नाजूक आणि गुप्त आहे. कदाचित् परिस्फुट झाली असतां घात होईल.

विदू०— कोणाचा ?

कुतका०— आमचा; आणखी कोणाचा ?

विदू०— तर माझें काय गेलें. हांऊं घानी, उद्यांचा आजच.

कुतका०— हाँ; माझें काय गेलें आँ! गोष्ट फुटली कीं झालेंच दोघांचें ही.

विदू०— काय ?

कुतका०— तळपट.

विदू०— बाबा, दोघांचें कोणाचें ?

कुतका०— तुमचें आणि माझें.

विदू०— (घाबरून.) इडा पिडा टळो अमंगळ जळो. तुमचेंच होऊं द्या, बाबा. मला नको तें. (मागच्या पार्यां मार्गें सरतो.)

कुतका०— (मनांत.) आमचें व्हावयाचा वेळ अफलाच होता, पण चुकला. (बाहेर) पळूं नका, या असे हिकडे.

विदू०— मी नाहीं; मला भय वाटतें बाबा.

कुतका०— भिऊंनका; विचारतों तें सांगा मात्र, ल्पणजे झालें.

विदू०— जों पर्यंत तुझी दोघांचें तळपट होईल असें ल्पणतां तोंपर्यंत मी एक पाऊल देखील घालणार नाहीं, मी आपला येथेंच राहीन

कुतका०— (आपणाशीं) बरीच नरम आली. (बाहेर.) अरे ऐक भ्याडा, तुला ठाऊक आहे ?

श्लोक. (वंसततिलका.)

पार्थीव मंत्रं नकरी कवणास जाण ॥

सेवा विशारद अनूचर तो सुजाण ॥

झाला कदाचित जरी श्रुत साह कार्नी ॥

तो लागलाच करतो पर आप हानी ॥ ३१ ॥

ल्लणून, हा राजमंत्र बाबा, कोणास सांगूं नये. सांगितला असतां मात्र तळपट होतें. नसांगितला असतां, मग कांहीं भय नाहीं न्यापासून.

विदू०— मी शपत घेतों, असें आहे तर. (जिभेस कुरचा घेतो.) मला कांहीं सहा कान नाहीत. (आपले कानांस हात लावतो) हे पाहा, दोनच आहेत.

कुतका०— मी तुझाला सहा कान आहेत असें ल्लणत नाहीं. सहाकानीं ल्लणजे तिसऱ्यास कळूं नये. इतकेंच.

विदू०— मग; येथें आपण तर दोघेच आहों; तेव्हां तिसऱ्यास कसा कळेल ?

कुतका०— लणूनच, विचारतों तें नीट सांगा; भिऊं नका
पण गुप्त ठेवा, हो.

विदू०— होय, गुप्त ठेवीन, बोला काय तें ?

कुतकाजी— श्लोक (शिखरिणी.)

प्रभूनें रोषानें स्वपुरिपरिघांतून महिला ॥

झुगारीला क्रौर्ये लणवि दुबळा कृष्ण अहिला ॥

शरीराकाराने विटप सम जो कज्जलगिरी ॥

शिरी, आँस्याँ जिब्हा ऋकचँ सम वा पुच्छ मर्गरी ॥३२॥

असे रानीं कोनीं गिरितळवटीं तालतरुच्या ॥

निबीडा छायेला सहज बसला दृष्टि तुमच्या ॥

जरी पाहीयेला करुण मजला होऊन कथा ॥

पथा स्थानाच्या त्या करिं अनुचरा या गतव्यथा ॥ ३३॥

(हिकडे राघोजी आणि मदाजी यथेच्छ मद्यपान क-
रून तालवनांत निजले होते ते श्लोकांतील कांहीं शब्द
ऐकतात.)

मदाजी (निदसुरेपणांत घाबरतो) अरे ! घाला रे घाला.

राघो०— (झोंपेंत.) मद्या; कोणावर घाला ?

मदा०— आपल्यावर, दादा.

राघो०— अरे काय घाला ! लांकडें कीं माती (चुरमुरत.)

काय वेड्या सारखा बरळतो, निजना कसा घडीभर
स्वस्थ !

मदा०— दादा; ही निजावयाची वेळ नव्हे. अहो उठा.

राघो०— अरे, डोळ्यांत झोंप भरली आहे ही पाहा.

आणि तूं निजावयाची वेळ ही नव्हे काय ह्मणतोस !

मदा०— अहो, तो पहा. कोणी आह्मास शोधत आला.

राघो०— बस वेड्या; भ्याडा मुका. कोण आला; कुठे आहे, दाखव पाहूं ?

मदा०— अहो नव्हे. मी आतांच निजेंत ऐकिलें तुह्मास कोणी विचारतो, तें.

राघो०— अरे मूर्खा, निजेंत ऐकिलें तें स्वप्न. वेड्या तें काय कुठें खरे होतें ?

मदा०— मी पण कांहीं सुस्त निजलों नव्हतां. निद्रसुरा मात्र होतां.

राघो०— त्यालाच स्वप्न ह्मणतात. समजलास ! असा वनचरासारखा होऊं नको. भित्रा कुट्या. सगळा दिवस मनांत भयच कंठ्याळून राहिलेला; तेंच भय स्वप्नांत आणखी काय. असे मनीं; तें दिसे स्वप्नां. (डोळे पुसून दीर्घ जांभई देतो.)

मदा०— दादा. पण, तुम्ही जागे झालां ?

राघो०— अरे होय. हा जागाच आहे. (आंगभोडा देतो.) काय ह्मणतोस तूं ?

मदा०— मी आतांच ऐकिलें. कोणी तुमचा शोध करीत होता.

राघो०— पण, तूं कशावरून ह्मणतोस ? तो माझाच शोध करीत होता असें. अरे, या रानांत असे शेंकडों येतात, आणि जातात.

मदा०— अहो तसें नव्हे ? तो तुह्मासच अनुलक्षून बोलत होता. "

राघो०— कसा ? काय बोलत होता ? सांग पाहूं. (उठून बसतो.)

मदा०— ऐका नीट; तो ल्हाणाला, तें. (पूर्वोक्त श्लोक ल्हाणतो.)

श्लोक.

प्रभूनें रौषानें स्वपुरिपरिघांतून महिला ॥

झुगारीला क्रौर्यें ल्हाणवि दुबळा कृष्ण अहिला ॥

शरीराकारानें विटप सम जो कज्जल गिरी ॥

शिरी अस्यो जिह्वा ऋकच सम वा पुच्छ मगरी ॥

राघो०— (शरीरास न्याहाळून पाहतो.) अरे ! खराच मा-

झ्या पुढें कृष्णसर्प काय ! तृणवत् (जीभ बाहेर काढतो.)

ही पहा माझी जीभ, हिच्या पुढें तलवार काय करती.

सांपडेल त्याची चटणी करीन; तूं काय समजतोस !

मदा०— हौय, तुझी चटणी करा मग; पण तो आणखी

काय ल्हाणाला तें ऐका.

राघो०— काय ल्हाणाला !

मदा०— (दुसरा श्लोक ल्हाणून दाखवतो.)

श्लोक.

असे रानीं कोनीं गिरितळवटीं तालतरुच्या ॥

निबीडा छायेला सहज बसला दृष्टि तुमच्या ॥

जरी पाहीयेला करुण मजला होउन कथा ॥

पथा स्थानाच्या त्या करिं अनुचरा या गतव्यथा ॥

राघो०— (घाबरतो.) अरे, तो नाटक्याच्या पोर घात तर

नाहींना करणार ? बरें, काय चिंता आहे? मद्या! अरे,

हा कोणी सोधतो खरा मला. पण काय ! आपण दोघे

आहो; त्या एकट्याचा समाचार नाही घेवणार, आमच्याने !

मदा०— होय; तो एकटाच असला, तर आह्मी त्याचा समाचार घेऊं; पण कोण जाणे, एकटा आहे कीं दुकटा आहे, तें ?

राघो०—अरे, तूं जाणतोस ? हे त्या दुष्टा सेनापतीचें काम असेल; गुप्त दूत पाठवून मला घाबरें करावयाचें, पण मी त्याच्या बापाला देखील मिळणार नाहीं . मला चांगलें ठाऊक आहे, शिवाजी राजा कांहीं आह्मावर मनापामून वांकडा नाहीं. मला त्याणेंच तर हिकडे पाठवले.

मदा०—तें खरें दादा, पण हे प्रधान मंडळी सर्वच आपणावर रूष्ट आहेत. कोणत्यावेळीं आमचा जीव धोक्यांत घालतील हें समजत नाहीं.

साकी.

नृप चंदन खल पन्नंग वेष्टित कैसे सौख्यद होती ॥

सांधाया निज वांछित अन्याचे कां प्राण न घेती ॥३४॥

राघो०—तें बरीक खरे. कारभारी तर आपल्याला पाण्यांत पाहतात. पण, मद्या, तुला ठाऊक आहे, आपण कोण आहों तें ? राजाचेच लेंकवळे. जर ते कारभारी असे कांहीं करूं लागलेच; तर आह्मी ही आपली तलवार जागविण्यास मागें सरूं काय ? आह्मी काय बांगड्या भरल्या आहेत ? (मिशांवर हात फिरवून बांधोपटतो.)

श्लोक. (पृथ्वी.)

करीन समरीं महाप्रलय क्षात्र केली असीं ॥
 कधीं श्रुत न या क्षितीतळ्वटींत केली असी ॥
 अवध्य सुर बोलती निजमुखें अहा मांग हा ॥
 असें करिन माखवीं असृजपंकिं पृथ्वी पहा ३५ ॥

आणखी ही.

आर्या.

सुर सात्विक तंतूचें झालेले आह्नि रजत लोहाचे ॥
 काचे ते धैर्याचे पाहुन मत्पौरुषा लपति खांचे ॥ ३६ ॥
 ते काय माझ्या पुढें उभे राहाणार ?

मदा०— तें खरें- पण आपल्याच्याने तरी तसें कसें करवे-
 ल- ? आपली मायाउ आका आणि कामाजी दादा ते-
 थें आहेत त्यांच्या हातांत. नाहीतर, या कारभान्यांचें
 तेल काढण्यास उशीर किती होता ?

राघो०—अरे, आपल्या मायाउ आका विषयीं तर काळजी
 करावयासच नको- तिला कांहीं राजाच्याने सोडवत
 नाही; समजलास ?

मदा०— पण, या कारभान्यांची शिकवण आहेना ?

राघो०— अरे, जरी शिकवण असली, तरी आमच्या आ-
 का प्रमाणें राजास दुसरी उपांगना ती कोण मिळणार;
 आका झटली, ह्मणजे.—

साकी.

सदैव यौवन तरुणा जरि जी असंख्य बाळें व्याली !:

१ युद्धांत २ क्रीडा. ३ तलवारीनें. ४ रक्ताच्याशिखाने.

५ पराक्रम.

अश्रम सबला भोगीं सुखदा अरिगणहनना व्यौली॥३७॥
मदा०— होय. तें तसें आहे खरें. पण आपला कामाजी
दादा तेथे आहे; त्यास गांजतील, मग काय करतां ?

राघो०— जाऊं द्यारे. त्यांच्या पासून आमच्या कामाजी
दादाचें कस्पटा इतकें देखील वांकडें होणार नाहीं. तीं
काय करतात माजरे; त्याणीं जरी आमच्या दादाचा
किती हेवा केला, तरी तो त्यांस पुरा पडेल- त्याचें
राजाच्या अंतःपुरांत देखील सर्वदां जाणें येणें आहे, ते-
थें कारभाऱ्याचें काय चालतें ? कदाचित् तसें कांहीं
झालें; तर आम्ही सर्व मिळून आपलें राज्य येथेंच
स्थापन करूं ह्मणजे झालें.

(इतक्यांत पडद्या आंत मोठा शब्द होतो-)

अहो, सकल सुर सिन्धुमुनिजन हो; शिवाजी राजाच्या
साम्राज्यांत कित्येक मांग, रामोशी, पेंढारी, आदिक-
रून लुटारू; जे जनास उपद्रव करून नागवीत असत;
त्या कित्येकांस राजाच्या आज्ञेने बोधाजीराव सेनापती
याणीं देश पारकरून लावले. अद्यापि ही जे कांहीं
राज्यांत जनाला उपद्रव करणारे आहेत; त्यांला ही से-
नापती देशपार करण्याच्या बेतांत आहे. परंतु, त्यां
सर्वांमध्ये जो प्रमुख कामाजी नाईक, तो राजाधिकारी
आणि राजप्रीतिपात्र असल्यामुळे दुर्जय असून सांप्रत
युक्तायुक्त न पाहतां सर्वत्रांस जीवित धनासुद्धां नागवून
फस्त करीत आहे, तर; याचे कृतापराध शिवाजी राजा-
स निवेदन करून याला योग्य शासन करण्याविषयीं

राजाज्ञा होई तावत्काल पर्यंत सावधान राहा. सावधान राहा.

(सर्व घाबरतात.)

मदा० — ऐकतांना दादा. काय मंत्र चालला आहे तो ?

राघो० — होय, ऐकतो. हे चाडखोर आमच्या दादाला शिक्षा करवणार आँ. अरे, जो तुझाला अवघ्य त्याचें तुझी रे काय करणार ! मद्या, आणरे ती माझी तलवार हिकडे; पाहुंदे एकदां, कसें काय आहे तें ?

मदा० — (तलवार पडदळा सहित आणून देतो.) दादा, पाहिलेंतना ! मघांपासून मी झणतो तें. तुमचा कोणी शोध करीत येत आहे झणून.

राघो० — झणूनच. तयार होऊं दे बाबा; कदाचित् आलाच वेळ तर !

मदा० — मी खवित सांगतो; त्या द्वाडा सेनापतीने पाठविलेला कोणी गुप्तचार या अरण्यांत संचार करीत आहे.

राघो० — तसें असेल खरें. (उजवा बाहु फुरफुरतोसें दाखवतो.) हा पाहा, माझा दक्षिणबाहु, लवकरच युत्थ प्रसंग येणार असें मला दर्शित करतो.

मदा० — तर दादा, तुझी हत्यारें घेऊन तयार रहा. मी असा बाहेरून शोध ठेवितों, कोणी आलाच तर;

राघो० — जा. चांगली सावधगिरी ठेव; नाहीतर गाफील राहाशील. हा मी सायुध होतो. (तलवार गळ्यांत लटकावतो आणि झणतो.)

श्लोक (वसंततिलका)

या माझिये असिन मी शतहेर कोटी ॥
 कापून घालिन अचेतने भूमिपोटी ॥
 सेनापती सहचमू जरि येथ आला ॥
 धाडीन व्यास हि परत्र पहावयाला ॥ ३८ ॥

(आपले भुज अनुलक्षून)

माझे उदंड भुजदंड फुरारताती ॥
 शत्रूगणां चरचरां रणिं कापताती ॥
 हे अंतरीं मममनोगत दूत मार्ते ॥
 मोदाकरा सुचविती नरसत्तमार्ते ॥ ३९ ॥

(आणखी तलवारीकडे लक्षपूर्वक अवलोकन करून
 तिला संबोधितो.)

दिड्या.

जया पासून हा वीरदेह झाला ॥
 तया रायें विपिनांत टांकियेला ॥
 हातिं तुजला देऊन रक्षणाला ॥
 उपेक्षा तूं न करिं गे या क्षणाला ॥ ४० ॥

आह्ला वीरांची तूंच माय साची ॥
 विजय भिक्षा देणारि पायसाची ॥

समरकैलीच्छु तुजलागिं मी न सोडीं ॥

जशी सोडि न मायेचि शिशु पसोडीं ॥ ४१ ॥

(या प्रकारें तलवारीचें स्तवन करून तिचें मुखाने

१ तलवारीने. २ चेतनारहित. ३ क्षीर. ४ युत्थक्रीडाइच्छि-

चुंबन करतो, आणि वीररसाने गुंग झालेला हिकडून तिकडे फिरत आहे.)

(इतक्यांत पडद्याआंत मोठा शब्द होतो.)

अहो सर्व सभानायक, बोधाजीराव दाभाडे सेनापती याणी विज्ञापना केल्यावरून श्री मन्महाराज शिवाजीराजे यांची स्वारी सभेस येत आहे. तर; सर्व सभासदांनी आप-आपल्या कामीं संलग्न असून सेवेत तत्पर असावे. आणि, ज्या कोणांस आपले राज्यांत दुष्टांपासून पीडा होत असेल, न्याणींही, ती निवेदन करण्यास सादर असावे. राजेमहाराज सर्व ऐकून घेऊन योग्य बंदोबस्त करतील.

(हिकडे कुतकाजी राघोजीचा शोध करीत होता तो, हा शब्द ऐकून घाबरतो, आणि आपणार्शीं फुटफुटतो.)

साक्या.

कुपित जरी प्रारब्धचि झालें शरण कोणाला जावें ॥

त्राणासार्शीं जावें तेथें अवचट संकट यावें ॥ ४२ ॥

विपरित गति दैवांची, ल्हाणती सज्जन ते साची ॥ धृ० ॥

(मनांत) माझा धनी संकटग्रस्त होऊन आला; न्यास शोधीत असतां, तो न मिळून आतां जर, राजाची स्वारी येथें येईल, तर मग; आपण कुठे लपावें ?

साकी.

प्रभुकार्याला आलों ज्या तें राहियलें अरधेंची ॥

वल्ली चित्तीं प्राण भीतिची अधिकाधिक वरधेची ॥ ४३ ॥

आतां काय करावें, वेगी निबिडोटविं जावें ॥ धृ० ॥

तर आतां स्वपरित्राणार्थं निविड वनांत संचार करावा.
कांकी.—

श्लोक. (अनुष्टुप्)

टाळाय़ा राजभीतीला, संचरे निविडा वनीं, ॥

रक्षणा न दुजा यत्न दीसतो राहुनी जनीं ४४ ॥

वरें; ही येथें तालवृक्षांची झाडी दिसती योत जाऊन ब-
साव- (तिकडे जाऊं लागतो.) अरे तो कोणी उभा
आहे सा दिसतो तेथें. (न्याहाळून पाहातो. तों, हातांत
ढालतरवार घेऊन, मोठा भयंकर वीरपुरुष हि-
कडून तिकडे फिरतांना दृष्टीस पडतांच भयभीत होतो
आणि कांपत कांपत हळूहळू चालतो.)

मदा०— (त्यास पहातो आणि धांवत राघोजीपाशी येतो)
दादा. तो पहा, सेनापतीचा गुप्त हेर आपणास शोधित
येत आहे तो; पाहिल्यातना ?

राघो०— होय तो एकटाच हळूहळू येत आहे तोचना ?

मदा०— होय; तो एकटाच दिसतो. पण, त्याच्या मार्गें
कोण जाणे किती सैन्य असेल ?

राघो०— तसें असेल खरें. तो बेटा टेहेळ्या असेल सें वाटतें.
त्यापासून काय व्हावयाचें आहे ?

मदा०— तो अशस्त्र आहे लक्षण लक्षणतां ?

राघो०— लक्षण किंचित् विचार. नाहींतर, एकघाय आणि
दोनरुढें लागलींच केलीं असतीं; बेढ्याचीं.

मदा०— तर काय, त्याला तुझी जिवंत सोडणार !

राघो०— तर कसें करावें. ? कांकी.—

ओवी.

अशस्त्र आणि सन्यासी, अबला बाला रोग्यांसी,

दूतां, आल्या शरणागतासी, वधी रांरवै त्या होय॥४५॥

मढा०— (आपले दांत चावतो.) शाबास. मग या साडे-
तीन हात लांब तलवारीचा उपयोग तो कुठे करणार
तुझी !

राघो०— उपयोग कुठे करणार ! ऐक सांगतो.

श्लोक. (वसंततिलका.)

जे शस्त्रभृत्समरिं भीडति त्यांस पाहीं, ॥

बंधूसुदृत्सुत मनीं न गणूंन कांहीं, ॥

खड्गे वधूं उसणिया अशि क्षात्ररीती, ॥

स्वीकारतो सुख परैत्रिं हि ते वरीती, ॥ ४५ ॥

मढा०— ते सारें खरें. पण.—

अभंग.

दूतमुखें ऐकुनियां वर्तमान ॥

अपार घेउन दळभार ॥ १ ॥

येती ते धांउन कापतील गळा ॥

घालतील घाला रात्री दिवसा ॥ २ ॥

वांधितील जेव्हां करिति विटंबना ॥

परत्र निधाना पाविजे तई ३ ॥ ४७ ॥

राघो०— तर मग तुझे काय झणणें आहे, मद्या ?

मढा०— ओठ्या.

भावी अपायाचें बीज, आहे दूत हा ऐकें गूज ॥

यास वधितां सहज, सर्व अरिष्टे निर्मूळती ॥ ४८ ॥

जरी केली याची उपेक्षा, शाहण्या क्षात्रनीतिदक्षा,

तरी व्हावया जीवितमोक्षा, संशय नाही तिळमात्र ॥ ४९ ॥

राघो०— तर काय यास येथेंच मारावें ह्मणतोस ?

मदा०—यांत काय, संशय ? ठार मारावें यास, हेंच श्रेय-
स्कर. यास मारून टाकलें, ह्मणजे मार्गें वर्तमानच
जाणार नाही. पण गपचूप केलें पाहिजे काम.

राघो०— कां ? गपचूप कशासाठी ?

मदा०—याच्या मार्गें कुणी असेल आणि तो याची आरो-
ळी ऐकून सेनापतीकडे धांवत जाईल. यासाठी ह्मणतो.

राघो०— इतकेंचना, फुसरे; तें माझे काम, त्याला बोलूं
कशाला देतो मी ! आपण मांगाचे बच्चे. घरचें कसब.

मदा०— मी हा असा आडवा जातो त्याला. तुझी स-
मोरून या, तलवार घेऊन, आणि द्या सपाटा मुकाट्या-
नें. पण संभाळा, चकार शब्द बोलाल तर.

राघो०— अँः, तें कांहीं मांगाच्या पोरस शिकवायास
नको. (असें ह्मणून दोहीं कडून दोघे जातात. त्यां-
जकडे तिकडून कुतकाजीची दृष्टि पोंचती.)

कुतका०— (मनांत.) अरे, प्रारब्धा ! हें रे काय संकट !
हे कोणी तलवार घेऊन माझ्याकडेचस येताहेत. हे
मला खचीत मारणार. आतां तरणोपाय काय करावा !
आपणापार्शी कांहीं तलवार नाही, कीं त्यांचा समोर
होईन. तर, मार्गें पलायन करावें ह्मणजे गरीब ह्मणून
कदाचित् वांचलों तर वांचलों. नाहीतर शंभर वर्षे
भरलींच आहेत. (मागच्या पार्शी मार्गें पळूं लागतो.)

मदाजी.— (त्यास पळतांना पाहतो आणि राघोजीस संज्ञा करतो.) हूं हूं हूं.

राघो०— (तलवार हातांत घेऊन त्याजवर वार करावयास धांवतो.)

कुतका०— (खाली पासला पडून दीनवाणीनें प्रार्थना करतो.) अहो, वीरपुरुष हो, मी राजदूत आहे. कांहीं चोर नाही. दूतास मारूं नये असें शास्त्र आहे.

राघो०— (क्रोधाचा आवेश आणून त्याजवर तलवारीचा छपाटा मारतो तो चुकवून कुतकाजी जवळच खांच होती त्यांत घसरतो.) घे, लेंका. तूं राजदूत झणूनच तुला मांगाच्या हातानें पूतमरण आलें. जा लेंका; मर आतां. (मनांत तो मेला असें समजतो.)

मदा०— (जवळ येऊन) दादा, बरोबर केलें ना ? पहा नीट. कांहीं शेष असेल ?

राघो०— काय शेष ? माझ्या राघोजीच्या हातानें ? तर मग मांगाचा बच्चाच नव्हे मी. अरे, एक घाय आणि दोन तुकडे लागलेच. तूं ऐकिला नाही काय त्याचा आवाज झाला तो, खाचेंत पडला तेव्हां ?

मदा०— हाय. मेघगर्जनेसारखा ध्वनि झाला, तो मी कसा नाही ऐकणार ?

राघो०— बरें, आतां तूं काय झणतोस, मद्या ?

मदा०— दादा, ज्या हातानें तुझी शत्रुवध केला, तो हा तुमचा सशस्त्र बाहु सर्वदां विजयी असो, आणि सर्व अरिष्टांपासून आमचें रक्षण करो.

राघो०— (विजयमदानें फुगून.)

श्लोक. [भुजंग प्रयात.]

अरीमर्दनां वर्धती शक्ति माझी ॥
 तुला सांगते झोंप घे स्वस्थ आजी, ॥
 जरी सैन्य अक्षौहिणी येथ आले ॥
 भुजंगप्रयातींच तें जाण मेले ॥ ५० ॥
 [असें लक्षण सर्व निघून जातात.]

अंक पहिला समाप्त.

पहिल्या अंकांतील पद्ये.

श्लोक. आर्या. साक्या. दिव्या. ओंव्या. अभंग. पदे. एकूणपद्ये.
 २४ ३ ९ २ १० १ १ ५२

सायुज्यसदननाटकः

अंक २.

स्थळ.

राजसभा.

पात्रें.

शिवाजी महाराज	.. .. .	सार्वभौमराजा.
मायाऊ	.. .. .	त्याची दासी.
त्रिधाजीराव दाभाडे	.. .. .	सेनापति.
क्रामाजीराव घाटगे	.. .. .	कोतवाल.
शमाजी पंत	.. .. .	कारभारी.
मसाजी	.. .. .	मायाऊचा भाऊ.
विचारराव	.. .. .	शिवाजी राजाचा प्रधान.
क्रामाजी नाईक	.. .. .	मायाऊचा भाऊ आणि पैठान्याचा सरदार
मोहनाजी	.. .. .	त्याचा भाऊ.
विवेकराव	.. .. .	शिवाजीचा दुसरा प्रधान.

सायुज्यसदननाटक.

अंक २.

(नंतर पडद्याआंत मोठा शब्द होतो.)

पद. (रागजोगी.)

जाला दुर्बल कैवारी, प्रभु सद्गुणराशी ॥ धृ० ॥

मारुनि जनतापक दुष्टांस दाता स्वांतेस्पित इष्टांस ॥

नासुनिज, जनपद कष्टांस क्षितिपृष्ठाससंरचता ॥

सकल हि कल्याणाचें धाम, पुरवी निष्कामाचा काम ॥

करितें अनघचि ज्याचें नाम, मुनिविश्राम, धवलयशी ॥ २ ॥

ब्रह्मा शरणागत जन तुह्मी न्यास, अगणित निर्मल सुखदान्यास ॥

रविदास प्रभु श्रुतिवेन्यास शिव नित्यास हर्षानें ॥ ३ ॥ १ ॥

(नंतर अर्धांगी निवृत्ति राणी, चरणकमळीं मायाऊ दासी
ज्याच्या असा राजा शिवाजी येतो.)

श्लोक. [शिखरिणी]

निवृत्ती अर्धांगीं असि करिं सुविद्या विलसतो, ॥

जणो विद्युत्तेजोधिक अभिनव द्योतं दिसतो, ॥

प्रभा झांकी कोटी द्युमणि वपुची पादकमळीं, ॥

प्रवृत्ती दासेयी मधुप जसि होऊन रमली. ॥ २ ॥

(सर्व उठून उभे रहातात.)

शिवाजी० (सर्वत्र अवलोकन-) कोण आहे रे ! बो-
धाजीराव दाभाडे सेनापति कुठे आहेत ते पहा लौ-
कर.

बोधाजी० (हात जोडून.) स्वामीचा आज्ञाधारक हा
सन्निधच उभा आहे.

शिवा०— बरं, दमाजीराव घाटगे कुठे आहेत- !

दमाजी०— (जमिनीस हात लावून प्रणाम करतो.)
जी महाराज, हा अपला सेवाभिलाषी सेवेत तत्पर
आहे.

शिवा०— हाँ, सेवेत तत्पर आहां ? तर मग, सांप्रत नग-
रचे लांकांचां मनें उद्विग्न झालेलींसीं कां बरें दिसतात ?
त्यांस कशाची भीति उत्पन्न झाली आहे ?

दमाजी०— (बोधाजीच्या मुखाकडे टकटकां पाहून किं-
चित् स्तब्ध राहतो.)

मायाऊ.— (पायांस हात लावून,) क्षमा असावी; ही
दासी आज्ञा होईल तर, याचक्षणीं पायांपाशीं नि-
वेदन करील.

शिवा०— (दमाजीचे मुखाकडे अवलोकन करून.)

श्लोक. (अनुष्टुप्.)

विधात्यानें मौन्य वस्तु अमूल्य जगिं निर्मिली, ॥

मूर्खां दोषकरिं अन्यायाच्छर्दीं ती स्विकारिली. ॥ ३ ॥

(मायाऊ कडे अवलोकन करून.) बोल, तूंही स्वामी-
परिचाराच आहेस त्यापक्षां.

मायाऊ.— (सानंद आणि सस्मित) लोकांचों मनें उ-
द्विग्न होण्याचें कारण ह्मणाल तर सरकारच.

शिवा०— काय, मी कारण ? त्यांचीं मनं उद्विग्न होण्या-
स ? काय मी त्यांजबरोबर अनीतीनें वागतों ? किंवा
त्यांस विनापराधें छळितों ? तसें तर मजपासून कधीं-
ही घडलें नाहीं, कांकीं जो मी.—

श्लोक. (भुजंगप्रयात.)

सदां वर्ततां होउनी नीतिगामी, ॥
जगत्पोषणा लालनाचा लगामी ॥
दिल्हा कायें अन्यायगामी कुट्या, ॥
स्वयें संचरें सर्वदां सर्व ठायां ॥ ४ ॥

आणखीही. (शिखरिणी.)

तुझ्या संगें हिंडें नगरिं वानिं आणी गिरिकडे ॥
निवृत्ती ठेवोनी कधीं घडिभरी ही पलिकडे ॥
अकर्माकर्मातें करिं क्षितिवरी नीतिनयें हा ॥
सुपोषीं, अश्वार्सीं ह्मणून सुजनानंदित रहा ॥ ५ ॥

मायाऊ— तें खरें; पण, या चरणचुरणारीचे विज्ञापना-
कडे जरा अवधान असावें.

ओठ्या.

आपली कृपा मावली, सुनीतो- नय प्रसवली ॥
तेणेशीं हां जीववलीं, जनपदकुळें ॥ १ ॥

स्वामी कृपाश्रुताचे डोहो, सर्वस्वेच्छा ओलावों, लाहों ॥

परि प्रधानमगरसमूहो, वसते स्थळीं इथे ॥ २ ॥

यास्तव स्वामी कृपापीयूष, संपादितांही घडे दंश ॥

हें सुचविणें या दासीस, अयोग्य, अश्रेयस्कर ही ॥ ३ ॥

परी सेवितों पादधूली, ह्मणोन कथणें आलें कपाळीं ॥

रक्षणें, मारणें करतलांजुळीं, स्थिन मासोळी तसी, प्रभो ॥ ४ ९

(हें ऐकतांच दमाजी राव बोधाजीच्या कांर्नी लागतो.)

दमाजी०— काय हो ! ही बटीक सर्व उघडें करणार असें दिसतें.

बोधाजी०— होय, असें दिसतें खरें बेटीनें घात केला कीं हो ?

दमाजी०— बरें; आतां आपण कांहीं बोलूं नये. स्वामी पार्शी ही आणखी काय सांगती तें ऐकूं या.

बोधाजी०— होय; तसेंच करूं या.

(असें ह्मणून मायाऊचे भाषणाकडे आपलें केवळ दुर्लक्ष्य आहे असें दर्शवून उगे वसतात.)

शिवाजी.— (मायाऊस उजव्या करांगुलीनें कानां भाषण करण्याविषयीं खूण करतो.) ये अशी हिकडे. (तिजकडे आपला कान करतो.)

मायाऊ.— तोंडावर रुमाल धरून शिवाजीचे कानांत. चार दिवस झाले महाराज, दंवडी पिटली त्यास.

शिवाजी.— काय दंवडी ? कोणी पिटली ?

मायाऊ.— सेनापतींनीं, दुसऱ्या कोणी.

शिवा०— सेनापतीनें ह्मणतीस ! खरेंच कीं काय ?

माया०— आपले पाय साक्ष. ही दासी अनृतभाषणी नव्हे.

शिवा०— दंवडी कशाची होती बरें ? तुला ठाऊक आहे ?

माया०— सरकार मी प्रत्यक्ष माझ्या कानांनी ऐकिली.

शिवा०— हाँ, त्वां ऐकिली खरी. पण त्यांत मजकूर काय होता ? कां कीं, सांप्रत आठ चार दिवसांत कोणत्याही प्रकारची दंवडी पिटण्याविषयींची आज्ञा मजकडून झालेली मला स्मरत नाहीं; झणून झणतो.

माया०— तर काय त्यांणीं आपल्या आज्ञेशिवायच हें काम केलें ?

शिवा०— असें व्हावयाचें नव्हे, पण कोण जाणे ?

माया०— कोण जाणे ? अजूनही संशयच असेल तर, त्या बोधाजीरावास बोलावून समक्षच पुसावें झणजे झालें; काय, तो नाहीं झणेल ?

शिवा०— अगे, नाहीं झणणार नाहीं. पण माझ्या मनांत त्यास असें विचारावयाचें नाहीं.

माया०— स्वामीस संकोच वाटतो, मला वाटतें.

शिवा०— वेड्ये, संकोच कशाचा ? तो आपला आज्ञाधारक आहे. तो काय कोणी परकी आहे, त्याचा संकोच धरूं तो ?

माया०— हाँ, मी समजल्यें आतां. तो आपला अति-प्रीतिपात्र झणून, त्याचें मन दुखवावयाचें नाहीं इतकेंच, मग कोणी मरो, कोणी जगो, कांहीं कां होईना ?

शिवा०— अगे, तसें नव्हे; ज्या पक्षां मला अश्रुत अशी

दंवडी त्याणें फिरविली त्यापक्षां, दुसरींही कित्येक कामें त्याणें माझ आज्ञेशिवाय केलीं नसतील कशावरून ? ह्मणोन हा सर्व शोध बारकाईनें त्याला अश्रुत असा करावा असें माझे मनांत आहे. आणखीही:—

श्लोक. (स्वागता)

गौर्ष्यं मंत्र नृपती जरि ठेवी ॥

अन्यनश्रुत धर्नी निज ठेवी ॥

त्यापरी मग जयास न तोटा ॥

हो अमित्रजित कीर्तिवसोटा ॥ १० ॥

याजकरितां हें काम जितकें गुप्त रीतीनें होईल तितकें करावयाचें ह्मणून या कारभान्यांनां कशाचो दंवडी फिरवली याची सकल वार्ता ऐकण्यास मी अति उत्कंठित आहे, समजलीस ?

माया०— जो, सरकार समजल्यें. आज्ञा होईल तर कोणास तरी नगरांत शोध्यास पाठवित्यें. दंवडीचें पत्र कदाचित कांठें चिकटवलेलें सांपडेल तर,

शिवा०— हाँ, पाठीव पण, त्वरा कर. (असें ह्मणून निघून जातो)

माया०— (या गुप्त आणि अविलंबित कार्यास कोणास योजावें असा विचार करीत आहे. इतक्यांत मसाजी पाठीमागें येऊन उभा राहतो. त्यास पाहून.)
कोण मसाजी ? वाहावा; शाबास; योग्य वेळेवर

आलास. अशासच योग्य सेवक ह्मणावें; नाही तर.—

श्लोक. [वंसततिलका]

पाचारितां मग करें नयनास चौळी, ॥

सुमार्धसा हळुच टेंकुनि पाणि भाळीं ॥

पीळी शरीर, माहि जानु उठावयास ॥

टेंकी; कुसेवक न योग्य नृपालयांस. ॥ ११ ॥

बरे, मसा खुशांल तर आहेस ?

मसाजी.— होय, आका, तुझ्या रूपेनें. पण कांहीं अधिकोत्तर तर नाही ना ? नगरांत तर दाट वदंता उठली आहे.

माया०— काय ह्मणून ?

मसाजी.— देशपार करणार ह्मणून.

माया०— कोण ?

मसा०— कोण ह्मणजे ? राजा.

माया०— कोणास ?

मसा०— आपणास. आणखी कोणास ?

माया०— आपणास ! हा वेड्या; असें होईल तरी कसें ?

काय मी आजच रांडावल्यें ?

मसा०— आका ! पण पहा ! माझे काळीज कसें उडतें आहे तें; हें ऐकिल्यापासून, माझे पाय लडलडां कांपूं लागले; तरी मी संदेवासा जीव धरून तुझे जवळ आलों, हें सांगावयास.

१ अर्धानिजलेला. २ हात. ३ कपाळ. ४ भूमी. ५ राजघर.

माया०— होय; तसें करण्याची मंत्रीलोकांनीं मसलत घाटली खरी.

मसा०— तर मग काय ! ते आह्मांस देशपार करतील !

माया०— नाहीं. तेच देशपार होतील कदाचित्; भिऊं नको.

मसा०— (संतोष पावून) तें कसें काय, आका, झालें.

माया०— कसें काय, हें काय विचारतोस ? अरे.—

श्लोक. [जलोद्धतगति]

नृपाळ- मति- नीरंगा भलतसी ॥

वळे वळवित्या करीं हवितसी, ॥

पैरीं प्रतरणें जरी भरविली ॥

जलोद्धत गती तसी फिरविली ॥ १२ ॥

मसा०— शाबास, आका. राजाचें मन आपणाकडे खरेंच वळविलेंसना ? आतां आपण परागंदा तर होणार नाहीं ?

माया०— आपण नाहीं होणार, पण कोणीतरी होईल, कदाचित्.

मसा०— वाहवा. हिलाच भगिनी ह्मणावें. (किंचित् नाचूं लागतो.)

श्लोक. [पृथ्वी.]

असी सुभगिनी जगत्रयिं दिसे न कोणी मला; ॥

स्वबंधु परै-तीरदा तरि अपाय- तोयाब्धिला ॥

ह्मणूं, परि तदाधिका; पवननाविकावांचुनी ॥

विहारकरि, कार्यकृत्सुगति स्वैरं पृथ्वींतुनी. ॥ १३ ॥

आज तूं आह्लांस प्राणदान दिल्लेंस. आतां माझ्या पायांस पाहिजे तितका जोर आला. हे पाहा, माझे पाय कसे मुसळाचे सरासारखे सरळ आणि धष्ट पुष्ट दिसतात ते. आतां सांगशील तर, सेनापतीची नरडी येथेंच मुरडतो.

माया०— मूर्खा, असा रानटी मूर्खपणा येथें कामाचा नाही; मी सांगत्यें इतकें कर, ह्मणजे त्याची नरडी त्वां मुरडल्याशिवाय, आपें आपच मुरडेल.

मसा०— मग तर सोन्यापेक्षांही पिवळें. हा पाहा, मी एका पायांवर तयार आहे, तें करायास. सांग लोकर.

माया०— राजे साहेबांनीं, पौरजनांचीं मनें सांप्रत उद्विग्न कां झालीं असें दमाजीरावास विचारलें; त्याचें उत्तर द्यावयास त्यास कांहींच सुचेना; त्याची अगदीं गाळण होऊन गेली. राजेसाहेबांचें मुख मध्यार्का सारखें जेव्हां त्याणें पाहिलें, तेव्हां त्याचे डोळे जणो झांपूनच गेले; तो खालीं पाहूं लागला. अशी संधी पाहून, मी नेहमीची सलगीचीच, मला भय तें कशाचें ? लागलीच विनंती करून क्षमा मागितली, आणि सांप्रत सेनापतीनें नगरांत दंवडी फिरविली ह्मणूनच नागरिक अस्वस्थ झाले आहेत असें सांगितलें. मग काय पुसतां ? कल्पांतानलाप्रमाणें राजेसाहेब लाल होऊन मला ह्मणाले, “माये, त्या दंवडीचा कागड

कोठें तरी नगरांत सांपडेल, तर लौकर गुप्तपणें आणी-
व, ह्मणजे पहातों, कसें आहे तें. ”

मसाजी.— तर, तें काम माझे. हा मीं असाच चाल-
लों. पण आका, ती दंवडी राजेसाहेबांचे आज्ञेनें
फिरवली होतीना ?

माघाउ.— छी. राजेसाहेबांस मुळींच ठाऊक नाहीं.

मसाजी.— तर काय. हा सर्व सेनापतीनें तोतयाच
केला, आह्मांभोंवता ?

माघा०.— होय, तोतया नव्हे तर काय ? तोतयाच.

मसा०.— मिशांवर ताव देतो.) असें आहे तर, सेनाप-
तीस मोठें शासन झालेंच पाहिजे; नाहीं बरें !

माघा०.— तें आपेंआपच होईल. झालें पाहिजे ह्मणा-
वयास नको.

साकी

शासन अपराधाचे मार्गें नीरें जसें निर्मार्तें ॥

अनपेक्षित न आवर गतिनें अनलस धांडुन येतें ॥१५॥

मसा०.— तें तर खरेंच; पण, त्वां मनावर मात्र घेतलें
पाहिजे.

माघा०.— मेलें मनावर तें काय घेणार. तें माझे हातां-
तलें काम आहे. सरकार विलासाचे भरांत येतात,
तेव्हां जरा जीभ हालवली पुरे; ह्मणजे झालें.

मसा०.— तर मग, अगदीं सोपें आहे, आका. खचीत
तूं तसें करच; चुकूं नको. या सेनापतीचें आणि
कोतवालाचें निसंतान करून टाक.

माया०— (विनोदानें.) कदाचित् तसें झालें, तर मग सेनेची आणि शहराची व्यवस्था पण कोण करील ?

मसा०— काय, आका, तुझे आह्मी सहाजण गुलाम एकाहून एक खंबीर असतां तूं असें झणतीस ! जर तूं सांगशील तर आह्मी.—

अभंग.

आकाशही आणूं गुंडाळून खालीं, ॥

बसवूंही टाळी दिग्गजांचीं ॥ १ ॥

करांजुळीं शुष्क करूं हा सागर, ॥

जिंकूं मंहीधर पाताळींचा ॥ २ ॥

रवि शशि करूं गृहींचे दीपक, ॥

बाहुंचें कौतुक दाऊं तूतें ॥ ३ ॥ ॥ १५ ॥

(असें झणून भुज थोपटून उभा राहतो आणि झणतो)

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित)

राघोजीस वरुथनीपति, मला पौरातिहंता करीं, ॥

संव्हारूं त्वदरी ससैन्य अट्टवीं शार्दूल जैसा कैरी, ॥

कामाजी सुकुमार भूपसदनीं अंतःपुरीं ठेविजे, ॥

अन्या तींसहि कार्यकार नृपतीद्वारा पुढें योजिजे ॥ १६ ॥

माया०— शाबास मसाजी, त्वां तर फारच उत्तम योजना केली. तुझी मोठे मोठे सरदार बनलां; पण, मलारे कोणती कामगिरी ! काय, मी बढीकपणाच करीत राहूं ?

मसा०— (एका गालानें किंचित् हांसून.) काय झणतीस, आका ! तुला काम ! तें सांगणार कोण ! अगे,

तूं तर सर्वाची स्वामिनी; तुला नमस्कार करावया-
स दिवसांतून तीन वेळ आह्मी तर काय पण सर्व
देवगणही येतील. मग तूं पट्टराणीच दुसरी होशी-
ल नागे ? राजेसाहेब तर तुझ्या अध्या वचनांत आणि
हातांत आहेतच; मग काय पहावयाचें आहे ?
जिकडे तिकडे आकासाहेब आकासाहेबच होईल.

माया०—तें खरें, पण; कोण जाणे काय होईल. राजा झ-
णूं नये आपला आणि साप झणूं नये झोंपला. शत्रु
मोठे संधानी आहेत, एकादेवेळेस भलतेंच करतील.
कदाचित् आपण जें येथें बोलतो हें हळूच उभे राहून
ऐकण्यास देखील चुकणार नाहीत. [किंचित पाट-
मोरी फिरून] अरे ! तो रे कोण त्या खांबाच्या मार्गे
उभा राहून लक्षपूर्वक ऐकत आहेसा दिसतो तो ?

मसा०— (हळूच पुढें सरून पाहतो-) होय आका. को-
णी आहे खरा.

माया०— तर मग पहातोस काय ? धांव लौकर.

मसा०— मेल्यास ठारच करून टाकतो एकदम- (असें
झणून आवेशानें धांवतो.)

माया०— (धांवून त्याचा हात धरत्ये) वेड्या, असें काय
करतोस ? अकार्य करून काय आपला घात करून
घेणार !

मसा०— नाही आका. जशी तुझी आज्ञा.

माया०— माझी आज्ञा ? तर जा लौकर; आणि दंडी-
चा कागद शोध करून आण, उगाच वटवट करीत उ-
भा राहूं नको, एकादें भलतेंच करशील.

(किंचित् सभय होऊन)

साक्या.

आणून डिंडिमपत्रा, करिं श्रेयस्कर अरिसत्रा ॥ धृ ॥

धांवा धांवा चौघेहि तुह्नी चार कोणी धांवा हो ॥

श्रुत नाही जों अरिला झाला अस्मत्कृत कावां हो ॥ १ ॥

आरूढुनि संचारीं कांचीं पवनतुरंगा पाठीं ॥

मार्ग, जनालय, देहुडि, दिंडी, धुंडीं अचल कपाटीं ॥ २ ॥

आणूनि डिंडिमपत्रा, करिं श्रेयस्कर अरिसत्रा ॥ धृ ॥

लोभवुनी जन धनमानानें पूर्ण अर्थ संपादीं ॥

गुप्त दूत संयोजीं शोधा पण्यविधिकामादीं ॥ ३ ॥

आणूनि डिंडिमपत्रा करिं श्रेयस्कर अरिसत्रा ॥ धृ ॥

सायें न लब्ध तरी शतचूर्णचि संपादुन आणा हो ॥

तोषउं दावुन रिपुकृतकर्तुषा मन्मोदक राणा हो ॥ ४ ॥

आणूनि डिंडिमपत्रा करिं श्रेयस्कर अरिसत्रा ॥ धृ ॥

मसा०— (प्रणाम करून.) हा मी चाललों आका ? तूं स्वस्थ ऐस- भिऊं नको.

श्लोक. (पृथ्वीवृत्त.)

नभीं न करिं काळजी तव पदास वंदूनि हा, ॥

निदेशअनुवर्ति मी करिं त्वदुक्ति तथ्यां पहा ॥

सबंधु सदनीं वनीं कुवलयीं खं पाताल ही ॥

क्रमोनि जननी-पदाजवळ येतसें याअहीं ॥ २१ ॥

१ दंडडीचाकागद. २ शत्रूमाकरयज्ञ. ३ मसलत. ४ नगर.
५ बाजार. ६ समूह. ७ संयुर्ण. ८ अपराधरूपपाप.
९ आज्ञेप्रमाणेवर्तणारा. १० सत्य. ११ भूतल. १२ आकाश.
१३ दिवसी.

मायाऊ.— हळूजा- तुझा विजय असो; कृतकार्य होऊन लौकर ये. (असा आशीर्वाद देत्ये.)

मसा०— तथास्तु (लणून चालता होतो.)

(इकडे दमाजीराव घाटगा खांबाचे आड राहून हें सर्व वृत्त ऐकत होता, तो घाबऱ्या घाबऱ्यानीं धांवत बोधाजी राव दाभाडे सेनापति बसले होते त्यांजपार्शीं येतो.)

बोधाजी०— कसें काय, दमाजीराव ?

दमाजी०— घर बुडालें, महाराज ! (असें लणून मूर्छा पावतो-)

बोधा०— (त्यास सांवरून धरतो.) कोण आहेरे ? थंड पाणी भरून झारी आणा लौकर ! अहाहा. काय दुदैव हें ? अहो दमाजीराव सावध व्हा, सावध व्हा.

(सेवक थंड पाणी भरून झारी आणतो, आणि दमाजीच्या नेत्रांस लावून आंगावर सिंचन करतो.) (दमाजी किंचित् सावध होऊन फिरून खाली पडतो.)

बोधा०— (त्यास सावध करून) कोण आहे रे, शमाजी पंतास लौकर बलावून आणा.

(सेवक शमाजी पंताकडे जाऊन त्यास घेऊन येतो.)

शमाजी०— अहो हें काय ? यांस काय झालें ?

बोधा०— हा दुदैवाचा फेरा. दुसरें काय लण्णावयाचें !

दमाजी०— (सावध होऊन वर अकाशाकडे पाहून)

हे दुदैवा, त्वां अशी विटंबना करावीस त्यापेक्षां एक-दमच मारून टांकावयाचें होतें.

बोधाजी०— अहो, तुझी असे अधीर होऊन हें काय करितां ? झालें तरी काय तें आत्मास सांगा ? तुझी

मोठे धैर्यवान, राजकार्यधुरंधर असून असें करूं लागलां तर, मग कसें होईल ?

शमाजी०— हे, राजकारस्थान्यास तर अगदींच योग्य नव्हे; असें केल्यानें पुढें कसें होईल ? दमाजीराव ! अद्याप आपणास दूर जाणें आहे; असें असतां, तुझीं एव्हांच पाय गाळतां हें काय ?

दमाजी०— सर्व होऊन गेलें- आतां व्हावयाचें राहिलें तें काय ?

शमाजी०— झालें काय तें ऐकूं द्या तर खरें ?

दमा०— आजपर्यंत राजसेवा केली त्याचा शेवट असा व्हावा काय ? अहो, या मांगिणीनें राजाचे कानाशीं लागून आमच्या चहाड्या सांगून असें करावें काय ! हा दुर्दैवा ! तूं आह्लास या मांगांचे हातानें मारविणार, आँ ! हरहर;

बोधा०— काय, ते मांग आह्लास मारणार ? कशा करितां ?

दमा०— दंवडी पिटली त्याकरितां; आणि कशा करितां ?

बोधा०— आँ, खरेंच कीं काय ? राजानें आह्लास मार; ण्याचा हुकूम केला ?

दमा०— केला नाहीं; पण करणार.

बाधा०— हा दुर्दैवा ! (असें झणून मूर्छा पावतो.)

शमाजी०— (त्यास सावध करून). अहो, तुझी सेनापति असून असें काय करतां हें ! भिऊं नका. धीर धरा, सावध व्हा.

बोधा०— (सावध होतो.) अहारे कर्मा !

शमा०— अहो दंवडी आपण राजाज्ञेनेच फिरवली होती ना ? मग काय ?

दमा०— (उश्वास टाकून.) तसें असते, तर मग इतके कां झालें असते !

शमा०— (बोधाजीकडे पाहून.) तर काय राजाज्ञेवांचूनच आपण हें वर्तन केले ?

बोधा०— ज्या पक्षां, राज्यभार सर्वच आपणावर आहे, त्यापक्षां करावें लागते.

शमा०— हाँ, करावें लागते; पण.—

श्लोक. (उपजाति)

नृपांकिते आणि पतिव्रतेने ॥

पतिनिदेशाविण श्लाघतेने ॥

न वर्तणे; धर्मविहीत ऐसा ॥

उल्लंघिला नीतिनिपूण कैसा ॥ २२ ॥

आणखी राजांची मनोवृत्ति झणावी तर.

श्लोक. (भुजंगप्रयात)

परस्वार्थकारी, न कांहीं विचारी ॥,

नसे स्थीर, विद्युत्परी प्राणदारी, ॥

न कौशल्य युक्तीन राहे निवांती, ॥

भुजंगप्रयाते तशी चित्तवृत्ती. ॥ २३ ॥

बोधा०— त्या सर्व गोष्टी खऱ्या; परंतु, यःकश्चित् कार्यार्थही आज्ञेची अपेक्षांकरून स्वामीस श्रम देणें हें सुज्ञ सेवकास योग्य नव्हे, सेवकाचा धर्म झटला

क्षणजे, परोक्ष किंवा अपरोक्ष स्वामीचें अभिष्ट चिंतावें आणि करावें, न्यायमाणें मी केलें. यांत मजकडून दोष तो कोणता घडला ? मंत्रीजनाचा धर्मच हा आहे.—

अभंग.

चित्तानें चिंतावें, कायेनें करावें ॥
 सचिवें सर्वभावे स्वामीहित ॥ १ ॥
 तथा अनन्यासी रायानें मानसीं ॥
 निज ताता ऐसी भक्ती ठेवीं ॥ २ ॥
 जैसें मायामन पाजावया स्तन ॥
 याचील्यावांचून बाळीं धांवे ॥ ३ ॥
 तैसें सारथ्याचें आणि सचीवाचें ॥
 रथ्या नृपाळाचे हीतीं मन ॥ ४ ॥ ॥ २४ ॥

आणखीही.—

श्लोक. (उपजाति)

नसांगतां नेत्र हि पापण्यांसी ॥
 न्या सर्वदां रक्षिति; बा, धण्यासी ॥
 सत्सेवकें तेवि यथामतीनें ॥
 संरक्षिजे मंत्रमनें, वपूनें ॥ २५ ॥

असें असतां, अशा सन्मार्गवर्ती सेवकाचा तिरस्कार प्रभूनें नीच-भ्रंश-प्रकृपित होऊन केला, तर तेथें उपाय काय ?

दुमार्जी.— उपाय काय ? असें क्षणून फळ नाही. कसें-

ही मोठें संकट प्राप्त झालें तरी पुरुषानें प्रयत्न सोडूं नये. प्रयत्न कर्त्यापुरुषांचीं कार्ये कालें करून तरी सिन्धीस जातात. आणि जे पुरुष प्रयत्नच करीत नाहींत त्यांचीं तीं आरंभींच वितुळतात.

शमा०— दमाजीराव ह्मणतात हें सयुक्तिक असें मला वाटतें.

श्लोक. (भुजंगप्रघात)

प्रयत्नें नरा, प्राप्त अप्राप्त होते, ॥

प्रयत्नाविणें प्राप्त अप्राप्त होतें, ॥

प्रयत्नें करी वन्यही जन्य होतो, ॥

जर्गी मान्य ऐसा प्रयत्नज्ञ होतो ॥ १६ ॥

बोधा०— तें खरें. प्रयत्नानें सर्व कांहीं सिन्ध होते; परंतु दैव अनुकूल असलें तर. जर दैव प्रतिकूल आहे, तर पुरुषाचे प्रयत्न सर्व निर्फळ होतात.

दमाजी.— होय; पण दैव अनुकूल किंवा प्रतिकूल; हें तरी उद्योग केल्याखेरीज कसें समजेल ?

बोधा०— आतां समजणार तें काय ? समजून चुकलें. जो प्रयत्न आह्मी विहित ह्मणून केला, आणि त्याचा परिणाम हा असा भयंकर पुढें उभा दिसतो; याजवरून आपणास दैव अनुकूल किंवा प्रतिकूल हें स्पष्ट दिसतें.

(जसा ?)

ओवी.

नर दुर्भग क्षुधे पीडिला, मृगयार्थ अर्दवीं निघाला, ॥

अंगणींच चरणीं रूतला, कंटक प्रतिकूळ दैव जया ॥२७॥

तृषार्ती शमना लागीं, मृग धांवत तडागीं ॥

तो दावांनळ अग्रभागीं, ग्रासी प्रतिकूळ दैव जया ॥ २८ ॥

शमा०— होय, पुरुषास कृतोद्योगाचें फळ व्हावयाचें, तें कदाचित् उद्योगारंभींच सूचित होतें.

द०मा०— हें तुमचें बोलणें सर्व पोकळ- यांत कांहीं जीव नाहीं. अहो, जे भ्याड, अशक्त, आळसी, न्यांणीं हे असे विचार करून कपाळास हात लावून रडत बसावें. जे बुद्धिमंत आणि विमलकीर्तिरूप ध्वज उभवूं इच्छणारे, ते तर, आपला सदुद्योग कधींही सोडीत नाहीत- कांकीं—

श्लोक (शिखरिणी)

अनुद्योगी रोगी सतत मनशंकीत नर ते ॥

परापेक्षी दैवागत अशन भक्षून करते ॥

स्वकाळक्षेपातें कधिं न वरती कीर्ति कमला ॥

सदां सेवनीयां असति अघदैन्योद्भव मला ॥२९॥

स्रणून-

श्लोक. (स्रग्धरा.)

श्री विद्या शुद्ध कीर्ती सुख विपुलधन स्त्रीसुतादी गृहातें ॥

यानां, मानीपणातें, जय रुचिरं अलंकार सद्विग्रहातें ॥

दाता क्षोणीपतित्वा, अनुपम फलदोद्योग विश्वास देव ॥

अस्म त्स्वांतेमिता तो पुरविल भजतां त्यास आह्मी सदेव ॥३०

१ तळें. २ वणवा. ३ लक्ष्मी. ४ वाहन. ५ सुंदर.
६ शरीर. निरंतर.

(इतक्यांत पडद्या आंत गंभीर ध्वनि होतो.

अहो सूरिजनहो ! तुह्मी राजनीतिनिष्णात असून, असे केवळ अबलांसारखे कपाळास हात लावून रडत कां बसलां ! तो दुष्ट दुरात्मा तुह्मास अपकार करावयासाठीं तुमचें दंवडीपत्र आणावयास गेला आहे. हें तुह्मांस अवगत आहेना ? कदाचित् तो कृतकार्य होऊन आला, तर मग, तुमची दशा काय होईल ? तुह्मी कुठे लपाल ? काय कराल ! तुमच्या ह्या शुष्क कल्पना कांहींतरी तुह्मांस कांहीं येतील काय ? तर, उठा; त्वरा करा. आणि कोणीतरी नगरांत संचार करून त्या दुष्टाचे परिश्रामास अपकार करा—

[सर्व कान देऊन ऐकतात.]

बोधा०— हा कोणाचा बरें ध्वनि असावा ! दमाजीराव

जें कांहीं झणतात, त्यास अगदीं अनुलक्षून आहे.

शमा०— होय, कांहीं भाग्योदय होण्याचें चिन्ह दिसतें खरें.

दमा०— (पडद्याकडे पाहून.) अहो ! हे आपले विचार राव येत आहेत.

शमा०— आँ; खरेंच का.

बोधा०— (किंचित् सभय होऊन.) तेचना ? पहा नीट; नाहीतर—

(नंतर विचारराव येतो.)

विचार०—

साकी.

कां कंपित साशंकित होतां क्षेम पुसाया आलों ॥

वार्ता अरुचिकर ऐकुनियां चित्तीं फारचि भ्यालों ॥३१॥

बोधा०— अहो, हे तर खरेच आपले विचारराव.

दमा०— अहो यावें, यावें. शाबास, धन्य आजचा दि-
वस, कीं तुमची भेट झाली.

शमा०— (विचाररावाचा हात धरून,) स्वस्ति क्षेम आ-
हेना ?

विचार०— बोधाजीराव कुशल असले ह्मणजे, आह्मी क्षे-
मरूप आहोंच.

शमा०— त्यांला तर कुशल आहे. येथें ते आपली मार्ग-
प्रतीक्षा करीत बसले आहेत.

विचार०—(बोधाजीरावाचे सन्निध जाऊन प्रणाम करून)
खुशाल आहांना ?

बोधा०— मला कुशल आहे, तुमचे आगमनानें.

विचार०— असें कां ह्मणतां, बोधाजी राव ?

बोधा०— नाहीं तर, राजसेवकांस कुशल कोटून अस-
णार ?

श्लोक. (उपजाति.)

राजाश्रिताचें अणि तंस्कराचें ॥

पलार्ध ही जीवित नाहिं साचें ॥

नदीतटीं झाड जसें उंसाचें ॥

पडे शरें जीवित पाडेंसाचें ॥ ३२ ॥

विचार०— तें तर खरेंच. परंतु, जसें कमळिणीचें पत्र
कर्दमजळीं असून लिप्त होत नाहीं तसे, आपणासा-
रिखे सुज्ञ पुरुष राजसेवा करून तद्दाधक क्रियेपासून
अगदीं अलिप्त असतात.

बोधा०— (डोळ्यांत आंसवें आणून.)

श्लोक.

अहाहा रे दैवा षहसि आमुचा अंतच कसा ॥
तुझ्या नैष्ठुर्याची करि न गणना कोणि सहसा ॥
(इतकें झणून मूर्छा पावतो.)

विचार० - सावध व्हा, बोधाजीराव, सावधव्हा; धैर्य धरा.
(असें झणून त्यास सावध करितो.)

बोधा० - (सावध होऊन उत्तरार्ध झणतो.)
सुधांपान्यां मृत्यू अमरपण देशी गरंपित्या ॥

स्वलीलेनें कालास हि नमन तूतें दरंपित्या ॥ ३३ ॥

दमाजी - दैव अनुकूल अथवा प्रतिकूल हें, अभ्रच्छाये-
सारखें असतें.

विचार. - होय. ज्याप्रमाणें रात्रीमार्गें दिवस येतो आणि
दिवसामार्गें रात्र येती, त्याप्रमाणें सुखामागून दुःख आ-
णि दुःखामागून सुख, हीं स्वाभाविकच येत असतात.

बोधा० - सुख किंवा दुःख प्राप्त होईल तें, पुरुषास अवश्य
भोगणें आहेच; परंतु, प्रभुचरणाचा आश्रय केला त्या-
चा असा परिणाम व्हावा काय ? ह्या बटकीच्या सांग-
ण्यावरून सर्वज्ञ प्रभूच्या मनांत आह्मांविषयीं इतकें वै-
मनस्य यावें काय ?

(उस्सास टांकतो.)

विचार. - हा प्रभु सर्वत्र समदृष्टा आहे. याच्याठायीं भेदा-
भेदच नाही

श्लोक. (भुजंगप्रयात)

न उच्चत्व नीचत्व मानापमान ॥

सुवैक्तृत्व मौनत्वं ही ज्या समान ॥
 शुची निष्कलकी विरागी उदासी ॥
 चमूस्वामि न्या सारखीं आणि दासी ॥ ३४ ॥
 जसें काचपात्रामध्ये कृष्ण नील ॥
 दिसे भिन्न रंगी सुपांनीय लोल ॥
 तसा भूपतीसंसृतीसंग मात्र ॥
 सुखासूखआभास लोकांस पात्र ॥ ३५ ॥

याजकरितां, बोधाजीराव, आपण आतां औदासीन्य सोडून द्या, आणि, तो दुष्ट ज्या शोधार्थ गेला आहे, त्याचा मुद्दाच नाहीसारखा करून टाका. मी सर्वदां राजसेवातत्पर आहे- तेथें सर्व तजवीज सुविचारानें होईल. समजलां ? त्वरा करा.

बोधा०— फार उत्तम- आपले येण्यानें आमचे प्राण प्रस्तुत तर वांचले. (दमाजीस हांक मारतो.)

दमा०— हा मीं जवळच आहे. आज्ञा मात्र असावी.

बोधा०— विचाररावांनीं सांगितल्याप्रमाणें तजवीज लौकर झाली पाहिजे, ह्मणजे आपले प्राण वांचले असें समजूं.

दमा०— आज्ञा महाराज. हा मी स्वतःच जातो त्या कामास; आणि त्याचा गळाच कापून टाकतो परता- मग, मुद्दा मुळींच गेलासा होईल कीं नाही ?

बोधा०— दमाजीराव, तुझी चुकतां. असें केलें तर, आपण स्वामिद्रोही होऊं.

१ बोलकेपणा. २ मुकेपणा. ३ सेनापती. ४ काळें.

५ पाणी. ६. कारण.

दुमा०— यांत स्वामिद्रोह तो कशाचा, त्या दुष्टाचा गळा कापला ह्मणून !

बोधा०— स्वामिद्रोह कशाचा ? अहो, तो जरी दुष्ट आणि अपकारी आहे तरी स्वामिसेवक असून निदेश पावून स्वामिकार्याकरितां जात आहे, त्या पक्षां न्याचा घात केला तर आपण स्वामीचा आज्ञाभंग आणि द्रोह या दोन्हीही दोषांस पात्र होऊं.

आर्या.

आज्ञाभंग प्रभुचा, तद्धथ समदोष जाण करत्याला ॥

नृवरद्रोही भोगी, सद्यचि शासन अघोर नरकाला ॥३६॥

दुमा०— जर असें आहे, तर जशी आज्ञा होईल तसें.

बोधा०— जी दंडी आपण नगरांत फिरवली, त्याविषयीं कागद चवाठ्यावर वगैरे चिकटवलेले असतील, ते नाहींसे करून टाकले ह्मणजे आपें आपच मुद्दा नाहींसा झाला.

दुमा०— वाहवा ! ही मसलत मात्र उत्तम खरी. गळा कापला कीं खोकला गेला.

दुमा०— जी आज्ञा; तसें करण्यास हा मी स्वतःच चाललों (असें ह्मणून निघून जातो).

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

अहो विचारराव, आपले श्रीमन्महाराज शिवाजी राजे कांहीं नाजूक आणि गुप्त मंत्राकरितां तुझांस बलावीत आहेत, तर चलावें सत्वर.

विचार०— काय ? राजेसाहेब मला गुप्तमंत्राकरितां बोलावतात ! असा गुप्तमंत्र तो कोणता असावा बरें ?

(पुनः शब्द होतो.)

दिंडी.

नगरवासी अस्वस्थ लोक सारे ॥

कासयासी सैन्यादि हे पसारे ॥

काय कीजे व्हायास जनपदासी ॥

सुखी ऐसें योजीत नृपउदासी ॥ ३७ ॥

विचार०— तर, आतां आज्ञेप्रमाणें लौकर गेलें पाहिजे-
(असें ल्हाणून, निघून जातो.)

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

अरे ! त्वां आजपर्यंत आपले कुशाग्र आणि कपट-
बुद्धीनें जो जो आह्वास अपकार केला, त्याच्या स्मरणें
करून अत्यंत क्रुद्ध झालेला असा हा मी सायुध रणांगणीं
तुझें उसणें फेडाय्यास अर्ली- तर आतां लंडीपणा सारखा
पळून जाऊं नको, उभा राहा.

श्लोक. [स्रग्धरा.]

मंत्रें भोंदून राजा मम अनुज सखे धाडिले त्वां वनासी ॥

मिथ्यारोपून दोषा कपटभय गुहीं घातियेलें जनांसी ॥

अस्मत्प्राणापहारा नगरित दंवडी त्वांचकीं नांदवीली ॥

आतां माझ्या करे घे तव निधेन विधी सांगतो अंतैराळीं ॥३८

(सर्व कान देऊन ऐकतात, आणि भयभीत होऊन ल्हाणतात.)

काय हो हें अरिष्ट ओढवलें ! हा असा भयंकर आणि

उद्धत भाषण करीत कोण येत आहे बरें ?

(फिरून शब्द होतो.)

श्लोक. [वसन्ततिलका]

जो मानसीं विहरि चारै जयास नाही ॥

तीं लोकिं ही विकृतिकार सुरांसुरांही ॥

वेडावतो निमिष दाउनियां स्वलीला ॥

तो पुष्पचापै अरिर्मर्दक हा किं आला ॥ ३९ ॥

शमा०— अहो तोच हा; आला हो आला घातकी.

बोधा०— कोण ?

शमा०— हा क्रूरकर्मा पेंढारी, जो निमिषार्धांत हजारों

प्राणी, जसा पारधी मृग विंधितो तसा संहार करणारा;

हातांत धनुष्यबाण घेऊन प्रळयानळासारखें ज्याचें

मुख आणि डोळे, असा हा हिकडेसच येत आहे असें

वाटतें; आतां, धडगत दिसत नाही.

बोधा०— कोण, कामाजी नाईक ?

शमा०— होय; तोच चांडाळ.

श्लोक. [वसन्ततिलका.]

जो दर्शनें सुकृतें वित्त समय हारी ॥

जो मीनकेतु परि विश्व जया अहारीं ॥

गेलें जिरोन बलियांस हि जो न मोजी ॥

भूपां रतिप्रिय जया ह्मणती नमोजी ॥ ४० ॥

बोधा०— अरे रे ! आह्मी केलेली गुप्त मसलत याला
समजली तर नसेल ना ?

शमा०— समजल्यावांचून तो अशीं छद्मी, आणि उद्दाम-
पणाचीं भाषणें, कधींही करणार नाही.

बोधा०— तसें ह्मणूं नका. जो स्वाभाविकच क्रूरकर्मा,
त्याचीं भाषणेंही तदनुरूपच असतात.

शमा०— होय, हा क्रूरकर्मा तर, जगजाहीरच आहे.
आणि आपणापासून आजपर्यंत सर्व सोसलेले अप-
कार त्याणें उच्चारून दाखविले; याजवरून मला वा-
टतें, तो घातकी या समयीं काय करील याचा भरंवसा
नाहीं. याजकरितां, आपण येथून क्षणभर एकीकडे
जाऊन बसावें, हें बरें.

बोधा०— या वेळेस त्याला पराङ्मुख व्हावें, तर लोक
काय ह्मणतील तें पहा आधीं; नाही तर, आपण या
कीं हो कनर बाधूं? काय आमच्यानें त्या चोरास
शासन नाहीं करवणार ?

शमा०— तो चोर कसा ? राज्याधिकारी आहे; कदाचित्,
राजाज्ञेनेंच आला असला, तर मग ?

बोधा०— (घाबरतो). तसें असेल तर मग कठीण.

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे भयंकर शब्द होतो.)

अहो, सैनिकादि प्रधानमंडळी! आतां तुह्मी कोठें लपाल? तुह्मी चांगले सांपडलां. असूया आणि कृत्रिमरूप प-
डदा, ज्याचे आश्रयानें तुह्मी लपत होतां तो, उडून गेला.
आतां, वांचण्याची आशा वृथा कशास बाळगतां ? अहो,
आजपर्यंत राजाच्या आज्ञेवांचून जीं जीं आह्मास अप-
कारकारक कृत्यें केलीं आहेत, तीं सर्व उघडकीस येण्या-
चा समय आला आहे, आणि त्यांजविषयीं निःपक्षपातानें
न्याय होणार. पहा, ही जी दंवडी तुह्मी नगरांत फिर-
वून जनपदांस भीतिरूप आणि राजास संशयरूप समुद्रांत
टाकलें; ती उपलब्ध झाली. तुह्मी आह्मांस जो प्रतिकार

करण्यासाठीं कोतवाल आज्ञापिला; तो तर या लोकीं नाहींच; पण, तुझांकरितां जागा पाहण्यास परलोकीं गेला. आणि तुझीं उदयीक सूर्योदयीं न्यास भेटावयास जाल-काळजी करूं नका.

(हें ऐकून बोधाजी आणि शमाजी अत्यंत घाबरतात.

शमा०— आहारे, विपरीतगतिदा दैवा ! शेवटीं, त्वां इ-तक्या पल्यावर गोष्ट आणली, आँ !

बोधा०— अहो दमाजीराव ! हें काय केलें ! शत्रूंच्या हातांत मला एकट्याला देऊन तुझी परलोकास ग-मन केलें; आतां, मी काय करावें ? कोठें जावें ? (असें झणून मूर्छा पावतो.)

शमा०— (त्यास सावध करतो, परंतु सावध होईना असें पाहून त्यास उचलून एका अश्वत्थवृक्षाचे निबिड-छायेंत सीतळ मंदवायु वाहात होता, तेथें घेऊन जा-तो.) कोण आहे रे ! गार पाणी घेऊन या, लौकर. (हिकडे तिकडे पाहून.) जवळ कोणीच नाहीं काय ! अरे कर्मा ! [असें झणून, आपण स्वतः जाऊन आंगावरचा चंदेरीशेला पाण्यानें भिजवून आणून बोधाजीचे मस्तकावर आणि न्दद्यावर ठेवितो.] बो-धाजीराव सावध व्हा; सावध व्हा;

श्लोक. [शिखरिणी]

जसे गेहूँ स्तंभ प्रभुसहित आह्ला तुझि तसे ॥

सुजन्या सौख्याचे तरुं- फलेंद मेघांबु कर्ण से ॥

नका दावूं ऐसी अपरिहर लोकां प्रति गती ॥

अमित्रां दे तोषा स्वजननयनां जी रडविती ॥ ४१ ॥

(ढळढळां रडूं लागतो.)

बोधा.— (सावध होऊन.) अहो दमाजीराव ! कोठे गेलां ! मला टांकून एकळ्यानें जावें, हें तुझांस योग्य नव्हे. जावयाचें होतेंच तर, आपण दोघेही बरोबर गेलों असतो. [असें झणून शोक करतो.]

साक्या.

मित्रवर्य नृपकार्यधुरंधर कां ऐसा रुसलासी ॥

टांकुनि मातें परलोकातें एकाकी गेलासी ॥ १ ॥

अमित्रदमनीं मर्द भो परी आजि कसें हें झालें ॥

अश्रुत दैर्दुरवाळें पन्नंगमस्तक विदीर्ण केलें ॥ २ ॥

परि दुद्वें फोल बोल तो साच आज केला कीं ॥

अहहा प्रखरकराला कैसा ध्वार्त सकीरण झांकी ॥ ३ ॥

तुजवांचूनी शून्य भासतें लोकत्रय हें मातें ॥

एकवेळ ये संगें दोघे साधूं निज नेमातें ॥ ४ ॥

हांस्ययुक्त निजआस्य दाखवीं विधुहुनि सीतलकारी ॥

जें प्रभुहितकर- भाषण करितें प्रकुपित रिपुसंवहारीं ॥ ५ ॥

बा रे आलिंगन देऊनियां शांत करीं ये दाहा ॥

कैसें संचित हें ओढवलें कायकरूं मीं आहा ॥ ६ ॥

अहहा देवा तव निष्टुरते हार्लाहल ही लाजे ॥

जें सर्व श्रीशंभुस परि तूं असह्य सकळांला जें ॥ ७ ॥ ४८ ॥

(यामकारें शोक करून ढळढळां रडतो.)

१ शत्रु. २ एकटा. ३ वेडूक. ४ सर्प. ५ सूर्य.

६ आंधार. ७ तोंड. ८ विषविशेष. ९ सोसण्यास योग्य.

(इतक्यांत मोहनाजी तापसाचा वेष घेऊन येतो आणि एकटाच आपणाशीं औदासीन्य दर्शित बोलतो.)

अहहा! कायहो ही काळगति, किती विलक्षण आहे ! पाहा, जो साधुमानसमराळ, जो आनंदवनवसंत, जो तापसांला संतोषघन, त्याजवर असा प्रसंग यावा काय ! ज्या वृक्षाच्या शीतळ आणि सुखकारक छायेच्या आश्रयरूप आरामवाटिकेत विश्रांति घ्यावी, अशा अत्युत्कंठेनें हा तापसी आला असून त्या वृक्षाचें समूल उन्मूलन होऊन याचा असा आशाभंग व्हावा काय ? (कान देऊन ऐकलेसें करून.) पण, हा रोदनाचा ध्वनि कोठून येत आहे बरे ? अरेरे ! कोणी खरोखरच रडत आहे खरा. पाहा, जसा ऊंस चरकांत घातला ह्मणजे त्याजपासून भयंकर (करकर) असा ध्वनि निघतो; तसा हा कोणीतरी सत्पुरुष दुर्देवाच्या चक्रांत सांपडल्यामुळे एवढ्या रात्रीं येथें रोदन करीत असावा, असें वाटते. पण, कदाचित् हें आपणावर तर येणार नाहीना ? कांकीं हें काळचक्र सर्वदां कुलालचक्राप्रमाणें फिरतें आहे; बाबा, आपण येथून दूर जावें- (मागच्या पायीं जरा मार्गें सरून मातक्यान) अरे ! हें काय करितों ? केवढा हो हा मोह; मी तापसाचा वेष, तरी कशासाठीं धारण केला, जर माझ्यानें अशा दुःखेंकरून तापलेल्यांस गंगोदकसम शीतळ शब्दांनीं यथामति कुशल विचारून शांत करवत नाहीं तर ?

श्लोक.

आपंगासीतलांबूनें छायेनें पादपोत्तम ॥

हरीती परतापां वांगमृते मुनिसत्तम ॥ ४९ ॥

(असा, मोठ्याने बडबडत जेथे बोधाजीराव आणि शमाजीपंत बसले होते, तेथे त्यांच्या समीप जातो, आणि त्यांस विचारतो.) कोणरे, बाबा तुम्ही, एवढ्यारात्री कशा-करतां येथे रडत बसलां ?

बोधा० शमा०— (अश्रुनीर पुसून) यावे मुने; आज आपण अशा प्रसंगी आत्मावर कृपा केली, हे आमचे परम भाग्य.

तापसी.— प्रसंगानुरूपच आलों खरा; नाहींतर, कोठून येणार ?

शमा०— हे तपोनिधे, असं कां लक्षणतां ? हे राज्य आपल्या सारख्यांस सुख होण्यासाठीच आहे.

बोधा०— या राज्यांत आपल्या सारख्या तपोनिधींचे वास्तव्य सदैव असावे अशी प्रभूची उत्कंठा आहे.

तापसी.— (आपणासीं) यांस बराच विश्वास येत चालला असं दिसते- तर आतां, आपण आपला काबु साधण्यास आळस करूनये- (बाहेर) प्रभूची उत्कंठा होती असें लक्षा- पण, आहे असें अगदीं लक्षणं नका.

बोधा०— भगवन्, शिवाजी राजा खरोखरच साधुनिय आहे, बरे.

शमा०— हे मुने, आमचा प्रभु केवळ साधूंचा पोषकच आहे.

तापसी.— अहो, होता ल्पणा- पण आहे असें अगदीं ल्पणूनका- जर तसें असतें, तर मी परत कां निघालों असतो ?

बोधा.— हे तापसोत्तम, क्षमा मागतों- आपण प्रभुवर आरोपित असें भाषण करितां, यास ल्पणावें तरी काय ?

तापसी.— याला, सत्य आणि निस्पृह भाषण ल्पणावें- आह्मी तापसी स्वैरगति, सत्य भाषणी, तथ्य दिसेल तेंच बोलणार, आह्मास कोठें येथें राहाणें आहे कीं, आह्मी राजाचे दोष बोलावयास भिऊं ? पण, तुह्मास आमचें भाषण इतकें कटु कां लागलें बरें ? तुह्मी राजा-श्रित अहां कीं काय ! तसें असेल तर, बाबा, सांगा सकळ वेळीं ?

बोधा • शमा.— (आपणार्शी-) याच्या भाषणावरून हा तपस्वी, मोठा स्पष्टवक्ता आणि सांप्रत चाललेल्या राजव्यवस्थेविषयी ज्ञात आहे, असें वाटतें. पहा, याचें भाषणच किती वान्सल्यभरित आहे, तें; हें तापसजनदर्शन अशावेळीं घडलें, हें आह्मास श्रेयस्करच आहे (बाहेर). आह्मी राजाश्रित होतो खरे; पण, त्याचें आतां काय ?

तापसी.— तर काय, राजानें तुह्मास कारभारांतून काढून टाकलें आहे ?

शमा.— कारभार तर आह्मास नकोच. परंतु, प्राण वांचले पुरे.

बोधा.— आतां प्राणाची आशा कशास पाहिजे ? आणि ती, करून तरी फळ काय ?

तापसी.— आँ, काय तुह्नी त्या उदार सेनापतीचे नातलग
आहां !

शमा०— मुने, (हातानें,) बोधाजीराव सेनापति, ते-
च हे.

तापसी.— अहो, काय ह्मणतां, बोधाजीराव ते, हेच
काय !

बोधा०— मुने, तोच हा दुर्दैवी. [अभिवंदन क-
रितो.]

तापसी.— दुर्दैवी तर, खराच, बाबा. तूं, आणि मीं,
दोघेहि दुर्दैवी.

बोधा०— हे मुने, आपण आनंदघन असून आह्मां
बरोबर दुर्दैवी असें कां ह्मणतां ?

तापसी.— अशासाठीं कीं, तुझ्या चांगुलपणाची, औदा-
र्याची, आणि धार्मिकपणाची, आवई ऐकून कांहीं
काळ तुझ्या समागमानें घालवावा, अशा बुद्धीनें ये-
थें आलों. आणि राजसौधासमोर येऊन विचारूं
लागलों तों वधस्तंभाकडे बोट करून एक राजसेवक
ह्मणाला, गोसांवी बाबा ! ही तयारी, तुमच्या त्या बो-
धाजीरावाकरितांच चालली आहे- सांप्रत, ही अ-
शी प्रधानक्रांती होऊन कामाजी नाईक याजकडेसच
सर्व आधिपत्य आलें आहे. हे शब्द कानीं पडतांच
माझे सर्व शरीर रोमांचित झालें- पाय लडलडां कांपूं
लागले. आणि केव्हां, या नगराबाहेर जाईन असें
झालें, बाबा. मग तसाच, तो भयंकर वधस्तंभाचा समा-
रंभ आह्मा मुनिजनांस आधींच पाहाण्यांस अयोग्य;
तशांत, हा तर केवळ सत्पुरुषाचाच घातक; तो माझ्या-

नें कसा पाहवेल ? मुळींच तेथें उभें देखील राहवे-
ना; ह्मणून अरण्याची वाट धरिली आणि येथें आ-
लों. इतक्यांत रोदनाचा ध्वनि कानीं पडतांच पुढें
पाउल देखील घालवेना. अंतःकरण अगदीं दथेनें
भरून आलें, ह्मणून पाहूं लागलों, तों (उस्सास टा-
कून-) तेच तुह्मी येथें शोकग्रस्त बसलां हें पाहाणें
माझे कपाळास आलें; याहून आह्मा तापसांस दुसरें
अधिक दुदैव तें कोणतें ? (कपाळास हात लावतो.)
अरे कर्मा, हें पाहणें माझे कपाळास आणिलेंसना ?
(इतकें बोलून अगदीं खिन्न झाल्यासारखें दाख-
वितो.)

बोधा० शमा०— (गहिवरून तापसाचे पायांस मिठी
मारतात-) हे भगवन् ! आतां आह्मास ह्या चरणांवां-
चून दुसरा तरणोपाय नाहीं.

तापसी.— अरे दैवा, आतां काय करावें ? अरे, आह्मी
तापसी परमार्थसुखाचे दाते आहों खरे, पण, या राजा-
चे जुलमाचें निवारण करण्यास, काय आह्मापार्शीं शि-
वबंदी आहे ?

बोधा०—हे मुने, आपण परलोकाचे मार्गदर्शी आहां; तर,
या अपवित्र मरणापासून जो दुर्गति प्राप्त होणार,
ती चुकविण्याचें साधन सांगून सन्मार्गास लाव-
णार आपण समर्थ अहां.

शमा०— आपण कृपाकरून आह्मांस अपूत मरणरूप स-
मुद्रांतून पारत्रिक परतीरास पांचविण्यास नौका दाख-
विली पाहिजे, यासमयीं आपले सारख्या सत्पु-

रुषाचें दर्शन झालें, हेंच भावी भाग्याचें सुचिन्ह आहे.

तापसी.— अरे, परलोक तर आमचें वतनच आहे. तेथें, आत्मी कोणास ही नेऊन सुखी करूं, परंतु, बाबा, या राजाज्ञेच्या पाशांतून सुटण्यास झणाल तर, एकमात्र उपाय आहे. त्याशिवाय दुसरा कांहीं आमचे हातांत नाही.

बोध्या०— हे प्रभो, जो उपाय आपण अनुग्रह करून सांगाल, तो या मंदभाग्यांस या अशा विपदार्णवांत तरणोपायच होईल.

शमा०— स्वामिन्, आतां अनुग्रह झालाच पाहिजे.

तापसी.— आत्मां तापसांस कोणाचीही प्राणहानि करण्याचा उपाय सांगणें झटलें झणजे अयोग्यच. परंतु तुझी दुःखार्त आणि मोक्षेच्छू असून विचारतां झणून मात्र सांगतो.

श्लोक. (पृथ्वीवृत्त.)

अपूत मरणाहुनी हुतवर्ही स्व कायाहुती ॥

समर्पुनि शुचिष्मती त्वरित मोक्ष ही पावती ॥

चुंके वपुविटंबना अशुचिं हार्ति होणार जी ॥

बुधोक्त अशि युक्ति ही विपदिं सेवित्ती चार जी ॥ ५० ॥

बोध्या०— धन्य आमचें भाग्य, कीं आज आपलें अनायासानें येथें आगमन होऊन आत्मांस सन्मार्गदर्शी झालां.

१ अपवित्र. २ अग्नि. ३ पवित्र. ४ अपवित्र हालानें.

५ श्रेष्ठानी सांगितलेली.

तापसी.—अहो, जें आह्लांस अवश्य कर्तव्य, त्यापेक्षां मी यांत कांहीं अधिक केलें असें नाहीं.

शमा०— हे साधो, आपला संचार परोपकारार्थच आहे.

तापसी.— यांत परोपकार तो कशाचा ? हें आमचेंच कार्य आहे- (आपणासीं.) अरेरे, घात केला- (जि-
भेस कुरचा घेतो) आह्ला सारख्या तापसांचें.

शमा०— (बोधाजीरावास) महाराज, काष्ठराशि कर-
विण्यास आज्ञा सांगावी. आतां विलंब करून फळ
नाहीं.

बोधा०— होय, विलंब कशास पाहिजे- कोण आहेरे,
लौकर काष्ठराशि तयार करा.

शमा०— महाराज, येथें परिचार कोणीच दिसत नाहीं-
आज्ञा होईल तर स्वतः मीच काष्ठें सांचविण्यास
जातो.

बोधा०— कायहो ही दैवगति ! ज्याच्या आज्ञेनें सर्व रा-
ज्य चालणार, त्याजपार्शीं अशा प्रसंगीं एकही परिचार
असूं नये काय ?

ओव्या.

ज्याणे संतर्पिलें विप्रांलक्षां, नमिळे तयामुष्टि भिक्षा ॥

प्रारब्ध करी जें उपेक्षा, तें सहजची घडे ऐसें ॥ ५१ ॥

जो अर्बुदसेनानायक, तया व्हावें लागे पायीकें ॥

उपेक्षाकरी प्रारब्ध एक, तें सहजची घडे ऐसें ॥ ५२ ॥

सेवा तत्पर जन कोटी, शोधितां नये एकही दृष्टी ॥

जें प्रारब्ध करी पाठी, तें सहजची घडे ऐसें ॥ ५३ ॥

(शमाजीपंतास) आपण स्वतःच श्रम घेतले पाहिजेत. विलंब केल्याने, कदाचित् दुसरें एकादें विपरीत होऊं लागेल.

तापसी. — (आपणासीं) आतां मात्र आपला मतलब चांगला साधला. हे दोघेही, आपेंआपच जळून मरतील. मी जरा एकीकडे जाऊन पाहा कसा काष्टराशि करून अग्नि प्रदीप्त करतो तो. (बाहेर) आतां, मी येतो. आह्ना सारख्या तापसांनीं येथें राहणें नीट नव्हे. (असें झणून निघून जातो.)

शमाजी. — (बोधाजी रावास.) रावजी, हा मी काष्टराशि करावयास जातो. पण पाहा, माझा उजवा डोळा लवतो; हा कांहीं शुभ सुचवितो असें वाटते.

बोधा. — जा; त्वरा करा. हा मीही, सुस्नात श्चिभूत होऊन येतो. (असें झणून उदकतीरीं जातो आणि तेथें प्रज्वलित झालेला हुताशन पाहून झणतो) पहा, हा वैश्वानर मला कसा बोलावितो आहे, तो.

श्लोक. (वसंततिलका.)

विषां करें धन- प्रति- ग्रहणार्थं बाँही ॥

जैसा उदार मज आत्मिय ज्वालंबाहीं ॥

वन्ही करोनि वर बोलावितो पहा हा ॥

हैं धन्य भाग्य मम वानु कित्ती अहाहा ॥ ५४ ॥

(शमाजी पंतास हांक मारून.) अहो, संपूर्ण जगतास पूत करणारा, हा वैश्वानर आपले ज्वालारूप हात वर

करून आपणास लौकर बलावितो आहे; तर, स्नान करून या लौकर हिकडे.

शमा०— हा मी असाच आलों. अहो, आपण स्वामि-कार्य तत्पर जे ते सदा पूतच आहों; आणि सुस्नात काय व्हावयाचें? हा प्रत्यक्ष हुताशन पाहा कसा आपण पूत झणून आपणास आमंत्रित आहे, तो.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

आत्मज्ञान-सुआर्पणा हिजमध्यें हें सत्य पाणी वसे सच्छीलें सुघटें तटें मिरवती ऊर्मिदया जें असे जो सुस्नात अशांत होउन वसे त्या अन्यपाणी कशा स्नाना जें मळतें मळें करुनिया स्पर्शो न आह्मी तशा ५५ बोधा०— तर मग, हा मी पहिल्यानें आपला काय अग्नी-ला अर्पण करितों.

शमा०— महाराज, जरा धीर धरा; आपण असें शरीर जाळणें योग्य नव्हे. तर समंत्रक अग्निप्रवेश करणें योग्य; तो मी पहिल्यानें करतो आणि आपण मागाहून करावा.

बोधा०— छी छी ! असें नाही. मी अगोदर दमाजी राधास भेटावयास जातो. मागाहून तुझी यावें.

शमा०— (ढळढळां रडतो.) हे अग्निनारायणा, ज्याच्या पराक्रमें करून हें राज्य अकंटक चालत आहे; ज्याच्या सामर्थ्याचे योगें करून सकल देवांस त्रैलोक्य अभि-वंदन करीत आहे, तो हा बोधाजीराव; जो, शिवाजी राजाचा सेनापति, तो अकृत्रिम निर्दोषी असून आ-

पला काय तुला अर्पण करीत आहे, याचें संरक्षण कर.
(असें ह्मणून वर आकाशाकडे पाहातो.)

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठा भयंकर गलबला होतो.)

शमा०— (अत्यंत भयभीत होऊन बोधाजी रावास ह्मणतो.) बोधाजीराव, त्वरा करा. हा मोठा भयंकर गलबला त्याच दुष्टाचा आहे, असें वाटते. तर, तो चांडाळ येऊन पोचला नाही तो आपण अग्निप्रवेश करावा.
बोधा० [अगदीं घाबरतो, आणि अग्नीच्या सन्मुख हात जोडून उभा राहतो]

पद. (रागसौनी.)

हे प्रभो नित्य निरामय मार्ते अवसरीं या न उपेक्षां रे. ४०
ये करुणांबुधना अनौवरत वर्षत चातकपक्षी रे
हामि पिपासापीडित तळमळि तव आगमनानुलक्षीं रे. १
दीनदयाल कमलायतलोचन कांसव-दृष्टीनें लक्षीं रे
अंडज मी तव पक्षिणि तूं मज पोषवि स्वीय गे पक्षीं रे २
श्रांता मला विश्रांतिस बैसविं कृपा कटाक्ष कक्षीं रे
कालहि शक्य न पाहाया जें जनां रविदास-प्रभु-पक्षी रे ३

(शमाजीपंतास.) अहो! जरी, मी हा मार्ग अवलंबन केला तरी प्रभुचरणाची भक्ती माझ्या अंतःकरणांतून अगदीं दूर होत नाही; तर, तुम्ही कृपाकरा आणि माझे अनुयायी होण्याअगोदर राजास माझा इतका शेवटचा निरोप सांगा.

श्लोक. (शिखरिणी.)

निघेना आझूनी तव चरणकंजीं हरपली ॥

मदीया राजेंद्रा मनभ्रमरि काया करपली ॥

जरी वन्ही माजी तरि ह्मणुनि कारुण्य लहरी
असापल्या ठेवीं सुखद करुणाकोशकुहरीं ६७

शमा.— अहो बोधाजीराव, मी आपला जरी आज्ञानुवर्ती
आहे, तरी मला क्षमा करा. माझ्यानें आपल्या
पाठीमागे एक निमिषभरही काळ कंठवत नाहीं.
तर, कृपा करून मला आपल्याबरोबर घेऊन जा.
आपण उभयतां समागमें जाऊं. (टपटप अश्रु ठाळतो.)
(इतक्यांत पडद्यापलीकडे गलबल्यानंतर मोठा शब्द
होतो.)

अहो, राजसभासदानो, पाहा, ज्यास शत्रूंनीं विटंबना
करून जिवंत मारून टाकण्याची मसलत केली असून
जो जिवंत राहिला; जो, रिपुकरिसमूहशार्दूल, जो सकल
लोकांस नियमन करणारा, तो हा शत्रूंच्या कृत्रिमकृत
कलुषसंकटसमुद्राप्रत स्ववाहूंनीं पोहून सुखोन्नतपरती-
राप्रत पावला होत्साता येत आहे तर, उगाच घाबरून नका.
जर, तुम्हां कोणास बोधाजीराव दाभाडे सेनापति कोणे
ठिकाणीं आहेत तें ठाऊक असेल तर सांगा. त्यांच्या
खुणा विचाराल तर आणखी कोणत्या सांगूं? जें मुख्य
उपलक्षण आहे, तें सांगतो.

ओठ्या.

आवांकूनी गुप्त भेद- मंत्रा, संहाराया साही-अमित्रां ॥
आरंभिलें डिंडिमसत्रा, ज्याणें जो प्रभुप्रियतम ॥ १ ॥
जो कामाजीचा वैरी, ज्याणें राघोजीस बाहेरी ॥
दवडून काननी थोरी, लोकांमाजी मिरवली ॥ २ ॥

उन्मूलाया मूलमाया, ज्याचे मनीं सदां असूया ॥

त्याचें समाधान करावया, इच्छितसें मी यथेच्छ ॥ ३ ॥

अशा लक्षणां युक्त तो जी, वरूथिनी- पती बोधाजी ॥

दाखवून आशा माजी, सफळ करा कोणी हो ॥४॥ ॥६१॥

शमा०— अरे कर्मा, काय संकट हें ! अहो बोधाजीराव, आतां काय पाहातां ? उठा लौकर. हा पाहा, तो दुष्ट दुरात्मा कामाजीनाईक; अहो, हा इकडेसच येत आहे. आतां, आपली दशा कशी होईल ? अरे दैवा ! तूं किती तरी निष्ठुर हा ! शेवटीं, या एवढ्या सत्पुरुषाची या दुष्टा मांगाचे हातून विटंबनाच करणार काय ? अहो, त्वरा करा. चला अग्रीं त तरी प्रवेश करूं लौकर.

बोधा०— (झटकन पुढे उभा राहतो.) अहो शमाजीपंत, मिऊं नका. येऊंया त्या दुष्ट चांडाळास. येथेंच आहे कीं नाहींसा करून टाकतो. कोण आहे रे ! आणा तें माझे खड्ड लौकर हिकडे. अरे काम्या दुष्टा, तूं त्या मायेच्या जोरानें फार माजला आहेस नव्हे ? तूं सर्वास गांजून सर्वस्वीं नाडून टाकलें आहेस; तर ऐक, तुला सांगतो.—

श्लोक. [वसन्ततिलका]

चीरूनियां तव वपू मम या असीनं ॥

बाष्पोदके जनपदांचि करें पुसीन ॥

वां काय हा ज्वलनिं जाळिन या क्षणांत ॥

क्षोणीपती यश विवर्धिन तीं जगांत ॥ ६२ ॥

रे दुष्ट सर्व जगतास लुटून आजी ॥

छुनें कथून नृपतीस वळावया जी ॥

युक्ती तुवां आणि तुझे भगिनीन केली ॥

ती कापतीं करुन तूर्ण मदीय केली ॥ ६३ ॥

(इतक्यांत खड्ग घेऊन कृतकार्य झालेला दमाजीराव येतो.)

दमा० — अहो सभास्थानवासी, अहो तुह्मी इतके भयभीत झालेले कां दिसतां ?

अभंग.

नव्हे मी तस्कर किंवा निशाचर ॥

लुटावया घर आलों येथें ॥ १ ॥

करूनीया मनोगत निजकार्या ॥

कथावया आर्या आलों येथें ॥ २ ॥

कापट्याची वाट शत्रूंची कापली ॥

ध्वजा उभविली स्वयशाची ॥ ३ ॥

जरी होतें कार्य घडाय़ा दुर्धरें ॥

झालें तें सुघरें दैवयोगें ॥ ४ ॥

सर्वत्र निर्भय असावें मानसीं ॥

न कोणी तुह्मासी गांजी आतां ॥ ५ ॥

सांगा पुसतीं तें नका भीऊं मनीं, ॥

कोठें तो सेनानी आहे दावा ॥ ६ ॥ ॥ ६४ ॥

शमा० — अहो बोधाजीराव, उठा लौकर. या समयीं

लाकर चितेंत प्रवेश कराल तरच श्रेयस्कर होईल.

बोधा० — काय, आतां चितेंत प्रवेश करूं झणतां ? नाही

करणारं त्या दुष्टाधमास शिक्षा केल्यावांचून. येऊं
द्या तर खरा तों चोर; ह्या माझ्या पुष्ट बाहूनीं त्या चां-
डाळास उंचलून या पेटलेल्या अग्नींत आधीं टांकून
देतो.

(कांसोटा मारून कंबर बांधतो.)

शमा०—अहो! हा पाहा, तो दुरात्मा जवळ आला. आतां
काय करूं ? मी तरी चितेंत प्रवेश करितों, नाही तर
हा विटंबना करील.

बोधा०—छी, त्या दुष्टाधमास शासन केल्याखेरीज अग्नींत
प्रवेश करावयाचा नाही. (आदेशानें धांवत पुढें
जातो. आणि कामाजी समजून दमाजीरावास मिठी
मारतो.) अरे दुष्टा काम्या मांगाच्यालेंकां, दमाजीरा-
वाचा प्राणघात केला, तों तूच ना ?

श्लोक. (बसंततिलका.)

दुष्टे तुवां ममसखा प्रशमासि नेला ॥

जो स्वामिचारं सुगुणी मुनिं मानिजेला ॥

पाणींत या गवसलासि मदीय आतां ॥

पाहा कसा हुतवर्ही करितों त्वदंतों ॥ ६५ ॥

दमा०— (मनांत ह्मणतो.) अहो ! हें काय ? मी कामा-
जीनाईक असें समजून बोधाजीराव मला अशी कर्क-
श मिठी मारतात. अहो सेनापती महाराज, हें का-
य ? कृपाकरून सोडा आतां मला.

शमा०—अहो, हें काय ? आपण चकलां महाराज, हा
कामाजी नव्हे.

बोधा०— असें कसें होईल ! काय मी इतका चकलों !

शमा०— होय, तुझी चकलां; खचित् चकलां- अहो हा कामाजी नव्हे. हे दमाजीराव.

दमा०— हे सेनापते, दमाजी तोचमी- जो आपल्या आज्ञे-
नें मनोगत करायास गेलों होतो. तो कृतकार्य होऊन
आलों.

बोधा०— (हळूच मिठी सोडून नेत्र पुसून त्याजकडे नि-
रखून पाहातो.)

दमा०— (त्यास नमस्कार करून) स्वामीचा जय-
जयकार असो.

बोधा०— (त्यास प्रेमानें आलिंगून) सरख्या दमाजी,
धुरानें आणि पाण्यानें डोळे भरले होते झणून मी तु-
झास ओळखिलें नाहीं. पण आतां खरेंच आपण
जिवंत आहांना ?

श्लोक. [इन्द्रवज्र.]

जीवंत आहेस खरा किं मित्रा ॥

गेल्यास विध्वंस करूं अमित्रा ॥

माझ्या निदेशें प्रतिकारकारी ॥

तो तूंच मन्मानस मोदकारी ॥ ६३ ॥

दमा०— महाराज, तोच मी दमाजी. आपण आमच्या
शिरावर असतांना आत्मास कळिकाळापासून ही
भय नाहीं, मग दुसऱ्यापासून कसें होईल ?

शमा०— ही गोष्ट सत्य आहे. पण पाहा कसा घात झा-
ला होता तो. काय हो हें त्या दुष्टाचें असें गौडबंगाल
जें आमचा प्राणच हरण करीत होतें!

दमा०— तुझास त्या दुष्टानें फार घोळांत घातलें असें

ऐकतांच त्याच्या मुसक्या बांधवून मी धांवत तुझ्या-
पार्शीं आलों.

बोधा०— काय, त्या मांगाच्या पोरानीं हा सर्व तोतया
करून आह्लास आपेंआप जाळून टांकण्याची मसलत
केली होती, अँ ?

(इतक्यांत विवेक येतो.)

विवेक.— सेनापते, विचाररावांनीं तुझ्यास कुशल विचा-
रलें आहे. आणि सांगितलें आहे कीं ज्यांनीं प्रतर-
णा करून तुझ्यांस संकटांत घातलें, त्यास योग्य शि-
क्षा होण्याविषयीं राजाच्या कानावर वर्तमान घालून
तजवीज उदयीक होईल, आपणास फार श्रम झाले
आहेत तर आतां स्वस्थ विश्रांति घ्यावी.

बोधा०— विचाररावांस आमचे प्रणाम सांगा, आणि या
चांडाळांस योग्य शासन उद्यां करण्याविषयीं राजा-
ज्ञा झाली पाहिजे लक्षण माझी नम्र विज्ञापना सांगा.
कांकीः—

ओवी.

दुष्टांला योग्य शासन, आणि साधु संत पोषण ॥

राजाश्रितां भूषण, याहूनी मोठें अन्य नसे ॥ ६७ ॥

[असें लक्षण सर्व निघून जातात.]

अंक दुसरा समाप्त.

दुसऱ्या अंकांतील पद्यें.

श्लोक. अर्या. साक्या. दिंडी. ओंव्या. अभाग. पदे. एकूणपद्ये.

२१ १ १२ १ १३ ३ २ ६७

सायुज्यसदननाटक.

अंक ३.

स्थळ.

उपवन.

लुमाजी नाईक	.. .. .	मायाऊचा भाऊ.
मोहनाजी	.. .. .	मायाऊचा दुसरा भाऊ.
मसाजी	.. .. .	मायाऊचा तिसरा भाऊ.
कामाजी नाईक	.. .. .	मायाऊचा चवथा भाऊ.
बोधजीराव दाभाडे	.. .. .	शिवाजी राजाचा सेनापति.
शमाजी पंत	.. .. .	कारभारी.
दमाजीराव घाटगे	.. .. .	कोतवाल.
विवेकराव	.. .. .	प्रधान.
विचारराव	.. .. .	दुसरा प्रधान.
शिवाजी महाराज	.. .. .	सार्वभौमराजा.
निवृत्ति	.. .. .	त्याची राणी.
मायाऊ	.. .. .	त्याची दासी.

सायुज्यसदननाटक.

अंक ३.

(नंतर हातांत ढाल तलवार घेऊन लुमाजी नाईक येतो.)

मला मायाऊ आकानें आपला मसाजी दादा, आणि मोहनाजी, यांच्या समाचारास पाठविलें. पण त्यांस आतां कुठे तरी शोधूं ? जिकडे पाहावें तिकडे चिपचिप आणि खबरदार असे शब्द होताहेत. ज्यास विचारावें तो कानावर हात ठेवितो. हें आहे तरी काय ? बरें, तो मोठ्ठा मनुष्यांचा मेळा जमलेला दिसतो, तेथेंतरी जाऊन विचारून पाहूं या, कांहीं ठिकाण लागेल तर. (किंचित पुढें जातो.) अहो, हें काय ? येथें तर कोणी कांहींच बोलत नाही- कदाचित् आपण कांहीं बोललोंच, तर नाकावर तर्जनी ठेऊन डोळे वटारतात, हें आहे तरी काय ? (पुढें कांहीं लोक एकत्र जमून गोष्टी बोलत होणे त्यांजपार्शीं जातो.) अरे ! हे तर सर्वच डोळे पुशीत बसले आहेत ! येथें काय यांचा बापदादा मेला कीं काय, हे असे रस्त्यांत मोठ्या समारंभानें एकत्र जमून शोक करिताहेत ते ? पण, आपण त्यांजपार्शीं जाऊन विचारूं तर या खरें, काय झणतात तें. (जवळ जाऊन) कायहो, आज या नगरांतले लोक असे घाबरलेले कां दिसतात बरें ? आणि तुम्हीतर रडतच बसलां, हे कशाकरतां ? (वर आकाशाकडे पाहून.) हाँ, असें काय ! तुमचा बोधाजीराव सेना-

पति रात्रीं अग्निप्रवेश करून मेला झणून जिकडे तिकडे चापचूप होत आहे, आणि तुम्ही ही त्याच्या साथीच हे इतके रडतांना ! आतां मी समजलों. बरें, झालें तें नीटच झालें; विचारा अबरू घेऊन गेला. नाहींतर काय होतें कोण जाणे ! शाहाण्याची बलाय दूर, झणतात तें कांहीं खोटें नव्हे. पण, तो आतां आपला मोहनाजीदादा मला कुठे भेटतो, ज्याणें ही मोठी पारध साधली तो ! एकदां त्याच्या पायांस मिठी मारीन, आणि तोंडानें शाबास शाबास बोलिन. (कांहींसा पुढें जातो.) बरें, तो त्या पिपळाच्या झाडाखालीं कोणी तापसीसा बसलेला दिसतो त्यास जाऊन विचारूं या, कांहीं समाचार मिळेल तर. कांकीं गोसांवी, भणंग, भिकारी, आणि तापसी, यांचा सर्व प्रकारच्या लोकांबरोबर संबंध असल्यामुळें, त्यांस असल्या बारीक गोष्टींची चांगली माहिती असती. (त्याच्या जवळ जाऊं लागतो.) अरे ! हातर चतुर्भुज स्वयंभुच दिसतो; हा कोणी पिशाच तर नव्हेना ? (किंचित् मनांत दचकतो.) अँः, आपण कशासाठीं त्यास भिणार ! तो काय करतो बेटा ! मला पक्कें ठाऊक आहे कीं त्याच्यानें आतां कांहीं हाल चाल तर करवणार नाहीं, असें त्याला गच्च बांधून टांकलें आहे. (अगदीं जवळ जातो.) अरे, हा तर आपला मोहनाजीसा दिसतो. कायरे मोहनाजी ! हें रे काय !

मोहना०—कोण तो? लुमाजी दादा ! शाबास, ठीक वेळार आलास हो. नाहींतर मेलों होतों आज.

लुमा०—छी, वेड्या, असें अभद्र भाषण बोलूं देखील नको तो मात्र मेला खरा.

मोहना०— कोण !

लुमा०— जो त्वां मारला तो; आणखी कोण !

मोहना०— हाँ खरेंच काय तो मेल ! पण दादा, हँ तुला कळलें तरी कसें ! अरे, माझे हातपाय सोड आधीं, मला जरा मोकळा होऊं दे.

लुमा०— (तलवारीनें बंधनें तोडतो. नंतर एकमेकांस दृढालिंगन देतात.) शाबास मोहन्या ! शाबास ! पण तुला असें बांधून रे कोणी टांकलें !

मोहना०— अँ, तें कांहीं नाहीं. अरे त्या रांडलेंका को-तवालाचे आणि माझे दोन झपाडे झाले.

लुमा०— मग; त्याला त्वां जीवंत ठेवला, कीं ठार केला !

मोहना०— त्या मुरदाडानें माझे हात बांधले रे; नाहीं तर दाखविली असती त्याला कशी आहे ती.

श्लोक. (अनुष्टुप्.)

ज्याणें स्ववाणिलीलेनें सेनानी होमिला असा ॥

त्या या मत्कुणसा माराया दुष्टा भार कायसा ॥ १ ॥

लुमा०— मोहनाजी तूं तर हँ मोठेंच काम केलें खरें; अरे पण, मला आधीं सांग, तूं खरोखरच तापसी झालास कीं काय !

मोहना०— छो वेड्या, असा कोणी तापसी होतो काय !

लुमा०— तर काय, तूं तापसी नव्हस ! मला तर, बाबा, तूं हुबेहूब तसाच दिसतोस.

मोहना०— रानांत भीक न मिळाली म्हणजे वानराडु-

कडाप्रमाणें, झाडांचा पाला आणि मुळ्या खाऊन
रानांत भंडकतात, उन्हांत सुकून मरतात, आणि का-
ळवंचना करतात, तसा तापसी कांहीं हा नव्हे.

श्लोक. (उपजाति)

हा तापसी तापद आणि कांला ॥

स्वर्ये तपेना ठकवी न काला ॥

वाणी असीचे परि तापकारी ॥

याची तसी त्याचि परोपकारी ॥ २ ॥

लुमा०— तर बाबा, हा तुझा तापसीपणा मोठा चमत्का-
रिक वर्णन करण्या जोगाखरा. अरे, हातांत शस्त्र ही
न घेतां एवढा महावीर एका क्षणांत जाळून टांकलास
तरी कसा ?

मोहना०— कसा तो तुला काय सांगूं ? पाहा, जीं कार्यें
बुद्धीनें आणि मंत्रानें होतात, तीं साहित्यानें आणि
शस्त्रानें देखील होत नाहींत, समजलास ?

लुमा०— तें खरें; पण, हा पाहा, तूं खरोखर भिकारीसा
दिसतोस. आणि यांत त्वां तुझी बुद्धी शलाका कशी
चालविलीस व मंत्र तो काय केलास ? हेंच, बाबा,
मोठें नवल वाटतें.

मोहना०— (गर्वानें फुगून.)

ओवी.

हा वेश दिसे भिकारी, परी ऐकें याची थोरी ॥

जैसी शुका नळिका दोरी, वंचक अरीला तैसा हा ॥ १ ॥

माझी जरी पाहाशी शैली, नृपाळ्यासही घाळीन भूली ॥

क्षणांत नाचवीन बाहुली, जैसा नाचवी सूत्रधार ॥ २ ॥

याच वेशें पाहा राया, चुकतो कीं काय ठकवाया ॥

प्रगटवून आत्मीय माया, वश तथा ही करितसें ॥ ३ ॥

या माझ्या मोहजाळीं, त्रैलोक्य-जीवडीं मासोळी ॥

निःशेषं विपलांत कंवटाळीं, तरी झोळी रिक्तची पहा ४ ॥६॥

लुमाजी.— खरें बाबा, तूं तर ह्मणशील तें करशील.

माझी खात्री झाली; पण पाहा, मायाऊआका तुझ्या-

साठीं आणि त्या मसाजीसाठीं फारच काळजी क-

रीत बसली आहे. तर तूं सत्वर जाऊन आकास

भेटून हें आनंदकारक वर्तमान तिला सांग. मला

वाटतें, हें ऐकतांच तिला हर्षवायु होईल. मी मसाजी

दादास भेटून त्यास घेऊन हा असाच आलों.

मोहना०— (आनंद पावून) हा मीं चाललों पाहा.

तूं मसाजीस घेऊन लौकर ये. वेळ लावूं नको हो ?

कामाजीदादास ही मी अगोदर जाऊन भेटतो. (असें

ह्मणून निघून जातो.)

लुमा०— (आपशीं) असो, मायाऊआकानें मोळ्या

पहाटिस उठून मला कामगिरी सांगितली ती तर

मी बजावली. बरें, दैव ह्मणावें तर आह्मास (मां-

गात्रे पोरानस) अनुकूलच आहे. पाहा या मो-

हनाजीदादानें भिकारी होऊन त्या सेनापतीस ना-

हींसें करून टांकलें. आतां आपणास इतकेंच

करावयाचें आहे कीं मसाजीदादास हें आनंदाचें

कडाप्रमाणें, झाडांचा पाला आणि मुळ्या खाऊन
रानांत भंडकतात, उन्हांत सुकून मरतात, आणि का-
ळवंचना करतात, तसा तापसी कांहीं हा नव्हे.

श्लोक. (उपजाति)

हा तापसी तापद आणिकांला ॥

स्वर्यें तपेना ठकवी न काला ॥

वाणी असीचे परि तापकारी ॥

याची तसी त्याचि परोपकारी ॥ २ ॥

लुमा०— तर बाबा, हा तुझा तापसीपणा मोठा चमत्का-
रिक वर्णन करण्या जोगाखरा. अरे, हातांत शस्त्र ही
न घेतां एवढा महावीर एका क्षणांत जाळून टांकलास
तरी कसा ?

मोहना०— कसा तो तुला काय सांगूं ? पाहा, जीं कार्यें
बुद्धीनें आणि मंत्रानें होतात, तीं साहित्यानें आणि
शस्त्रानें देखील होत नाहींत, समजलास ?

लुमा०— तें खरें; पण, हा पाहा, तूं खरोखर भिकारीसा
दिसतोस. आणि यांत त्वां तुझी बुद्धी शलाका कशी
चालविलीस व मंत्र तो काय केलास ? हेंच, बाबा,
मोठें नवल वाटतें.

मोहना०— (गर्वानें फुगून.)

ओवी.

हा वेश दिसे भिकारी, परी ऐकें याची थोरी ॥

जैसी शुका नळिका दोरी, वंचक अरीला तैसा हा ॥ १ ॥

माझी जरी पाहाशी शैली, नृपाळ्यासही घाळीन भूली ॥

क्षणांत नाचवीन बाहुली, जैसा नाचवी सूत्रधार ॥ २ ॥

याच वेशें पाहा राया, चुकतों कीं काय ठकवाया ॥

प्रगटवून आत्मीय माया, वश तथा ही करितसें ॥ ३ ॥

या माझ्या मोहजाळीं, त्रैलोक्य-जीवडीं मासोळी ॥

निःशेष विपलांत कंवटाळीं, तरी झोळी रिक्तची पहा ४ ॥६॥

लुमाजी.— खरें बाबा, तूं तर ह्मणशील तें करशील.

माझी खात्री झाली; पण पाहा, मायाऊआका तुझ्या-

साठीं आणि त्या मसाजीसाठीं फारच काळजी क-

रीत बसली आहे. तर तूं सत्वर जाऊन आकास

भेटून हें आनंदकारक वर्तमान तिला सांग. मला

वाटतें, हें ऐकतांच तिला हर्षव्रायु होईल. मी मसाजी

दादास भेटून त्यास घेऊन हा असाच आलों.

मोहना०— (आनंद पावून) हा मीं चाललों पाहा.

तूं मसाजीस घेऊन लौकर ये. वेळ लावूं नको हो ?

कामाजीदादास ही मी अगोदर जाऊन भेटतो. (असें

ह्मणून निघून जातो.)

लुमा०— (आपशीं) असो, मायाऊआकानें मोठ्या

पहाटिस उठून मला कामगिरी सांगितली ती तर

मी बजावली. बरें, दैव ह्मणावें तर आह्वास (मां-

गाचे पोरांस) अनुकूलच आहे. पाहा या मो-

हनाजीदानें भिकारी होऊन त्या सेनापतीस ना-

हींसें करून टांकलें. आतां आपणास इतकेंच

करवयाचें आहे कीं मसाजीदादास हें आनंदाचें

वर्तमान सांगून त्यास बरोबर घेऊन मायाऊआकाज-
 वळ जावयाचें, ह्मणजे झालें. मग मी राजा. मला
 मायाऊआका कांहीं तरी बक्षीस देईलच. पण प-
 हिल्यानें ती ह्मणेल. लुम्या ! तुला कायरे बक्षीस
 पाहिजे ! तेव्हां बरें आपण काय मागावें ? लाडू,
 जिलव्या, धिंवर, अशीं उंचींउंची पक्कानें पागावीं
 ह्मणजे झालें, खुशाल खाऊन निजूं. (मनांत)
 छी वेड्या, आपण काय ब्राह्मण आहां, असें अधा-
 शीपणानें खाऊन निजूं ते ! नको रे बाबा, तें असलें
 खार्णें आंगळवाणें. बरें तर, आपण मोठा भरजरी-
 चा मंदील, शेला, धोत्रजोडा, असा उंचा पोषाक मागूं
 परता; ह्मणजे शरीर शृंगारून, चारदिवस नगरांत
 हिकडे तिकडे फिरावयास तरी सांपडेल. (मात-
 क्यानें मनांत ह्मणतो) कायरे, मी काय असा
 अगदीं मूर्ख आहे ! जसे उजळ ठक चांगले चांगले
 पोषाक करून लोकांस नाडून फजिती करून घेतात,
 तसा मी असले ढंग करण्यासाठीं भलतेंच मागूं !
 नाहींरे वा आपण तसें कधीं नाहीं मांगणार. आपण
 मांगभाई; गुढगी चोळणा नेसून, आंगावर घोंगडी
 घेऊन, सगळी दुनया लुटणार. अशा आह्माला तें
 कांबट खटलें कशास पाहिजे ! तर गड्या, आपण
 आतां काय बरें मागावें ! हाँ, बरी याद पडली.
 आपण कोशपालाचें काम मला दे असें ह्मणावें.
 पण आका तें देईल ना मला ? (वर पाहून) होय,
 खचीत देईलच देईल. मग सगळी संपत्ति आपण
 बळकावून बसूं. सोन्याची पलंगडी करून त्याजवर

(हातांत घेतो) ही माझी काळी घोंगडी घालून खुशाल निजेन. आणि कोणाचा जरी प्राण गेला, तरी एक अर्धा देखील कोशागारांतून मी काढूं देणार नाहीं. मग माझी वाहवा वाहवा, शाबास, अशी होईल. आणि राजेसाहेब तर मला जीवजान समजतील. कां कीं—

आर्यां.

बहु द्रव्यार्जन कारी, अल्पव्ययकारि कुशल मानवतो ॥

अल्पोपभोगकारी कोशर्ष भूपाल-मत्तिस माननवतो ॥ ७ ॥

तर हे सर्व गुण मजध्ये आहेत. लोकांस लुटून पैसा जमा करणें, हें तर आत्मा मांगांचें स्वकर्मच. कोणाचा प्राण गेला तरी कवडी खर्च करणार नाहीं हा माझा जातिस्वभावच. उपभोग झणावा तर ढोंगाला चोळणा, आणि खांद्यावर घोंगडी. मग राजाचा तर मी जिवलग गडी होईन. आणि राज्यकारभारी मांगच मांग करून टांकीन. धन्य मांगांचें कुळ आमचें असें होईल मग.

(इतक्यांत डाव्या हातांत एक कागद आणि उजव्या हातांत तलवार घेऊन मोठ्यानें आरोळ्या मारीत समोरून मसाजी येतो.)

मसाजी.— खबरदार. धरा, जाऊं देऊं नका. पळून जाईल. सोडूं नका. (असें झणत तलवार परजतो.)

लुमा०— (त्यास पाहून अत्यंत भयभीत होतो, आणि

हिकडे तिकडे पळावयास पाहतो) अहारे दैवा, हें काय केलें ? अरे आतां लंपुंतरी कुठे ? हा जीवंत काळासारखा येत आहे तरी कोण ? आतां काय करूं ? (असा विचार करीत घाबरेपणें सैरावैरा धांवतो. इतक्यांत.)

मसाजी.— (मोठ्याने.) खबरदार; लंडी पळतोंस कुठे, उभारहा.

लुमाजी,— अरे; हा रांडलेंक तर अगदीं जवळ आला. (घाबरून. आतां पळून तर परिणामच नाही. गड्या आपण मेल्याचें सोंग घेऊन येथेंच पडावें. हा कोणी वीरपुरुष दिसत आहे- कदाचित् जवळ आलाच तर हा कोणी मेलेला पडला आहे असें समजून चालता होईल. मग आपण उठून जाऊं (असें ह्मणून रस्त्याचे बाजूस लहानसा चर होता. त्यांत आंगावर घोंगडी पांघरून मेल्या प्रमाणें उपडी पडतो.)

मसां०— (लुमाजी अकस्मात अदृश्य झालासें पाहून.)

श्लोक. [वसंततिलका]

रै तस्करा ठक बकाहुन मीनें क्शीयी ॥

वांचे न घाबित शिरोन अथांव तोथीं ॥

जो सोडिना उपरि येवरि मौनतीरा ॥

त्या भक्षिल्याविण तसा मि तुला अंधीरा ॥ ८ ॥

(असें ह्मणून पुनः मनांत विचार करतो.) अरे; हा चोरासारखा किंवा गुप्त हेरासारखा अकस्मात् दृष्टीस अगो-

घर झाला. हा कोण बरें असावा ! चोर असेल तर जाऊं
घा बेटा गरीब. पण जर त्या दुष्टा सेनापतीचा कोणी
गुप्त हेर असेल, तर मात्र त्यास कंठस्नान घातलें पाहिजे.
त्या लबाडानें असे हेर धाडूनच आजपर्यंत आमची नाग-
वण केली. बरें, काय चिंता आहे ! आतां त्याचा समा-
चार चांगलाच घेतों. (डाव्या हातांतील कागदाकडे अव-
लोकन करून.)—

श्लोक. (वसन्ततिलका.)

अस्मत्कुलद्रुम समूल खणावयाला ॥

ही शर्वेला निपजवीलिधमा तयाला ॥

(उजव्या हाताकडे अनुलक्षून.)

ही हेति सव्यकरसंस्थ चिरील जेव्हां ॥

होती मदीय नयनें अतिथंड तेव्हां ॥ ९ ॥

(इतक्यांत पडद्याआंत शब्द होतो.)

अहो सकल परिचार जनहो, सावधान चित्तें श्रवण
करा. महाराज शिवाजी राजे धारामवाटिकेंत उपवन-
केली करावयाकरितां गेले होते. तेथें विलासानंदांत नि-
मग्न होऊन निद्रावश झाले आहेत; तर कोणी कांहीं गडब-
ड न करितां आपापल्या कार्मां तत्पर असावे. राज-
मार्गांत गलबा, दांडगाई इत्यादि न होई असा बंदोबस्त
ठेवावा. राजेसाहेब निद्रोत्थित झाल्यानंतर सर्व राजकाज
चालेल; तावत्काळपर्यंत सर्व स्वस्थता असावी.

लुमाजी.— (शब्द ऐकून.) मला वाटतें आजुन रात्र

आहे- काय राजेसाहेब आरामवाटिकेत उपवनकेली करावयास गेले आहेत ? तर, आपली मायाऊ आका तेथें समागमें गेलीच असेल- राणी साहेब तर गृह सोडून कधीही बाहेर जात नाहीत; त्यांला असलें हें रतिसुखाचें ढंग फारसें आवडतच नाही. लपून आमची आका नेहमी बागांत राजेसाहेब जातात ते- व्हां समागमें असती. वाहवा ! कायहो हें दैव ! मला वाटतें, आम आपलें सर्व कार्य करून घेतल्याशिवाय मायाऊ आका राजास मिठी मारील ती सोडणारच नाही. शाबास ! धन्य माझी (आपण लपून राहिल्याची विस्मृति होऊन नाचूं लागतो)! वाहवारे ! मी झालों कोशपाल, मी झालों जामदार, मी झालों सरदार, सर्व कांहीं मी झालों. (थैथैथैथै नांचतो.)

अभंग.

धन्य धन्य आजि आमचें हें दैव, ॥
 सकळ वैभव आलें हाता ॥ १ ॥
 आलें हाता मायाऊचे सर्वराज्य, ॥
 तिहीं लोकीं पूज्यता पावली ॥ २ ॥
 पावली ती पट्टमहिषीचा पदा, ॥
 आमची आपदा दुरावली ॥ ३ ॥
 दुरावली आशा शत्रूंची सबूळ, ॥
 सौख्याचा सुकाळ आलां झाला ॥ ४ ॥
 झाला रविदास उदास संसारीं, ॥
 प्रभुगुण, थोरी गातां गातां ॥ ५ ॥ १० ॥

मसाजी.— (आपणार्शी) राजेसाहेब उपवनकेली करा-
वयास गेले ते तेथें निद्रिस्थ आहेत तोंपर्यंत सर्व राज-
काज बंद आहे ह्मणतात काय ? तर मायाऊ आ-
का ही समागमें गेली असेल. कांकीं, तिजवांचून
ते उपवनकेली कशी करतील ? मला पक्कें ठाऊक आहे
आकानें राजास असा चटका लावला आहे, कीं
तिच्या शिवाय एकक्षण ही न्यांस सुखास पडत नाही.
ते वारंवार ह्मणत असतात.—

पद.

मजला कोण मिळे अशि दासी ॥ ध० ॥

नयननिरीक्षणि मोहित अंतर जरी मीं आहे उदासी ॥ १ ॥

श्रांत न जी विश्रांतिस मज दे सेवी सतत पदांसी ॥ २ ॥

शांतमना बंदित हृदया जी करी विस्मृति स्वपदासी ॥ ३ ॥

शर्व- गर्व- संहरणीं कुशला पाहे न परि रविदासीं ॥ ४ ॥

तर आतां सर्वप्रकारें आपलें दैव चांगलेंच दिसत आहे.
मायाऊ आकानें वचन दिल्याप्रमाणें ती सर्व पार पाडील,
आपण काळजी ती कशाला करणार ? बरें, तो लठ्या नाच-
तो आहे कोण ? जरा पुढें जाऊन पाहूं द्या तर खरा. (किं-
चित् पुढें जातो.) अरे, हा तर मघांचाच चोर. हा रां-
डलेंक, माझ्याच भोंवता लागला आहे असें वाटतें. एकदां
जाऊन त्याचा समाचार घेऊं या परता, ह्मणजे झालें. (पु-
ढें जातो).

लुमा०— (तो आपणाकडे येतो असें पाहून,) अरेरे,

मसलत फसली. आनंदाचे भरांत नाचूं लागलों आ-

णि या चांडाळाचे दृष्टीस पडलों. आतां काय करावें ?

हा पाहा, तलवार नाचवीत तो क्रूर हिकडेसच येत आहे. अरे विपरीत गतिदा दैवा, असें कसें झालें ! मी माझ्याच कर्मानें बुभुक्षित सिंहाचे विळांत जसा ससा शिरतो, तसा याचे समोर आलों. अहारे कर्मा ! (हिकडे तिकडे अवलोकन करून पळूं लागतो).

मसा० — (चपल गतीनें त्याचे पाठीस लागतो.)

लोभाजी. — (आपणास धरावयास अगदीं जवळ येऊन टेंकला असें पाहून आडबिदींत उडी मारतो.)

मसा० — [त्यास धरावयास लगट करितो.] खबरदार, आतां कुठे पळतोस, लंडी !

लुमा० — (वर पाय करून बिदींत पासला पडतो,) हेवीर पुरुषा, ऐक; तुझी पवित्र तलवार उगाच विटाळूं नको. अरे मांग मी.

मसा० — लुच्चा काय झणतोस मला ? मांग ? तूं मांग.

लुमा० — बरें, मांग तर मांग. तसें कां होईना ?

मसा० — आँ काय मी ? तूं मांग.

लुमा० — अरे पण तसेंच झणतो मी; मांग.

मसा० — मूर्खा! काय झणतोस तूं, मांग ! मी नाहीं. तूं मांग.

लुमा० — (अगदीं घाबरून.) अहो, सरदार, मीही तसेंच झणतो तुझाला, मांग.

मसा० — दुष्टा ! (डावे पायानें लत्ताप्रहार करायलास जातो.) मला मांग झणतोस ! तूं मांग आतां जीवदान पाहिजे तर. पण तुला जिवंत सोडतो कुठे ! (असें झणून तलवारीचा झपाटा मारतो तो चुकून पाय निसटून आपणच खाली पडतो). सांभाळ, सांभाळ.

लुमा० — भली झाली, सांभाळलें आतां; मांगाच्या पोरान्स
 दैव अनुकूल कसें आहे तें तुला ठाऊक नाही वाटतें.
 (आपली तलवार इकडे तिकडे सोडूं लागतो ती सांपडत
 नाही तेव्हां हातांत एक मोठा दगड घेऊन मसाजीचे
 कपाळावर घालावयास धांवतो.) घे, रांडलेंका, जा
 आतां त्या सेनापतीचे भेटीस.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित)

जा माझ्या अनुजे अशस्त्र मतिनें मंत्रौषधा सोमला ॥
 पाजूनी अनलीं चमूपतिस त्या एकेक्षणी होमला ॥
 त्याला तूं अपकार जासि करूं हें साहेल कैसा विधी ॥
 भेटायस त्यास जा दवडितों मी सिद्ध तूझ्या वर्धी ॥ १२॥

मसा० — (मनांत झणतो) अहो, हें काय ? कांहीं सुव-
 तमान ऐकूं येतें; हा आहे तरी कोण, जो सेनापतीचा
 गुप्त हेर समजून मीं यास ठार मारीत होतो ? बरें वि-
 चारुं तर खरें. अरे, तूं कोण आहेस ? आणि सेनापती-
 चें झणतोस, तें काय ?

लुमा० — हाँ; आतां तूं कोण आहेसआँ, मी तुझा बाप
 लागलों आहे आतां. सेनापति तर गेला; आणि तूं-
 ही जा.

श्लोक. [सृग्विणी]

वाम्पयायीं मला लात मारावया ॥
 सिद्ध झालास हे तीन कापावया ॥
 पृच्छसी कासया नामवंशास या ॥

पाणि- पाषाण- जा मृत्यु घे माझिया ॥ १३ ॥

आर्जवें बोललों मांग मी तूजला ॥

कार्ये त्या सीतवाक्ये तुझा भाजला ॥

जीवनाशास तूं घेतली धांवती

माझिया पाणिनें मोक्ष ते^१ पावति ॥ १४ ॥

साह्य प्रारब्ध ही मांगजातीस या ॥

द्वेष मांडीयला त्यांसि वा कांसया ॥

दीपकाऊपरी त्या पतंगा परी ॥

नाशितां जीविता षंढ हो कांतरी ॥ १५ ॥

मसा०— (मनांत.) अहो, हा जीं भाषणें करतो, तीं सर्व आमचे पक्षार्थी; याजवरून मला वाटतें हा खची-
त मांगच आहे. पण आतां यास ओळखावें कसें ?
येथें आंधारांत कांहींच दिसत नाहीं; आणि याणें
जो हातांत मोठा दगड घेतला आहे, तो जर मजवर
पडेल तर मग माझ्या हाडांचा चकाचूर झालाच झ-
णून समजा; आणि माझ्या केलेल्या अपराधास स्म-
रून हा तसें करण्यास चुकणारच नाहीं. तर यास को-
णता उपाय योजावा ? बरें, आपलें नातें यास समजेल
अशी कांहीं युक्ति करावी, झणजे कदाचित् ओळख
पडेल. (किंचित् रुदनमुख होऊन)—

साकी.

हांहां तवकर क्षणभर तरि सांभाळीं भ्रातृ सुभित्रा ॥

हा कामाचा तु यम^२ बंधू याच्या भंगि न गात्रा ॥ १६ ॥

सेनानी- कृतकलुषा धुंडुं मायादूत निघालों ॥

साधुनि कार्या आर्या तीचे दर्शन-उत्सुक झालों ॥ १७ ॥

लुमा०— (हें भाषण ऐकून,) अरे, हा तर आपला मसाजीसा वाटतो? खरेंच कायरे, तूं मसाजीच ?

मसा०— होय; तोंच मी मसाजी.

लुमा०— (आपले तोंडावर बांधलेला रुमाल सोडून त्याच्या तोंडाशी तोंड नेतो.) अरे रे, घात झाला होता. मसाजी, दादा, कायरे, तूंच का हा ?

मसा०— (लुमाजीचें तोंड पाहून,) कोणरे लुम्या ? अरे तूंच कायरे हा ?

(दोघे एकमेकांस दृढ आलिंगन देतात.)

लुमा०— (डोळ्यांत आसवें आणून.) दादा, तूं तर मला कापून टांकित होतास.

मसा०— छी, वेड्या, तुला ? असें होईल तरी कसें ? अरे, मी समजलों कोणी त्या लुच्चाचा गुप्त हेर असेल, झणून माझें मस्तक फिरलें. पण, तूं तरी दगडानेंच माझा कपाळमोक्ष करीत होतास नव्हे ?

लुमा०— होय. हा तर मांगांचा धर्मच. जो आपणास अपकार करावयास उभा राहिल, त्यास आपण अपकार करावा. पण दादा, पाहा कसा गोंधळ झाला होता तों. आपण एकमेकास एकमेक मारून टांकित होतो.

मसा०— पण दैवानें राखलें, नाही तर झालेंच होतें आज.

लुमा०— दैव तर आम्हा मांगांस सर्वदा अनुकूलच

आहे. पाहाना, त्या आमच्या मोहनाजीनें सेनापति कसा जाळून टांकला, तो.

मसा०— आँ, खरेंच काय ! तो दुष्ट पार झाला !

लुमा०— होय. खरोखर, त्याची राख देखील वाऱ्यानें उडून गेली असेल.

मसा०— (सद्द होऊन,) वाहावारे मोहना ! त्वां आज हा केवढा पराक्रम केला ! आतां तुला शाबासकी तरी केवढी मोठी देऊं. शाबास ! शाबास ! तूं आमच्या कुळांत कुळदीपकच खरा. (असें ह्मणून नाचूं लागतो.)

अभंग.

मेरु मुंगियेनें उलंडिला जैसा ॥

जाळिलासि कैसा सेनानी तूं ॥ १ ॥

अजापुत्र करे व्याघ्र मरे जैसा ॥

जाळिलासि कैसा सेनानी तूं ॥ २ ॥

दुर्दुर सक्रोधा सर्पा गिळि जैसा ॥

जाळिलासि कैसा सेनानी तूं ॥ ३ ॥ ॥ १८ ॥

(लुमाजीस.) अरे, तो मोहना कुठे आहे ! मला त्यास पोटाभर पोटाशीं तरी धरूं दे. त्याचा सुखकर मुखचंद्र मला एकदां केव्हां पाहीन असें झालें आहे.

लुमा०— तो हें आनंदाचें वर्तमान सांगण्याकरितां आतांच मायाऊ आकाकडे गेला.

मसा०— तर मग, आपणही गड्या मायाऊचे पायां पडावयास जाऊं चला.

लुमा०— मलाही आकानें, दादा, तुझ्या आणि मोहना-

जीच्या शोधार्थच पाठविलें होतें; सारी रात्र तिला नीज आली नाही, तुझी परत आलां नाहीं झणून.

मसा०— तें खरें असेल. तिला झोंप आली नसेल खरी. झणूनच झणतो. लौकर तिला भेटून, हें खुशालीचें वर्तमान सांगूं, झणजे झालें.

लुमा०— हें वर्तमान तर मोहनाजीनें केव्हांच सांगितलें असेल तिला. तेव्हांच तर ती राजेसाहेबांबरोबर आरामवाटिकेंत निजावयास गेली असावी. नाहीं तर जाती काय !

मसा०— होय, तें खरें. पण आकाच राजाबरोबर आरामवाटिकेंत गेली आहेना ? कीं राणी साहेब गेलीं आहेत !

लुमा०— आकाच गेली आहे. राणीसाहेब नाहीत. तीं रंगमाहलांत निजलीं आहेत.

मसा०— तूं कशावरून झणतोस ? तुला कसें समजलें हें ?

लुमा०— राजेसाहेब आनंदविलासांत निमग्न होऊन निजले आहेत झणून हांकाहांक झाली, ती तुझी ऐकिलीना !

मसा०— होय, तें ऐकिलें, पण कोण जाणे मायाऊ आकाचा समागमें गेली कीं नाहीं, तें.

लुमा०— मायाऊआका सय्येवर असल्याखेरीज आनंदविलास होणारच नाही. आणि राजेसाहेबांस अशी गाढ झोंपही यावयाची नाही. हें मला पक्कें माहीत आहे. राणी साहेब सय्येवर निजून मात्र राहातील. पण आमची आका कांहीं तशी नव्हे.

ती सारी रात्र नाना प्रकारच्या कलाकुसरीचें सुरत करून राजास रंजवील. झोंपच येऊं देणार नाहीं. यामुळेच महाराज उशीरांपर्यंत निजणार; आणखी काय?

श्लोक. [द्रुतविलम्बित]

सुरत- लालन- लुब्धनरा निशीं ॥

जरि रतिप्रियकामिनि मानसीं ॥

रिझविती तरि झोंप कदां नये ॥

सहज निद्रित होय दिनीं स्वये ॥ १९ ॥

श्लोक. (उपजाति.)

प्रियांगनास्यांत निजास्य मोदे ॥

घाली तिचे माळ गळां विनोदे ॥

स्वपाणि- अंभोरुह गुंफुनीया ॥

निजे रतिश्रांत सुखावुनीयां ॥ २० ॥

[द्रुतविलम्बित]

नृप हि या रिति निद्रित जाहला ॥

प्रकृति- संगति- स्वस्थचि राहला ॥

करुनि सर्व मनोगत या क्षणीं ॥

भगिनि येईल ती शुभलक्षणी ॥ २१ ॥

मसा०— एकून आमचे मायाऊ आकानें घाट तर फारच चांगला घडला.

लुमा०— चांगला ल्हाणून काय सांगावयाचें ? आज सर्वराज्य आपले हातांत आणिलें तिणें.

मसा०— तें तर खरें; नाहीं तर, या प्रधानमंडळीनें आमचीं मुळेंपाळें खणून टांकण्याचा बेत केला होता.

लुमा०— ते बेटे काय आमचीं मुळेंपाळें खणतात ? आमचें मांगांचें नसीब साडे तीन हात लांब आहे. आह्मीच त्यांचीं मुळेंपाळें खणूं आतां.

(इतक्यांत पडद्या पलीकडे मोठा शब्द होतो.)

अहो, सकळ नगरवासी जनहो ! श्रवण करा. जो सिद्ध-मुनि-गंधर्वास अजिंक्य, जो संपूर्ण जगदारंभास कारणभूत, जो सर्वत्र विहारी, ज्याचे शत्रू अप्रयत्नानेंच नष्ट झाले, जो राजाच्या कृपारूपसमुद्रांत पोहणारा मीन, ज्यास शिवाजी राजाच्या कृपेकरून संपूर्ण सेनेचें आधिपत्य मिळालें, असा हा त्रैलोक्यसुंदर कामाजीनाईक तुह्मां सर्वांस आज्ञा करितो, कीं सर्वजनपद, नगरवासी, ग्रामवासी, आणि अरण्यावासी, तुह्मी माझ्या अनुशासनाप्रमाणें वर्तने करा; स्वेच्छाविहारी व्हा.

(मसाजी आणि लुमाजी आनंदित होतात.)

(नंतर हातांत पुष्प धनुष्य घेऊन कामाजीनाईक येतो.)

मसा० लुमा०— दादाचा विजय असो. शाबास देवा ! आज तूं आज्ञा मांगांवर आपली कृपादृष्टि पूर्ण प्रगट केलीस खरी.

कामाजी.— कां लुम्या ! खुशाल आहेसना. मसा, तूरे ?

लुमा०— दादा, खुशाल पण किती सांगूं ? मला वाटतें मी जन्मांत असा खुशाल झालों नव्हतों कधीं.

मसा०— दादा, मीही तसाच; त्याच्याही पेशां अधिक कां नाहीं होणार ?

श्लोक. [शालिनी.]

तोया प्याया धुंडितां काननांत ॥

पीयूषाची धार ये आननांत ॥

तैसी इच्छा वांचण्याचीच केली ॥

राज्य माप्ती त्यास दैवान झाली ॥ २२ ॥

लुमा०— अरे, दैवतर आमचे घरांत पाणी भरते सध्या.
जाणतोस !

कामा०— आमची दैवमाता हातांत ढालतलवार घेऊन
आमचे कल्याण करण्यास सर्वदा झटत आहे.

मसा०— हें काय सांगावयास पाहिजे ! दादा, अनुभवच
घेतों आहों. पण, तुला सेनापतीचा तर अधिकार
मिळाला ना !

कामा०— यांत काय संशय ! वेड्या, हा पाहा माझे हा-
तांत परवाना. (खिशांतून कागद काढून दाखवतो.)

लुमा०— तर आतां आधीं जामदारखाना तपासून
पाहूं या. आकानें तें काम मला सांगतों ह्मणून
सांगितलें आहे.

मसा०— शहरपन्याचें काम मी पाहाणार, हो. तिकडे
मी दुसऱ्या कोणास पाहूं देणार नाहीं.

कामा०— तें सर्व मायाऊआकाचे संमतानेंच व्हावयाचें,
समजलां ! (लुमाजीस) पण हें काम तूं आधीं कर,
पाहूं कसें करतोस तें.

श्लोक. [शार्दूलविक्रीडित]

लोभा जाउन लोभवीं नृपमना मायासुवाणीकडे ॥

कंजीं भृंग जडे न बाहिर जसा संकोच होतां पडे ॥

आह्लां क्षेम घडे अमित्रजबडे विच्छिर्न हो वांकडे ॥

दोघांमांजि पडे, अशा कुतुंहला तूं ऋड जा तीकडे ॥ २३ ॥

लुमा०— इतकेंचना ? हें तर माझे करतलावरचें काम.

हा मी पाहा आतां जाऊन दोघांची मिठी अशी गच्च करून टांकतो, कीं ती कधीं सुटणारच नाही. तर माझें नांव लुम्या. काय, माझ्यानें इतकें होणार नाही ? जाऊं द्या रे; पाहातो कसें होत नाही तें. हे दैवमाते, तुझा तर वरदहस्त या मांगाचे पोरांचे डोक्यावर आहेच. मग, काय केल्याशिवाय सोडतो ? (असें ल्हणून कामाजीस जोहार करून चालता होतो).

कामा०— (मसाजीस) त्वां तर चांगलेंच काम बजावलें. पण आजूनही तुला योग्य अशी कांहीं कामगिरी योजली आहे.

मसा०— ठीक आहे. हा मी तयार आहे, करायास सांगाल तें.

कामा०— मी आतां जनानखान्यांतील व्यवस्था पाहण्यास जातो. सरकार सुप्त झाले आहेत, ल्हणून आधीं मला तिकडे गेलें पाहिजे. पण तुला सांगतो इतकें तूं कर.—

श्लोक. [इन्द्रवज्रा.]

रे मत्सरा वैर समुद्भवाया ॥

१ शत्रुचितोडें. २ फुटोत. ३ राजा आणि प्रधान यांमध्ये.
४ कौतुकाला.

आहेस तूं शक्त जर्गी खराया ॥

जा दाखवीं खेळुनियां स्वकेली ॥

कोणी तशी आजिवरी न केली ॥ २४ ॥

मसा०— (आनंद पावून) वाहवा ! कामगिरी तर, दादानें मला पाहिजे तशी सांगितली. पाहा आतां, कसे कलह उत्पन्न करतो तें. सगळ्या शहरभर बोंबा-बोंब, आणि रडारड करून टांकतो. लणजे कोतवालाचें काम मला लागलेंच मिळेल. (असें लणून जोहार करून निघून जातो).

[नंतर कामाजी नाईक, राजाच्या अंतःपुरांत प्रवेश करण्याकरतां निघून जातो].

(नंतर बोधाजीराव आणि शमाजीपंत येतात).

बोधा०— शमाजी पंतास) प्रभूच्या अनुकंपेकरून आज सुदिन दृष्टीस पडला. तर आतां, तुझी जाऊन दमाजीरावांस माझे नांवानें निरोप सांगा, कीं विचारराव येथें यावयाचे आहेत, लणून तुझी आपलें कामकाज आटोपून लौकर राजसभेस यावें.

शमा०— होय महाराज, हा जातो. (असें लणून किंचित्सा बाहेर जाऊन हिकडे तिकडे पाहून परत येतो.) महाराज, रात्रीं दमाजीराव फिरते नसल्यामुळे शहरांत चोरट्यांचा, लबाडांचा, आणि भांडखोरांचा कहर होऊन गेला आहे. त्यांस शासन करून दर्शनास येतो, असें दमाजीरावांनीं विनयपूर्वक सांगितलें आहे.

आर्या.

निशि मच्छासन नसतां, दुर्वृत्तांनीं जनास रडवीलें ॥

जैसे रक्षक नसतां करिंनीं कर्दलिवनास तुडवीलें ॥ २५ ॥

शासुनि दुष्टांला त्या, शांतवुनी जनपदांस ही वहिला ॥

युष्मन्निदेशअनुवर्ती, हा आलों तुह्माकडे पहिला ॥ २६ ॥

बोधा०— हाँ ! एका रात्रींत इतका गोंधळ झालाना ? म-
ला वाटतें, या रामोशांचे आणि मांगांचें मूळ खणून
टाकल्याखेरीज हें नगर कधीं सुखी होणार नाहीं.

शमा०— महाराज, हे स्वभावानें दुष्ट, जातीनें चांडाळ,
असे राज्यांत असल्यानें लोकांस सुख कोठून होणार ?
जर आपले मनापासून पौरांस खरोखरच सुखी करावें
असें आहे, तर या दुष्टांस अगोदर नाहींसारखें केलें
पाहिजे; कां कीं:—

श्लोक (द्रुतविलम्बित.)

अग्रह सीत वपूस करावया ॥

जरि हवा तरि पन्नगरावया ॥

मथनयुक्ति करीं बरवी मना ॥

पुराविं तें अपली सुखकामना ॥ २७ ॥

कुशल जानेंपदास जरी हवें ॥

हनन षड्रिपुचें करणें भवें ॥

मग सुखास तयांस तुह्मांस ही ॥

किमपि न्यून कधीं न निशीं अहीं ॥ २८ ॥

बोधा०— अहो, तें तर आमचें मुख्य कर्तव्य कर्मच आहे.

आतां विचारराव हो यथे येत आहेत, ते काय झणतात, तें पाहूं या.

शमा०— अहो, पाहा, कालच आपणासारख्यांस देखील जे महासंकटांत घालावयास चुकले नाहीत, ते अन्या गरिबांस रात्रदिवस त्रास दिल्याशिवाय राहातील काय ? कधीं ही राहणार नाहीत; कां कीं त्यांचा स्वभावच तो—

श्लोक. [वसन्ततिलका.]

जाळून सर्व जगतास हि तुष्ट नाही ॥

जाली स्वपाय- भजकास मिळालिया ही ॥

इच्छी न सौख्य हुतवाह परास पीडा ॥

तैसा करी खल लगे हि मदीय ऋडा ॥ २९ ॥

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठा रोदनाचा ध्वनि होतो.)

बोधा०— हा, इतका आक्रोशानें कोण बरें रोदन करीत आहे ? मला वाटतें, कदाचित् चावडीवर चोरांस हाणमार करीत असतील, त्या वेदनेनें ते चोर ओरडत असतील त्याचा ध्वनि असेल हा.

शमा०— चावडी फार लांब आहे. तेथील गलबला यथे इतक्या मोठ्यानें ऐकूं येणार नाही, महाराज.

बोधा०— तर हें इतकें वृद्धयस्फोटक रडणें तरी कोणाचें असेल बरें ? चवकशी करा .

शमा०— आज्ञा महाराज ! (बाहेर रस्त्यांत जाऊन चहूंकडे अवलोकन केलेंसें करून परत येतो.) महाराज, आपल्या दमाजी रावांनीं कोणीएक मनुष्य हातपाय

बांधून तो पाहा (हातानें) रस्त्यांत उभा केला आहे, आणि त्याचे आंगावर आपण महार करीत आहोत, तो मोठ्या आक्रोशानें रडत आहे हा.

बोधा०— तुम्ही जरा तेथें जाऊन दमाजी रावांस सांगा, कीं राजसभेसन्निध कोणासही इतकें क्रूर शासन करणें प्रशस्त नव्हे. कां कीं—

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

दीनाचा कणवाळु हा नृप महा ज्याची कृपाद्रा मती ॥

दुःखार्त- ध्वनि मार्गणाहुन बहू जीतें सदां टोंचती ॥

येतां येथ वृथा प्रकोपितपणें दूषील अस्मज्जना ॥

यालागीं सख या सखा सुमति शिक्षेची करीं योजना ॥३०॥

शमा०— फार उत्तम, महाराज ! (थोडासा बाहेर जाऊन,) अहो, हे दमाजी रावच, त्या मनुष्यास सुबद्ध-नियमन करून हिकडे घेऊन येताहेत. ते पाहा आले.

बोधा०— अहो, हें काय ! हें लचांड येथें कशाकरतां आणतात ?

(इतक्यांत दमाजीराव येऊन प्रणाम करतो.)

दमा०— महाराजांचा जयजयकार असो. आजचा मोठा सुदिन कीं आपण या सभास्थानीं विराजित अहां असें पाहातां.

बोधा०— ही सर्व तुमची कृपा.

शमा०— नाहीं तर, आज कुठे बोधाजीराव, कुठे आत्मी, आणि कुठे दमाजीराव, कोण जाणे. असें झालें असतें.

दमा०— असें काय लक्षणतां ? बोधाजी रावांचाच पद्म-
हस्त सर्वदां आह्वांस विजयप्रद आहे.

श्लोक. [द्रुतविलंबित.]

हृदय- कंज- प्रबोधक बोधा ॥

श्रिते सदैव जई मम मेधा ॥

अरिं तिमिर समय लपालें ॥

सुदिन पाहियलें सुख झालें ॥ ३१ ॥

बोधा०— (सुबद्धनियमन केलेल्याकडे तर्जनी करून,)

हें काय केलें, दमाजीराव, तुझीं ?

दमा०— अद्याप कांहीं केलें नाहीं; जें करावयाचें आहे,
तें करण्याकरतांच यास आपणासपक्ष घेऊन आलों
आहें.

बोधा०— हा कोण आहे आणि इतका बद्धनियमन कां
केला ?

दमा० महाराज, हा—

श्लोक. [वसन्ततिलका]

वैरा समुद्रवि जनीं मनिं मोद मानी ॥

चौथा सहोदर कुसूमधनूस मानी ॥

जो घालिता अनलिं काल तुह्मास मोहा ॥

त्याचा सखा लणति मत्सर जास तोहा ॥ ३१ ॥

मा०— अरे चांडाळा, भला सांपडलास. पण तो याचा
भाऊ कुठे आहे, जो गोसामडा होऊन काल आमची
वंचना करावयास आला होता, तो ?

दमाजी. श्लोक. [द्रुतविलम्बित.]

करुन बद्ध तयास हि यामिनीं ॥

वट- वरूताळि बंकगृहीं जनीं ॥

निरविला असतां नकळे असा ॥

सुटविला कपटें कुणि बा कसा ॥ ३४ ॥

बोधा०— अरेरे ! त्यास तर देहांत शिक्षा केली पाहिजे होती. अहो, तो पळाला कसा याची चौकशी करा, आणि त्या कृतघास आधीं धरून आणा हि-कडे.

दमा०— महाराज, त्याला धरून आणण्याकरितां म्यां द्रुत केव्हांच पाठविले आहेत.

(इतक्यांत घाबऱ्यांघाबऱ्यां मोठ्यानें आरोळ्या मारीत एक पुरुष येतो.)

अहो सकळ मंत्रीजन हो, तुम्ही अद्यापर्यंत आप-आपले स्थानीं स्वस्थ बसतां, हें आहे तरी काय ? अहो ! हा पाहा, काय अनर्थ चालला आहे तो ! तुम्हांस कांहींच दिसत नाहीं काय ? मला वाटते, जसें राजास गाढ निद्रा यावयाकरतां शय्यागृह बंद केले, तसें तुमच्या कानास बधिरत्व आणि नेत्रांस अंधत्व येण्याकरतां कोणी पडदा तर बांधला नाहीना ? अहो, उठा लौकर, पाहतां काय ? रक्षण करा ! रक्षण करा ! या चांडाळास अपकार न कराल, तर तुमचे जीवितास, कर्तव्यांस, आणि भूषणास धिःकार आहे.

बोधा०— काय हो ! हा कोण, रक्षण करा, रक्षण करा, अशा मोठ्यानें आरोळ्या मारीत येत आहे, बरे ?

शमा०— आरोळ्या मारीत येतो, इतकेच नव्हे केवळ,

पण आपणा सर्वासही टोंचण्याजोगते शब्दबाण फेंकी-
त येत आहे, ते पाहतांना ?

बोधा०— जरा पुढें व्हा, आणि नीट ऐका, काय गडबड
आहे ती.

शमा०— आज्ञा महाराज. (हिकडे तिकडे अवलोकन
करून,) हे तर, विवेकराव आपले.

दमा०— अहो, काय क्षणतां ? विवेक राव हांका मारता-
त हे ?

बोधा०— अहो, धांवा तर, धांवा लौकर, दमाजी राव !

शमा०— भिऊं नका, विवेक राव. (पुढें होतो.)

दमा०— (सायुध पुढें धांवतो.) भिऊं नका, विवेक राव.

कशाची इतकी गडबड चालली आहे कीं तुम्ही स्वतः-
च ओरडत धांवतां ! हें आहे तरी काय ?

विवेक०— अहो, बोलूं तरी काय ? आज आपण नगरांत
असतां असा दुर्धर अनर्थ होतो याची पुसपास तुम्हीं
कांहींच करीत नाहीं काय ? अहो, राजाच्या यशास
आणि तुमच्या पराक्रमास कलंक लागत असतां
तुम्ही स्वस्थ बसतां तरी कसे ?

बोधा०— तुम्ही असें संदिग्ध भाषण करून आम्हांस सं-
शयांत घालूं नका. जें असेल तें स्पष्ट सांगा एकदां.

विवेक०— आज या मांगांनीं नगरांत आणि राजवाड्यांत
त बंड केलें. त्याचा प्रतिकार करा आधीं लौकर.

दमा०— काय, राजवाड्यांत ?

विवेक०— राजवाड्यांत इतकेंच नव्हे, अंतर्गृहांत ही.

बोधा०— अरे दुष्टाधमा ! इतका कृतघ्नपणा तुम्ही शेव-
टीं केलाचना ! (दमाजीस,) पाहतां काय, दमाजीराव ?

(विवेकरावास) त्या चांडाळानें काय केलें राज-
वाड्यांत ?

विवेक०— ऐका महाराज, काय केलें तें.

श्लोक. (वसन्ततिलका)

सुभा नृपाळ युवती सद्नांतरंगी ॥

कांतारिं भीतिविगता जणु त्या कुरंगी ॥

तै षंचत्राण कुसुमायुध व्याध सा तो ॥

मारी उरोजिं शर व्याकुल त्या करीतो ॥ ३४ ॥

बोधा०— त्या चांडाळानें असें अघोर कर्म केलेंना ?

विवेक०— इतकें करून तरी राहिला असें नाहीं.

बोधा०— तर आणखीही कांहीं अकर्म केलें कीं काय ?

विवेक०— अकर्म केलें इतकेंच नव्हे.

बोधा०— तर ?

विवेक०— महाराज, अकर्म, अकार्य, आणि असह्य, अ-
सें कर्म केलें.

बोधा०— हॉ ! तर मग त्यांचीं भरलीं शंभर वर्षे, मला
वाटते. पण ऐकू द्या तर खरें काय तें.

विवेक०— साकी.

निशीत महिषीसह नृप निजला बिलासवाटी माजी ॥

प्रवेश तेथें मध्य शार्वरी होतां करि कामाजी ॥ १ ॥ ३५ ॥

दृमा०— तो पापी तेथें गेला, आँ ?

शमा०— अहो, तो तर दुरात्माच आहे. पण राजास कसें
हें मानवलें ?

बोधा०—आमच्या प्रभूच्या ठायीं सर्वदां अभेद बुद्धि आहे.
विवेक०— तें खरें, पण तेथें जाऊनच उगा असता तरी
बरें असो.

दुमा०— तर, तेथें ही जसा मरणोन्मुख झालेला सर्प यो-
ग्यायोग्य न पाहातां सर्वासच दंश करावयास जातो,
तसें याणेंही कांहीं दुष्ट कर्म केलें असावेंसें वाटतें.

विवेक०— होय; ऐका सांगतो काय केलें तें.

साकी.

उंचलुनि शय्या निद्रित महिषीसह ती सौधीं नेली ॥

सुप्ता निज भगिनी मायेला नृपशय्यास्तित्थ केली ॥३६॥

ज्ञात न हें भूपाला आजुन वाटे मन्मतिलागीं ॥

गेलों अंतर सदनीं मजला वदली तइं मातां-गीं ॥ ३७ ॥

बोधा०— अहो, पण तुम्ही तरी प्रभूला जागृत करून हें
ज्ञात करावें कीं नाहीं ?

विवेक०— केलें असतें; पण काय करूं ?

श्लोक. [पृथ्वी.]

कडी कुलुप लावुनी ह्यणतसे विलासामधीं ॥

सुसुप्तनृप जावया जत्रळ बाहिरुनी कुंधी ॥

निवारित फिरे जना मदन पाणीमाजो असी ॥

धरून तइ जावया मति मदीय होते कसी ॥ ३८ ॥

बोधा०— बरें, विचारराव कुठे आहेत ? त्यांणीं तरी रा-
जास जागृत करून हें वृत्त सांगावयाचें होतें.

विवेक०— महाराज, ते अंतरसदनीं नृपांगना व्याकुळ
झाल्या ह्यणून त्यांचें सांत्वन करावयास गेले आहेत.

बोधा०— तर, आपण हें वर्तमान त्यांस कळवून सत्वर आरामवनांत जावयास विनंती केली आहे, असें सांगावें.

शमा०— हें काय बोलणें ! अहो, विचारराव तरी तेथें जाऊन काय करतील, बरें ?

बोधा०— काय करतील ह्मणजे ? प्रभूस जागृत करतील !

शमा०— ठीक. परंतु कामाजीच्या करांतलीं तू न निभावून जातील तेव्हांना ?

बोधा०— तर काय, तो त्यांलाही अपकार करील, ह्मणतां ?

शमा०— नाही तर काय सोडील ?

दमा०— त्याची काय माज्ञा आहे, तसें करावयास ?

शमा०— जें कांहीं सर्व त्याणें केलें तें करण्यास जशी त्याची माज्ञा होती तशीच, हेंही करण्यास आहे, असें समजा.

बोधा०— शमाजीपंत ह्मणतात तें खरें. त्या दुष्टासच पहिल्यानें आकळून टाकलें पाहिजे.

दमा०— आज्ञा होईल तर हा मी सिद्ध आहे.

श्लोक. (समानी.)

पाद- पाणि आकळून, त्यास आणतों धरून ॥

तोडुनी कडी- कुलूप, मोकळा करीन भूप ॥ ३९ ॥

बोधा०— फार उत्तम. तुह्मी स्वतः जाऊन त्या लुटारू कामाजीस आतांच मुसक्या बांधून आणा. (विवेकरावीस) तुह्मी विचाररावांस विनंती सांगा, कीं दमाजीरावांबरोबर जाऊन आनंदवनांत स्वामीस जागृत करून हें सर्व वृत्त निवेदन करा.

(इतक्यांत विचारराव पांढरा पोशाक करून येतो.)

विवेक०— महाराज, हे पाहा, विचाररावच हिकडे येत-
आहेत.

दुःमा०— (विचाररावास) आपले आगमनाचीच मार्गम-
तीक्षा करीत होतो.

बोधा०— (सानंदित होऊन.)

श्लोक. (द्रुतविलम्बित)

उघडितां निज चंचुपुटाला ॥

चातकें घनचि न्यामधि आला ॥

चिंतितानि मनि तवागमनाचा ॥

लाभ न्यापरि गमे मज साचा ॥ ४० ॥

शमा०— (विचाररावांस अभिवंदन करून,) तुम्ही नस-
ल्यामुळे आम्ही केवळ मुग्ध होऊन बसलो होतो; आ-
तां, तुमचे येण्याने कृतकार्य झाले.

श्लोक. [शिखरिणी]

तनूला चैतन्याविण न करणें काज किमपी ॥

जरी साग्रें होती रुचिर करणें साह्य तदपी ॥

सुकार्यें मंत्र्यांनीं कधि न घडती सर्व हि तसीं ॥

विचारा वांचूनी जरि बसति ते भूप सदसीं ॥ ४१ ॥

विचार०— असें कां लक्षणतां ? आपण आहां तेथें मी
आहेच. आपणापासून कांहीं भिन्न नाही.

बोधा०— तुझासारखे प्रभूपार्शी असून असें घडलें, हें मोठें आश्चर्य वाटतें.

विचार०— यांत आश्चर्य कांहीं नाहीं. या मांगांचा पूर्ण विनाशकाळ आला आहे. त्माप्रमाणें त्यांस वर्तणूक करण्याची बुद्धि झाली.

ओट्या.

आलिया विपरीतकाळ, दर्दुर धांवे सर्पाजवळ ॥
 प्राण- हानीचा चि वेळ, ह्मणोन बुद्धी ऐसी त्या ॥४२॥
 आयुष्यदोरी तुटली, आपणची व्याघ्रबिळी शिरली ॥
 अजा तीचा न होतां बैळी, वांचेल काय मज सांगा ॥४३॥

शमा०— त्या कृतघ्नांचा अंतकाळ जवळ आला, यांत अगदीं संशय नाहीं.

दंमा०— (सायुध पुढें येतो) महाराज, या पोकळ गोष्टी कशास पाहिजेत आतां ? आज्ञा करावी कायती, ह्मणजे शेवटच करून टाकतो. (भंवया वर चढवतो.) या चांडाळानें फारच दुःख दिलें आहे. यास चांगली मेजवानी दिल्याशिवाय माझा हात मला स्वस्थ बसूं देत नाहीं. (उजवा बाहुं फुरफुरतोसा दाखवितो.) हा पाहा, मी असाच निघालों.

विचार०— चला, त्यास (कामाजीस) एकदम आकळून टांका. कड्याकुलुपें विवेकराव तोडून टांकतील, आणि मी स्वतः जाऊन राजास जागृत करतो.

बोधा०— (विचार रावांस) आज असें झालें पाहिजे,

कीं त्या चांडाळाचा देह पुनः दृष्टीस न पडेल.

शमा०— या मांगाचा पायच काढून टांका एकदां, ल्हाणजे आत्मी हायसे होऊं.

विवेक०— शमाजीपंत ल्हाणतात तसें होण्यास राजमंदि-
रांतून या रांडे बटकीचाच पाय अगोदर कापून टांकला
पाहिजे.

बोधा०— होय, ही मांगीण राजगृहांत रात्रदिवस अस-
णार हें तर अगदींच अप्रशस्त.

विचार०— त्याचा सर्व बंदोबस्त आतांच होईल. मी
प्रभूला पूर्वीच याविषयीं विनंती केलेली आहे.

दमा०— आपण प्रभूला मात्र जागृत करावें. मी आपले
समागमें येऊन बोधाजी रावांचें मनोगत सर्व सिद्धीस
नेतो.

विचार०— चला, हा मी आलों. (असें ल्हाणून ते उभय-
तां विलासवनासंनिध येतात.)

कामाजी०— (त्यांस पाहून) या, या, पुढें या, जीवना-
शा नसेल, तर.

श्लोक. [इन्द्रवज्र.]

या, जीवनाशास तयार आहे ॥

हामी तुझां मारक मारूं पाहें ॥

वांचवया येथ समर्थ नाही ॥

कां वेचितां जीवित व्यर्थ पाहीं ॥

दमा०— अरे चांडाळा, मांगकुलोत्पन्न कृतघ्ना, तूं आज

पर्यंत हजारों तापसी जे विचारे कंदमूलादि भक्षण करून निरुपद्रव, विपिनांत स्वेच्छा विहार करणारे, अशांस पंचबाणानें जसा पारधी मृग मारतो तसे निर्दयपणानें मारून टांकिलेस. अरे दुष्टा, त्वां राजाश्रयाचे बलानें या नगरांतील कित्येक सज्जनांचीं सुकृत- भांडारें लुटून फस्त केलींस. अरे, सर्वत्र मान्य असा, जो आपला सेनापति त्याशीं विरोध करून त्यास जाळून टाकण्याची मसलत केली. आणि आतां तर आपल्या कंठासच सुरी मारल्याप्रमाणें या सर्वज्ञ प्रभूला अवरोध केलास, तर आतां, तूं परिच्छिन्न वांचावयास योग्य नाहींस.

श्लोक. [स्वागता.]

विंथिशी हरिणिशा अबलांसी ॥

वंचिशी शुचि उपासक यांसी ॥

त्या अर्घे अजि यमालयि न्याया ॥

पाशबंधन करीं तव काया ॥ ४५ ॥

(असें लक्षण पाश घालून त्यास करकरां बांधून टांकतो आणि विलासवनाचें द्वार मोकळें करतो.)

(इतक्यांत पडद्याआंत शब्द होतो.)

अहो सकळ सभानायक, जो संपूर्ण स्थावरजंगमास सुख देणार, जो सज्जनघातकांस आनंदघन, ज्याचे नाम मात्रें करून दुष्ट अरिष्टें नष्ट होतात, तो शिवाजीराजा निद्रेची पूर्णता करून जागृत झाला, आणि विचार रावांचें चिंतन करीत आहे.

विचार०— काय, माझे चिंतन स्वामी करतात ! धन्य प्रभु दयावंत, कीं आह्लावर ज्याची इतकी दया ! (असें ह्मणून पुढें जातो आणि प्रणामकरून,) स्वामीचा जयजयकार असो.

(इतक्यांत शिबिकेंत बसून निवृत्तीराणी येत्ये.)

शिवा०— हाँ ! (विनोदानें) आह्लास येथें टाकून कोणता विलास करण्या करितां स्वारी गेली होती.

निवृ०— (संतप्त होऊन,) जळोगे मेलें माझे जिणें; मरतें तरी सुटतें.

शिवा०— हे चारुशाले, आज तुझी इतकी संतप्त मुद्रा कां झाली बरें.

विचार०— (मनांत संतोष पावून,) राणी साहेबांचा मुखचंद्र इतका मकुपित झालेला आह्ला कधींही पाहिला नव्हता.

निवृ०— विद्युत्तेजाप्रमाणें वन्हिज्वाळा पेटवून मुखचंद्र मकुपित झाला कां ह्मणून विचारणें, हें मोठेंच सत्काराचें लक्षण!

विचार०— या सेवकापासून कांहीं तसा अपराध तर घडला नाहीं, असें मला वाटतें.

निवृ०— सेवकापासून घडला नसला, आणि सेव्यापासून घडला ह्मणून काय झालें ?

शिवा०— काय मजपासून घडला तर ?

दिंडी.

काय साध्वी म्यां त्वपदराध केला ॥

जेणे इतका हा कोप तुतें आला ॥

तप्तकिरणाहून आज अधिक झाला ॥

तुझां आस्येंदु निववि जो जनांला ॥ ४६ ॥

सुधावृष्टीहुनि सरस जीववाया ॥

रुपादृष्टीआलोकन जना या ॥

तुझें भासे तें आरक्त संहाराया ॥

काय झालें उद्युक्त सें क्षणा या ॥ ४७ ॥

निवृ०— (स्फुंदस्फुंदून) असा उपमर्द सोसून वांचणें, त्या पेक्षां मरणें बरें, मला वाटतें.

शिवा०— काय उपमर्द झाला ! कोणी केला ! प्रिये, बोल तर खरें.

निवृ०— जळी मेली बटीक शेजेवर निजली तर मग काय बायकांनीं जीव द्यावा ?

शिवा०— हे माझे मनोरमे, असें मजपासून कधीं तरी घडलें आहे काय ?

निवृ०— कधीं घडलें आहे कीं नाहीं तें कोण जाणे पण (डाव्या पायानें बिच्छान्यावर लत्ता प्रहार करून,) हें काय ? प्रत्यक्ष पाहावें डोळ्यांनीं झणजे झालें.

माया०— अरे दैवा ! हें काय ? (असें झणत घाबरून डोळे पुशीत उठत्ये.)

शिवा०— (साश्चर्य आणि सक्रोध होऊन खालीं मान घालतो.)

निवृ०— माझ्या मनांत त्याच दिवशीं संशय उत्पन्न झाला, जेव्हां स्वामींनीं या टक्कीला झटलें.

पूर्वोक्त श्लोक झणते.

तुझ्या संगें हिंडे नगरिं वनिं आणी गिरिकडे ॥

निवृत्ती ठेवोनीं कर्धि घंडिभरी ही पलिकडे ॥

अकर्मा कर्मातें करिं क्षितिवरी नीतिनय हा ॥

सुपोर्षीं अश्र्वासीं ल्पुन सुजनाऽनंदित रहा ॥

ही जोडा पुसणारी बटीक हिच्या बरोबर असा व्यव-
हार होऊं लागल्यावर आह्ला बायकांचा कसा बरें जीव
जळणार नाही?

शिवा०— (अत्यंत क्रोधाविष्ट होऊन, मायेस,)

श्लोक. (इन्द्रवज्रा)

दुष्टे अमर्यादपणास तूझे ॥

या आणि त्या साह्यकरास माझे ॥

शिक्षा असह्य करतील पांणी ॥

रक्षावया शक्त जर्गीं न कोणी ॥ ४८ ॥

मायाऊ० — (रोदन करित) या दासीला क्षमा असावी.

कोण जाणे निजेंत काय झालें कीं मला तर कांहींच
स्मृति नाही.

(इतक्यांत दमाजीराव कामाजीस हातपाय बांधून
शिवाजीराजा समोर घेऊन येतो.)

दमा० — राजाधिराजाचा जयजयकार असो. या सर्व-
कृत्यास मूळ जो चोर, तो हा म्यां बांधून स्वामीस-
मोर आणला आहे. आतां यास योग्य शासन करण्या-
स मात्र आज्ञा व्हावी.

विचार० — स्वामीसन्निध माझी बोलण्याची तर मती
नाहीं. परंतु या दुष्टास जीवंत ठेवला असतां सर्व प्रजा
दुःखी आहेत इतकेंच सुचविणें आहे.

हमा० — सांप्रत याणें आणि याच्या भावानीं जें कांहीं लोकांस त्रासविलें आहे तें माझ्यानें आतां बोलवत देखील नाहीं.

विचार० — या मांगास शहराबाहेर काढून लावणें हेंच स्वामीस सांप्रत उचित असें मला वाटतें. या कामाजीनें तर काल रात्री सरकारच्या अंतर्गृहांत देखील धांदल केली, आणि स्वामीस ही पाहा कसें मोहांत घातलें तें—

पूर्वोक्त साकी लक्षणतो.

उंचलुन शय्या निद्रित महिषीसह ती सौधीं नेली.॥

सुप्ता निचभगिनी मायेला नृप शय्या स्थित केली. ॥

आतां याहून दुसरा कृतघ्नपणा तो कोणता ? अशा

> दुष्टास देहांतच शिक्षा झाली पाहिजे, महाराज.

(इतकें भाषण होतांच प्रभूचे मुखानून शिक्षेचीं अक्षरें काय येतात तीं ऐकण्यास सर्व तटस्थ रहातात.)

शिवा० — (अत्यंत क्रुद्ध होऊन प्रलयकाळच्या सहस्र किरणांप्रमाणें आरक्त नयनांनीं कामाजीस अवलोकन करून लक्षणतो,)

अरे मांग कुलोत्पन्नाधमा, तूं मांगजातीय असूनही म्यां तुला अभेद भावानें इतक्या मोठ्या योग्यतेस चढविलें, तुझ्यावर विश्वास ठेऊन अंतर्गृहांत ही फिरण्याची तुला मोकळीक दिली, तुझ्या बांधवांस ही मोठमोठीं कामें दिली, असें असतां, त्वां हा असा कृतघ्नपणा करावा काय ? अरे चांडाळप्रमुखा, त्वां आजपर्यंत पुष्कळांस नागबून फस्त केलेल्या फिर्यादी

शतशः माझे कार्नी आल्या असूनही, म्यां तिकडे का-
णा डोळा केला, आणि तुला ठेवलें. परंतु त्वां जें हें प-
रम कृतघ्नपणाचें आणि राजद्रोहाचें कृत्य आज के-
लें त्याजवरून, आणि या सर्व राजकाजकुशल मा-
झ्या मंत्री जनांच्या सांगण्याप्रमाणें त्वां आणि तु-
झ्या बांधवांनीं जें प्रजापीडन केलें त्याजवरून, सर्व
तुम्ही शिक्षेस पात्र आहां ह्मणून मी शासन प्रदर्शित
करतो. (प्रधानमंडळीस,) सर्वत्रांनीं सावधान चित्तें श्र-
वण करून तदनुरूप वर्तन करावें.

श्लोक. [शिखरिणी]

कृतघ्ना कामाचें दहन वपु आधीं बुध करा ॥

करी जो दीनीं रात्रि जनिं अपरीहार निकरा ॥

सबंधू माया ही तदनुकुल कांतारिं दवडीं ॥

मदीया ही आज्ञा कळविं पुरिं धाडूनि दंवडी ॥४९॥

(ही शासनाक्ती मुखांतून निघतांच प्रभूच्या मयनांतून

विद्युत्तेजासारखी अनलज्योती निघाली आणि जगळीतच
सुटली इतक्यांत.)

दमा०— [पुढें होऊन]

ओवी.

मदन ठेविला बद्ध करून, त्यावरी शुष्क तृण घाली आणून ॥

तां तत्काळ क्षोभला कृशान, कायादहन करावया ॥ ५० ॥

बोधा० — (दमाजीस) शाबास दमाजीराव. तुम्ही सं-

नगरांतील जनांचा शत्रु आणि अस्मत् नृदयान्ती

कांटा काढून टांकला. आतां, याचे बांधवांस आदि

भगिनीस ही राजाज्ञेप्रमाणें नगरांतून काढून घावीं.

दमा० — आज्ञा महाराज, तें सर्व मी करतो.

शमा० — तें सर्व दमाजी राव करतील. (विचाररावांस.)

आपले साह्यांन तें सर्व पार पडेल.

बोधा० — आपणांस श्रम दिल्ले याची क्षमा असावी.

दमा० — आह्लावर दया आहेच, त्या पक्षां सर्व अरिष्टें
निरसन होतील. हा सेवक सर्वदां सर्व कामीं सादर
आहे.

बोधा० — (विचाररावास)

श्लोक. [विषमवृत्त]

अरि विमर्दनसिंधुजलाते ॥

साह्यते तुमचिया निजहाते ॥

पोंहलों अजि कृतार्थ जाहलों ॥

स्वामिचे प्रिय सुखास लाहलों ॥ ५१ ॥

(असें ह्मणून सर्व निघून जातात.)

अंक तिसरा समाप्त.

तिसऱ्या अंकांतील पद्ये.

श्लोक. आर्या. साक्या. दिंड्या. ओंव्या. अभंग. पदे. एकूणपद्ये.

३१

३

४

४

६

२

१

५१

सायुज्यसदननाटक.

अंक ४.

स्थळ.

भवारण्य.

पात्रें.

राघोजी नाईक ..	.. .. .	मांग.
मदाजी	.. .. .	त्याचा धाकटा भाऊ.
कुतकाजी	.. .. .	राघोजीचा चाकर.
मसाजी	.. .. .	राघोजीचा दुसरा भाऊ.
लुमाजी	.. .. .	राघोजीचा तिसरा भाऊ.
मोहनाजी	.. .. .	राघोजीचा चवथा भाऊ.
कामाजी नाईक ..	.. .. .	राघोजीचा वडील भाऊ.
मायाऊ	.. .. .	राघोजीची वडील बहीण.

सायुज्यसदननाटक

अंक ४.

[हातांत ढाल तलवार घेऊन राघोजी नाईक, आणि मदाजी येतात.]

राघोजी०—[तलवार लटकवीत हिकडून तिकडे फिरतो. तो लुच्चा टेहेळ्या आह्लास शोधीत आला होता त्यांत तर बरोबर झालेंच. आतां आमचा मागसोस केणासच समजणार नाही. या रानांत आतां आपणास पाहिजे तसें वागण्यास कोणाचें भय आहे आपण आपला अम्मल थोडथोडा बसवून सत्ता तचालू करू या. हें अरण्य तर आह्ला मांगांस वसावतीस ल्हटलें ल्हणजे फारच सोईचें. येथें आह्ला पाहिजे तसें जरी वर्तन केलें, तरी विचारता पुसता कोण नाही. आह्ला वनचे राजे खरोखरच बनलों आता नव्हेरे मद्या ?

मदाजी०— यांत काय संशय ? पण दादा, पाहा शिवाजी राजा आपणावर किती दयाळु आहे तो ? हे मध्य लोक जरी आपणावर इतके वक्र आहेत, तरी त्या आपणाविषयीं ल्हणाल, तर किती चांगलीं सोय करवें ? हें एवढें मोठें भवारण्य आह्लास. अक्षयी इतकें दिल्लें. मला वाटतें कीं त्याचें मनांत आह्लास बलाढ्य करून ठेवावें, आणि कदाचित् या मध्य

चें वर्चस्व झालेंच तर आमच्या हातानें त्यांच्या थो-
बाडांत मारवावी असें आहे. राजास तरी हे प्रधान
कोणत्या वेळीं काय करतील नकळे लक्षण मोठी का-
ळजीच आहे; कां कीं—

श्लोक. (पृथ्वी.)

बलाढ्य मतिनें अणी करिं समग्र सत्ता असे ॥

कदाचित् निजांकित प्रभुस हि कराया वसे ॥

प्रधानमनि कार्तरि लक्षण भूप ऊपाय त्या ॥

नियोजि अनुगान्य वाढवुन वेळिंहि संहार त्या ॥ १ ॥

राघो०— असा तर्क दिसतो खरा. जेव्हां मला नगरां-
तून जाण्यास निदेश केला, तेव्हां प्रभूनें आपले उजवे
हातानें मला या अरण्याकडे खूण केली; ती, मला
वाटते, कीं मी येथें येऊन स्वच्छंद क्रीडावें आणि डावे
हाताकडे समुद्र आहे त्यांत पडून मरून जाऊं नये
लक्षणच.

मदा०— यांत काय संशय ? राजास पक्कें ठाऊक आहे,
कीं हीं मांगाचीं पोरे सुडावलीं तर त्रैलोक्यास भारी;
तर अशांस वाढविलें असतां हीं प्रसंगवशात् मोठे कामीं
पडतील, लक्षणच त्याणें हें भवारण्य आपणास जहागी-
र करून दिलें.

राघो०— होय, तू लक्षणतोस तसें असेल खरें; पण, राजास
प्रसंग तो कशाचा पडणार बरें ?

मदा०— अरे, प्रसंग कशाचा पडणार लक्षण काय विचा-
रतोस ? कदाचित् या प्रधानाच्याच मनांत राजावि-

षयीं असूया उत्पन्न झाली, आणि त्यांनीच जर राजास पदच्युत करून आपण गादी बळकावली तर ?

राघो०— ही बरीक गोष्ट संभवते खरी. मला वाटते, ल्हाणूच त्या बोधाजी रावाच्या पोटांत आह्लाविषयीं इतका हेवा उठला तो.

मदा०— हेवा नाही उठणार कसा, दादा ? त्याचे मनांतून एकवेळ या मांगांचें कूळ निर्मूळ केलें, ल्हाणजे सर्व राज्य अकंठक झालें असें होतें.

राघो०— पण, त्याचे मनांत राज्य अकंठक व्हावें असें येऊं नये; जर राज्य अकंठक झालें, तर राजास सेनापतीची आणि सेनेची गरजच नाहीसारखी होईल; याजकरितां सुज्ञ प्रधान असतात, ते राज्यांत बंडावीं आणि राजास संकटप्राप्ति होण्याची इच्छा नेहमी करीत असतात.

श्लोक. (मत्तमयूर.)

मंत्री माना भूप अमित्रा जइ पावे ॥

नाशाय्या त्या सत्वर ये धांवुन पावें ॥

ऐसा बोले आर्जवुनी हो मग मानी ॥

मोठा इंद्राहून तदां आपण मानी ॥ २ ॥

मदा०— हाँ; जो प्रधान मानधनाचीच इच्छा करतो त्याची अशी गोष्ट खरी.

राघो०— तर काय, बोधाजी रावास मानधन आवडत नाही ?

मदा०— आवडत नाही कसें ? आवडतें; पण राज्य-

लक्ष्मीच प्राप्त झाली ह्मणजे तिच्या मागून तें आपें-
आपच येतें, हें त्यास चांगलें ठाऊक आहे.

श्लोक. (रथोद्धता.)

कीर्तिमानगुण लोकिं सर्व ही ॥

आलिया करिं अकंटका मही ॥

येति आपणच अप्रयत्न तीं ॥

पुष्प जेवि समवेत मालती ॥

राघो०— तर काय, तो आपणच राजा होण्याची इच्छा
करतो ?

मदा० यांत काय संशय ? त्याची मसलत अशी होती कीं
या मांगांस ठार करून टांकलें ह्मणजे आपणास प्रति-
कार करणार कोण आहे ? कोणी नाहीं. मग आपण
राजास पाहिजे तसा वळवूं. कदाचित् अधिक उणें
करील तर अडकवून टांकूं, आणि आपणच राजा
होऊन बसूं ह्मणजे झालें सर्व राज्य आपलेंसैं.

राघोजी.— आतां मी चांगलें समजलों. आह्मी जातीचे
मांग असून राजाचे नातलग पडलों, ह्मणून त्यास
डोईजड तर खरेच. आह्माबरोबर काय त्याच्यानें
कमर बांधवतें ? तें तर घडणेंच नाहीं, ह्मणून त्या-
णें ही अशी कपटाची मसलत केली होती; पण,
काय चिंता आहे ? त्याला हात दाखवूं तर आह्मीच
दाखवूं.

[इतक्यांत पडद्यापलिकडे मोठा प्रकाश पडतो.]

मसाजी.— दादा, हा बरें, मोठा प्रकाश कशाचा पडला
असावा ?

राघोजी.— (टोंकावून पाहतो) अरे मद्या ! मला वाटते हा दावानल भडकला; अरे, आतां कसें होईल ?

मदाजी.— दादा, जर दावानलच असेल, तर फार चांगलें.

राघोजी.— कसेंरे, चांगलें ?

मदाजी.— आपली भोजनाची निश्चिती होईल; आणखी काय ?

राघोजी.— मद्या, तूं ह्मणतोस तरी काय ? अरे, वणवा पेटला ह्मणून जेवणाची निश्चिती ती कसी होईल ?

मदाजी.— ऐका, कसी होईल, ती. तिकडे दावानल भडकला, ह्मणजे त्याच्या भयानें सांबर, हरिण, डुकर इत्यादि नानाप्रकारचे मृग पळून आपेंआप हिकडे येतील, ते आह्लास पारधीस जाण्याची मेहेनत केल्याशिवाय बसल्याजागीं भक्षावयास मिळतील, नव्हे काय ?

राघोजी.— अरे मद्या, एकूण तुझ्या मते आह्लास जें पाहिजे, तें आमचें दैव बसल्याजागीं देत आहे नव्हे ?

मदाजी.— होय, हें पाहाना प्रत्यक्ष.

[असें ह्मणून उभयतां उजेडाकडे पाहात बसतात.]

[हिकडे कुतकाजी खांचेंत लपला होता तो सर्वत्र सामसुम झालें, असें पाहून वर उठतो, आणि चहूंकडे अवलोकन करतो, हा पूर्व कथेचा संबंध.]

कुतकाजी.— मी माझ्या धन्याच्या शोधार्थ ह्मणून या अरण्यांत आलों. हिकडे तिकडे पुष्कळ फिरलों; तरी, कुठेच ठिकाण लागत नाहीं, आतां करावें तरी काय ? तरी बरेंझालें, एक अपमृत्यु टळला. त्या निर्द-

याचा तो तेवढा झपाटा जर चुकला नसता, तर मग झालेंच होतें. पण, धन्याचें दैव मोठें. बरें, हा मोठा उजेड कशाचा दिसतो ? कोणी शिवाजी राजाच्या नगरास आग तर लावली नाहींना ? (वर आकाशाकडे पाहून) होयरे, होय, हें तसेंच कांहीं दिसतें; तें कांहीं कां होईना बेटें ? सध्या आपणास थोडासा उजेड तर झाला; मार्ग, वृक्ष, गुहा, स्पष्ट दिसूं लागल्या; इतक्यानें माझे यजमानाचा शोध करण्यास मला मोठेंच साधन झालें. (पुनः आकाशाकडे पाहून) अरेरे ! घात झाला. ही राजनगरीच जळत आहे; तर आतां राजवाडा ही ज्यास हिऱ्याचे खांब, माणकांच्याभूमि आणि वैडूर्याच्या भिंती; ज्यांत राजा शयन करीत असतो तोही जळाला असेल. त्याचें तर मला कांहीं नाहीं झणा. पण आपले मायाऊ आकाचें बरें कसें झालें असेल ? (जरा हिकडे तिकडे अवलोकन करून) होय, राजा झोपी गेला, तेव्हां ती पादसंवाहन करीत होती, ती देखील जळाली. खरोखर जळालीरे ! जळून राख झाली. (मोठ्यानें रडूं लागतो) अगे आमचे मायाऊ आका, आतां, मी तुला कुठें पाहूंगे ? अगे आमच्या हातानें कसेही अपराध झाले तरी तूं राजास समजावून सांगून आमचें रक्षण करीत होतीस. आह्मास ताहान भूक विचारीत होतीस, ती आतां कुठेगे गेलीस ! अगे, म्यां काय करावें आतां ! तुझे विचारे भाऊ आज उघडे पडले, त्यांचें रक्षण कोण करील ? माझा राघोजी दादा तरी जीवंत आहेना किं त्या चंडाळा राजदूता-

चा झपाळ्यांत सांपडला कोण जाणे.

(हिकडे राघोजी नाईक हें भाषण ऐकतांच आवेशानें उठतो)

राघोजी.— काय त्याच्या झपाळ्यांत मी सांपडणार ? तो मला मारणार ? जाऊंद्यारे, त्याचे केव्हांच दोन तुकडे करून टांकले. हा पाहा, राघोजी तर जीवंतच आहे, अद्याप.

आर्या.

कोण असे भुवनत्रयि माराया यास शक्त सांग मला ॥

अनभिज्ञा अरिकरिला शार्दुल हा तुज अशक्त सा गमला ॥४

कुतकाजी.— (ऐकून) अहो, हा बरें कोणाचा शब्द ? आमच्या राघोजी दादासारखाच अगदीं वाटतो.

राघोजी.— अरे, हा राघोजी तोच मी; मूर्खा तूं कोण आहेस, अनभिज्ञा ?

कुतकाजी.— (मुखाकडे अवलोकन करून) आँ, राघोजी दादा तुम्ही हे खरेच का, माझे यजमान ?

राघोजी.— (त्याच्या मुखाकडे पाहून) अरे, हा कोण, माझा कुतकाजी ? अरे बेढ्या, तूरे कुठे होतास ?

कुतकाजी.— जी दादा तुमचा गुलाम हा, येथें आहे.

राघोजी.— बरें, खुशाल आहेसना ?

कुतकाजी.— मी तर खुशाल आहे. पण दादा; आपली मायाऊ आका (असें लक्षण मोठ्यानें हांबसांहांवसीं रडूं लागतो) अगे माझे मायाऊ आका ! तूं कुठे गेलीस ? मी तुला आतां कुठे पाहीन ?

राघोजी.— (गहिवरून) अरे नीट बोल, आहे तरी काय ?

श्लोक.

सांदिग्धे भाषणे आह्ला कां शोकार्ग्रीत जाळसी ॥

स्पष्टबोल गती तीची आतां बा जाहली कसी ॥ ५ ॥

कुतकाजी.— (त्या प्रकाशाकडे हात करून मोठ्याने हंबरडा फोडतो) ती पाहा, ती जळत आहे.

राघोजी.— अरे दुर्दैवा, कायरे अनर्थ हा ! (धाडकन जमिनीवर पडतो).

मदाजी.— धांवत त्यांपाशीं येतो.) दादा सावध व्हा, सावध व्हा. (ताडाचे विझण्याने शीतळ वारा घालून त्यास सावध करितो). (कुतकाजीस) कायरे कुतका, हें काय केलें त्वां ?

कुतकाजी.— (जिभेस कुरचा घेतो) म्यां कांहीं नाहीं केलें, दादा, ती आपलि मायाऊ आका जळत आहे, ती दाखवली मात्र हातानें. गेली विचारी; ती आतां कुठून येणार ?

मदाजी.— मुर्खा, बरळतोस तरी काय ?

कुतकाजी.— (उजेडाकडे हात करून) ती पाहा, तिकडे प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं बापडें, मी खोटे बोलतों असें वाटत असेल तर.

राघोजी.— (सावध होतो) अहा दैवमाते, आज तूं आह्ला मांगाच्या पोरांस पराङ्मुख तरी कसी झालीस ?

साकी.

जो स्तन्या निज पाजुनि शिशुला वाढवित प्रेमानें ॥

काय तिणे मरुं द्यावें परकारें करवुन न्या विषपानें ॥६॥

(मातक्यान मोह पावून रडूं लागतो, आणि भगिनीचे गुण आठवितो.)

दिडीं.

तुझी मजवरती मायहुनी माया ॥
 अहा गेलिस टांकून कवणे ठाया ॥
 दयावंते आतां मि तुज पहायां ॥
 करुं कोण्यातरि सांग गे उपाया ॥ १ ॥
 येथें येतांना नमन तुला केलें ॥
 मातें र्वां तड् आशीर वचन दीलें ॥
 होंशि विजयी मधुर अशा बोलें ॥
 कसें त्याचें विस्मरण आजि झालें ॥ २ ॥
 तुझें अनुकंपातोय विमल मातें ॥
 होतें मीनाला चटुल सौख्य दातें ॥
 दैवभानू तापून शुष्क होतें ॥
 धरूं तड् मी कैशान जीवितार्ते ॥ ३ ॥ १ ॥

मदाजी.— दादा, तुझी असें धैर्य सोडूं नका. अहो, मायाऊआका कांहीं साधारण बायको नव्हे, कीं ती जळून जाईल. हा कुतकाजी केवळ गयाळ आहे. यास श्वेत असतें, तें कृष्ण भासतें; याच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून तुझी हा असा शोक करतां यास ल्पणावें तरी काय !

कुतकाजी.— काय, मी खोटें बोलतो ? जीभ कापून टांकीन माझी. तो पाहा डोळ्यांनीं, भडका चालला आहे तो. (मातक्यान रडतो) राजेसाहेबां-

चे पाय चुरावयास बसली होती, ती जळाल्या खेरीज कसी राहिल, राजमहाल जळाल्यावर ?

भट्टाजी.— हा मूर्ख, जशा इतर साधारण बायका तशीच आमची मायाऊआका समजतो.

कुतकाजी.— नाहीं नाहीं; मी बायकांप्रमाणें समजत नाहीं. (शपथ घेतो) ती आमची मातुश्री समजतो, महाराज !

भट्टाजी.— मूर्खा, तसें नव्हे. आमचे आकाचा पराक्रम अलौकिक आहे लक्षण ती जळून जाण्याचा संभव देखील नाहीं; आणि तूं लक्षणतोस, हें होईल तरी कसें ?

श्लोक. [इन्द्रवज्रा]

बोधांदिकांलांगि हि जी न मोजी ॥

जीतें लक्षणे काळ सदा नमो जी ॥

जाळूं नसे शक्त तिला कृशान ॥

भासे तुझा बोल मृषा समान ॥ १० ॥

कुतकाजी.— मला, बाबा, संभव आणि असंभव, शक्त आणि अशक्त, हें कांहीं नकळे; प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहा लक्षणतो, पाहिजे तर. नाहीं पाहिलेंत, तर तुझाला कुठुन दिसेल ? पाहील त्याला दिसेल. आणि दिसेल, तो पाहील.

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठा रोदनाचा गलबला होतो.

(सर्व दचकून हिकडे तिकडे पाहूं लागतात.)

राघोजी.— (कुतकाजीस) अरे, हा कशाचा गलबा आहे पाहा.

कुतकाजी.— हें कांहीं अरिष्ट उद्भवलें, असें दिसतें दादा ।

राघोजी.— अरे, अशा बसून गोष्टी सांगूं नको. जरा पाहून तर ये, काय आहे तें.

कुतकाजी.— जी आज्ञा, हा जातो. (आपणासीं) एक वेळ त्या दुष्टाच्या हातून वांचलों, पण आतां भली गत दिसत नाही, पण करणार काय, चाकरी पतकरली तेव्हां?

ओव्या.

जेव्हां पथकरली सेवा, तेव्हांच वेच केला जीवा ॥

आतां तया भयास्तव वानवा, करून फळ तें काय ॥११॥

पशुपक्ष्यां करता विक्रय, बहुधा अन्यत्र नर होय ॥

सेवक आपल्या हातें काय, आत्मजीवितासह वेची ॥१२॥

(हिकडे तिकडे फिरून आकाशाकडे पाहतो, इतक्यांत फिरून पडद्यापलिकडे मोठा शब्द होतो.)

अहो भवारण्यवासी जन हो, तुम्ही मोठे परोपकारी आल्यागेल्याचें आतिथ्यआदर करण्याविषयीं अत्यंत तत्पर, अशी तुमची कीर्ति ऐकून आम्ही परित्राणार्थ येथें आलों आहों; तर, आमचें रक्षण करा, रक्षण करा.

कुतका.— (श्रवण करून आपल्याशीं) हेंरे, बाबा काय लचोड ? हा, रक्षण करा, रक्षण करा लपून कोण बरें अरेडत येतो आहे? आधि आत्मास पळतां भोंय थोडी झाली आहे, त्यांत तुझें रे रक्षण कोण करणार ? आ-

मचेंच कोणी करा रक्षण करवेल तर. पण, गड्या, आपणास त्या आगीत जाऊन उडी टांकण्याचें चुक-विण्यास हें ढोंग बरें आहे. आपण परत जाऊन ध-न्याला सांगूं या तर खरें. कोणी रक्षण करा, रक्षण करा, असा ओरडत येत आहे ल्हाणून. मग ते रक्षण करतील पाहिजे तर; नाही तर पळून जातील; किंवा जीव तरी घेतील, यांत कांहीं संशय नाही. (घाबऱ्यां घाबऱ्यां धांवत परत येतो) अहो, हत्यारबंद व्हा, हत्यारबंद व्हा, धनीमहाराज !

राघो०— (मनांत किंचित दचचून) कायरे, काय मदा०—
आहे ?

कुतका०— हें पाहा, मोठें संकट येत आहे.

राघो०—कुठे आहे ?

कुतका०— हें. समोर तुमच्या; आणखी कुठे ?

मदा०—मग, येऊं द्या, तूं काय ल्हाणतोस ?

कुतका०— मी ल्हाणतो आपण पळत सुटलां आणि (तोंड हातांनीं दाबून धरतो.)

राघो०— मूर्खा ! काय, आत्मी पळत सुटलों ?

कुतका०— नाही; चुकलों, महाराज. क्षमा मागतों; पण हातांत तलवार घ्या, आधीं. उठा, पाहूं.

मदा०— हा गयाळा, तलवार रे कशाला हातांत घ्या आणि तूं पाहातोस तें काय ?

कुतका०— ते पाहा कोण येताहेत ते. त्यासाठीं तलवार घ्या ल्हाणतो. राघोजीदादास, कांहीं तुझांस नव्हे.

राघो०— (हातांत ढाल तलवार घेतो) हा मी सज्ज

झालों. दाखव आतां कुठे काय आहे तें (आंगर-
ख्याच्या अस्तन्या चढवून)

श्लोक. (द्रुतविलम्बित)

गगनये स्थाळि येऊन कोसळे ॥

असिन दारिण याक्षाणि त्या बळें ॥

करिन चूर्ण शशीरवि- विंब ही ॥

जरि मला भतिकूळ करी मही ॥ १३ ॥

कुतका०—वः, शाबास माझ्या धन्या; याला शिपायगिरी
ह्मणावें (पुढें सरसावून) कोणी रक्षण करा, रक्षण
करा, असें ह्मणत ते पाहा येताहेत हिकडे. आतां,
तुझाला हावें तर रक्षण करा; नाही तर भक्षण करा,
तुमची मर्जा. मी माझा धर्म केला. तुझी तुमचा
धर्म करा.

मदा०— काय वाचाल बेटा ! कांहीं तरी बोलतो. धर्म
ह्मणजे रे काय ?

कुतका०— धर्म ह्मणजे काय मला ठाऊक नाहीसे वाटतें
तुझाला ?

राघो०— तर सांग पाहूं काय तुला ठाऊक आहे तो ?

कुतका०— होय सांगतो तर काय ? एका; माझा धर्म
तुझास दाखवावयाचा.

राघो०— आणि आमचा ?

कुतका०— तुमचा धर्म ? त्याचा गळा कापावयाचा.

राघो०— }
मदा०— } (खदखदां हास्य करितात) रक्षण करा

ह्मणतात त्यांचा घात ! छी ! वेड्या.

श्लोक. [वसन्ततिलका.]

जे रक्ष रक्ष ल्पणतात तयां शरण्य॥
होतां न मारितिल भोगिति ते अगण्य ॥
अब्दे असह्यगति- रौरव धर्महीन॥
वीरां आह्लांसरखियां करणें तसें न ॥ १४ ॥

कुतका० — मांगांची पोरें असें करतील, तर दुसरे दिवशीं
भीक मागतील; महाराज !

श्लोक (तोटक.)

नकरा समरा, नकरा मृगया, ॥
न नरा सुकरास वधा खगया ॥
ह्पणतील तुह्मा जरि रक्ष असें ॥
अनहार मराय वनांत बसें ॥ १५ ॥

राघोजी. — आपणास आहार नमिळाला ह्पून काय अ-
धर्म करावा ?

मदाजी. — धर्माचें उल्लंघन करूनकर्धी ही सुख होत
नाहीं.

कुतका. — मी तेंच ह्पणतो, महाराज. माझा धर्म मी
केला, तुमचा धर्म तुह्मी करा ज्याचा धर्म त्यास मो-
ठा. ज्याची आई त्यास मोठी मला इतके समजतें, धर्म
सोडला, कीं उपाशीं मेला.

राघो० — ह्पूनच मी ह्पणतो. धर्माचें उल्लंघन करूं
नये.

कुतका०— मी ही लणूनच लणतों, धर्मानें वर्तणें हेंच श्रेयस्कर.

श्लोक. [भुजङ्गप्रयात.]

अहिंसा दया हे अशक्तास धर्म ॥
घडाया तयाला न तें * साध्य कर्म ॥
लणोनी आह्लां क्षात्रजां पाप मोठें ॥
सशक्तां तया, सेवितां ऊफराटे ॥ १६ ॥

आपला मांगांचा धर्म लणाल तर.

श्लोक. [स्रग्विणी]

मारितां सन्मुखा आलिया हेतिनें ॥
धर्म मांगांस या सौख्य दे प्रीतिनें ॥
स्वीय जो सेवितां सद्यशा वाढवी ॥
मेघ वल्ली जशी शारदीं मांडवीं ॥ १७ ॥

महा०— शाबास कुतका, अरे हें इतकें नितिशास्त्र र्वां पठण तरी कुठे केलेंस ?

राघो०— आह्लां मांगकुलोत्पन्नामध्ये तूं एक हिराच निपजलास बैठ्या. बरें, आतां तूं काय लणतोस ?

कुतका०— लणतों काय ? हूं उठा, देवतेचें स्मरण करा, आणि काय ?

१ आपला. २ शरत्कार्णी. ३ मांडवावर. * हिंसावअदया.

मदा०— दादा, सेवक असावा तर या कुतकाजी सार-
खाच. नाही तर काय मेले गंडये.

कुतका०— (आपणासीं) हा गंड्या नव्हे तर काय
गंड्याचा बापूस ? रडतात कोण ते पाहाण्यास जा-
तानां जीवावर आले, लणून ही इतकी खटपट क-
रून खाशांस घोंटाळ्यांत घातले, हे, विचारे जाणतच
नाहींत (बाहेर) हा सर्व आपल्या चरणाच्या सेवेचा
प्रताप आहे, दादा.

राघो०— बरें तर कुतकाजी. हा मी सज्ज झालों. आणि
मद्या ! तूही हो.

मदा०— हा मी ही सज्ज होतो.

(उभयतां दुपेट्यानें कंबर बांधून मिशांवर ताव देतात
आणि तलवार घेतात.)

मदा०— श्लोक. [स्रग्धरा]

घालूं कोणावरी हा प्रखरतमअसीं कोण मृत्यूस पात्रें ॥

दावीं दावीं मला आधि चरचर गळा वेगळा आणि गात्र ॥

कापूनी मी करीतो अतुलबलगिरी द्यौपती ही क्षणांत ॥

अन्याची काय गोष्टी प्रचुर अणुपरी रेणु जैसे रणांत ॥१८॥

(इतक्यांत, मसाजी मोहनाजी आणि लुमाजी दचकत
येतात.)

मसा०— हे स्थळ तर, वास्तव्यास प्रशस्त आणि निर्भ-
य असें दिसते.

मोहना०— होय, येथें आपणांस शत्रु अपकार कराव-

यास पोंचणार नाहींत. आणि कदाचित् तसेंच कांहीं आलें तर गुहा, दऱ्या वगैरे परित्राणास ही येथें पा-
रिजे तितक्या आहेत.

लुमा०—गुहापुष्कळ आहेत, आणि श्वापदे ही पुष्कळ आ-
हेत, दिनचर्या चालण्यास कांहीं अडचण पडणार नाही.
थोड्या मेहेनतीनें यथेच्छ भोजन करावयास मिळून
गुहेमध्ये संग्रहही करून ठेवण्यास सांपडेल. पण येथें
कोणी दुसरा नसला पुरे.

मोहना०—कोणी दुसरा असला, तर असेना, आपलें
काय गेलें ? आपण सुखवस्तु राहणार.

मसा०—आपलें काय गेलें ? सर्वस्व गेलें. घर बुडालें
सणून समज ? कदाचित् दुसरा असलाच तर.

श्लोक. [शिखरिणी.]

सपत्नाची पीडा हळुहळु विवर्धे दिनि-निशीं ॥

जसा विस्फुलिंग प्रसृत घाडे होई करी मशीं ॥

तृणाकांताराची आणि वसतियांची अवसरिं ॥

तसी स्वप्राणाला सकुल अशाना आस्यै पसरी ॥ १९ ॥

लुमाजी.— (न्यहाळून पाहतो) मनुष्याचा पायरव
तर, बाबा, येथें दिसतो; तुझी कांहीं झणां.

मोहनाजी.— तूं नेहमीच सशंक, बाबा. काय रे, कुठे
आहे मनुष्याचा पायरव तो ? दाखव पाहूं.

लुमाजी.— हीं पाहा, नूतन हरिततृणें आपले जोरानें
वाढत असतां त्यांची अग्रे वांकडीं होऊन भूमीस

मिळालीं, हीं, कोणी मनुष्याचीं पावले न्यांजवर प-
डून खालीं लवलीं आहेत; हे, पहा तालवृक्ष ज्यां-
च्या कोमल फळांचे घड नुकतेच कापलेले दिसतात,
आणि ज्यांच्या शेगांपासून मद्यही काढून घेतलेले दिस-
ते. या सर्व चिन्हांवरून मी झणतो कीं, येथे मनुष्याचा
संचार आहे. आणखीही-

श्लोक. (मालिनी.)

गुणु गुणु रव कानीं ऐक हा अंतराळीं ॥
नसुन दिसत कालंबें कुठे बंभराळी ॥
करिती तदुपरी ही खास मानूषवाणी ॥
गमत मज वधाया पातला कोणि प्राणी ॥ २० ॥

अथवा श्लोक (द्रुतविलम्बित.)

अटविपाल समृन्धु कुणीतरी ॥
वसत यास्थाळि काननिं वा दरीं ॥
उठत तद्वचनोद्भव हा ध्वनी ॥
परिसतां भय उद्भवते मनी ॥ २१ ॥

मसाजी.— (गर्वांनें) काय, तुझ्या मनांत भय वाटते,
मी जवळ असतां ?

ओवी.

अटविपाल वामहिपाल ॥ समृन्धु आणि सबल ॥
असलीया मारून हेस्थळ ॥ करीन वसते आमचे ॥ १ ॥ २२ ॥
अस्मदनुचरावांचुन ॥ एक ही न ठेवीन जन ॥
वधीन निकरे करून ॥ शार्दूल हरणालागीं जसा ॥ २ ॥ २३ ॥

कुतकाजी.— (हैं मसाजीचें बोलणें ऐकतांच अत्यंत भ-
यभीत होऊन कांपत कांपत राघोजीजवळ येतो)
महाराज, मारलें.

राघो०— कोणास मारलें ?

कुतका०— महाराज, आत्मा सर्वास; आणि कोणास ?

मदा०— अरे, कुणी मारलें ? गयाळा, नीट बोल.

कुतका०— त्या समोरच्यांनीं आणि कुणी ?

राघो०— (आंगरख्याच्या अस्तन्या वर चढवून आणि
मिशांवर ताव देऊन) असा गंड्यासारखा, बेट्या,
भितोस काय ?

कुतका०— (मनांत) गंड्या तर खराच. (बाहेर) भिऊं
नको, तर काय करूं! दादा, ऐका, तो काय झणतोतें.

राघो०— काय झणतो, तें ऐकू दे तर खरें.

कुतका०— ऐका धनीसाहेब,

ओव्या.

अटविपाल वा महिपाल ॥ सभृत्य आणि सबल ॥

असलिया मारून हें स्थळ ॥ करीन वसतें आमचें ॥

अस्मदनुचरा वांचुन ॥ एक ही न ठेवीन जन ॥

वधीन निकरें करून ॥ शार्दूल हरणालागीं जसा ॥ २ ॥

राघो०— काय असें झणतो ?

कुतका०— होय; तुझी ऐकतां, तर खरें ?

राघो०— तर तूं जा, आणि न्यांस माझे नावानें सामं.

कुतका०— कोण, मी जाऊं ?

राघो०— होय, तूं जा.

कुतका०— (मनांत) झाले आतां, माझें अयुष्य संपलें.

(बाहेर) जातो, पण तेथें काय सांगूं ?

राघो०— असें सांग कीं:—

श्लोक. (मदिरावृत.)

कानन हें मजभूप- शिरोमणि- अर्पित सानुज वासकरा ॥

यास, अरीहननास करूं तुल्लि सोडुन जा चुकवा निकरा ॥

जीवित व्यर्थ नका दवडूं अजपुत्रपरी वधुं आल्लि हरी ॥

जौवरि आलि न अंतरिं नाशक क्रोधसमुद्रज ती लहरी ॥२४

कुतका०— जी, मी जाऊन तुमचा निरोप तर सांगेन, प-

ण त्याचें प्रत्युत्तर तुझांस कसें समजेल ?

राघो०— कसें झणजे ! तूं लवकर परत ये, आणि सांग

काय झणतात ते.

कुतका०— होय, तसें करण्यास मी चुकणार नाहीं; पण

जीवित असलों तर.

राघो०— हा जीवित आहेस तर, खरा.

कुतका०— होय, आतां जीवित आहे, मी आपला निरोप

सांगेन, पण—

राघो०— पण काय ! उत्तर घेऊन ये.

कुतका०— मी मेलों, तर मग ?

राघो०— तूं मरतोस कशानें ?

कुतका०— तलवारीच्या झपाळ्यानें; आणि कशानें ?

(आपणाशीं) दोन तुकडे झाल्यावर मग कोणी वांचतो

काय ?

राघो०— कोणाच्या !

कुतका०— ज्यांस तुमचा निरोप सांगेन, त्याच्या.

राघो०— काय झणून ?

कुतका०— निरोप सांगेन झणून.

राघो०— अरे, आज तुला कांहीं भ्रम तर झाला नाही.
ना तूं असे भलभलते तर्क करतोस ते ?

कुतका०— क्षमा मागतों, महाराज, तुम्ही भलभलतेच
सांगावयास सांगतां, मग मी भलभलतेच तर्क न करूं
तर कसें करूं ?

मदा०— हा कुतकाजी नेहमी गंड्येपणाच्या गोष्टी सां-
गणार. काय याच्यानें शिपायगिरीचें काम व्हावयाचें
आहे?

कुतका०— (हळूच आपणाशीं) तुम्ही मोठे समशेर-
बहादुर, ते कां तर पळत सुटलां ? (बाहेर) दादा, मी
काय, तुमचा सांगितल्या कामाचा चाकर. तलवार
तर माझ्या जन्मांत देखील मी हातीं धरली नाही.
ती, तुम्हा सारख्यां वस्तादांचेच हातांत विराजते.
माझ्या हातांत, ही पाहा, माझी गरीबकाठी, पण रा-
जाचें राज्य पालथें करिते, ज्याजवर पडली, तो आ-
लाच चौऱ्याशींचे फेऱ्यांत.

राघो०— अरे जो आम्हांसारख्या वीरांचा सेवक, तो
काय असा तसा असणार ? पण आतां सांग तुला
मी भलभलते, तें कायरे, सांगावयास सांगितलें ?

कुतका०— दादा, क्षमा करा. आपण “ काननं हं मज-
भूप- शिरोमणि- अर्पित सानुजवास करायास ” (इत्या-
दि झणून) असें सांगावयास सांगतां, हें बरें, कसें ?
आपणास तर राज्यांतून काढून लावलेलें आहे,

नव्हे ?

राघो०— अरे, तें आतां कोणास ठाऊक आहे ? राजा जळून गेला, ह्मणतोस. आतां, आपणच राजे, बोलूं ती पूर्वदिशा.

कुतका०— तें, सारें खरें; पण, दादा ! ते तुमचें सापत्न आहेतना आजून जोवंत ? त्यांचे कितीएक गुप्त हेर या अरण्यांत फिरत असतील; तुमच्या शोधावर.

राघो०— (किंचित् भय पावून) कदाचित्, तसें असें ल खरें.

कुतका०— असेल खरें काय, दादा ? आहेच खरें- माझे मोठें दैव कीं, मी वांचलों, आणि तुमच्या पायां-जवळ आलों.

मदा०— कां बरें; तुजवर कांही आलें होतें कां काय !

कुतका०— काय सांगूं, दादा, मोठे कठीण काम.

राघो०— तें कसें काय ?

कुतका०— आतां, नुक्ताच मी या खालाटींत तुमचा शोध करीत होतो, इतक्यांत दोन भयंकर काळासा-रखे वीर मजवर चाल करून आले.

राघो०— मग ?

कुतका०— मला त्यांनीं ओलखूं नये, ह्मणून मी त्यांस आपण राजदूत आहे, असें, खांठेंच सांगितलें.

मदा०— मग, पुढें ?

कुतका०— ते, काय माझे ह्मणणे खरें मानतात ! एकदम तलवारीचा वार मजवरती केला त्यांनीं.

राघो०— (मदाजीचे मुखाकडे पाहून किंचित् हास्य मुख होतो,) मग !

कुतका०— मी मांगाचा बच्चा; त्यांच्या बापाला सांपडतो काय ? जवळच एक खळगा होता, त्यांत निजलो.

राघो०— मग पुढे ?

कुतका०— ते समजले, कीं मी मेलीं नंतर मर मेल्या, ठिक झालें, असें ल्हाणून ते दोघेही चालते झाले, दादा. मग मी थोड्या वेळानें जिकडे तिकडे सामसुम झालें असें पाहून तुझांस सोधीत आलों; तों, दैवानुरूप तुमची भेट झाली, ही.

राघो०— अरे, तुला दैवानेंच वांचवलें, बेढ्या. ते राजदूत नव्हत; मी आणि मदा, दोघे होतो. जेव्हां तूं राजसेवक असें ल्हालेंस, तेव्हां जो काय राग आला, त्याबरोबर सपाटा मारला मी.

मदा०— तुझा सुदिन, ल्हाणून तूं वांचलास, नार्हीतर दादाच्या हातातून वांचणार ?

कुतका०— (साश्रु होतो) आपल्या पायांची रुपा, ल्हाणून वाचलों.

राघो०— बरें, आतां तर तूं निर्भय झालास ना ?

कुतका०— आपण, माझे धनी जवळ असतां, मला भय तें कशाचें ?

राघो०— तर, जा आणि निर्भयपणें सांगितलें तसें कर. आपण मांगाचे बच्चे कोणास काय भिऊन आहों ?

कुतका०— जी आज्ञा. हा निघालों. (आपणासीं) तुझी मांगाचे बच्चे पण येथें वाघाचे बच्चे आले, ल्हाणजे मात्र कठीण (असें ल्हाणून बाहेर जातो.)

राघो०— } (आपणार्शी) आतां, हें आणखी काय सं-
मदा०— }

कट येत आहे, तें पाहूं या. आपण येथें परित्राणार्थ
ह्मणून आलों, तत्रापि दुर्दैव पाठ सोडीत नाहीं
पाहा.

श्लोक. [इन्द्रवज्रा.]

सोडी तरूलांगि जशी न छाया ॥

प्रारब्ध तैसेंच न सोडि कार्या ॥

राहेजर्मी वा विपिनांत घोरा ॥

लावून ये संगति तेंथ तोरा ॥ २५ ॥

कुतका०— (आपणार्शी) आतां, कसें करावें ? धन्यानें
सांगितलेलें काम तर केलेच पाहिजे. आणि कदा-
चित् यांचा निरोप ऐकून जर कां त्या दुष्टांचें पित्त
खवळलेच तर वड्यांचें तेल वांग्यांवर निघेल. ह्मणून
माझे तर पाय लडलडां कांपतात. काय करूं ?

श्लोक. [स्रग्विणी]

स्वामि- कार्या करायास मी जातसें ॥

प्राणभीती मनीं दुर्धरा ती असे ॥

स्वामि- वाग्यैष्टी ही चालवीते पुढां ॥

ओढि भीती ह्मणे दोरी खालीं पडा ॥ ३६ ॥

तर आतां, आपण एक युक्ति करूं या. (मार्गे
वळून पाहातो) यजमान बरेच लांब आहेत, तरी कदाचित्

जड जोखीम पडल्यास आपली हांक त्यांस ऐकूं जाईल. (पुढें टेहळून पाहतो) अरे, हे तर तिघे जण लठ्ठ दांडगे एकाहूनएक तरुण दिसतात, यांच्या हातांत सांपडलों, कीं झालीच माझी चटणी. तर आपण जाऊं नये यांच्याजवळ; येथूनच एक अशी आरोळी मारावी, कीं ती ऐकतांच ते दांडगे जर तस्कर असतील, तर पळून जातील. आणि कदाचित् ते कोणी जड अधिकाराचे असून आंगावर चाल करूनच येतील तर आपणाला पलायन करून धन्यापार्शी जाण्यास सवड सांपडेल. आणि माझी आरोळी ऐकून धन्यासही वाटेल, कीं मी कामगिरी चांगल्या प्रकारें बजावली. (असा मनसोबा करून कांबळीनें कम्बर बांधून मोठ्यानें हांक मारून ह्मणतो.)

पद्य (रागकल्याण)

जीवित- नाश करावयाला॥कोण तुझी विपिनीं या आलांधू॥
अमरपराजितक्षोणिप राजित नेदि तुझास बसावयाला॥१॥
मायानुज उमजा वरजा हें स्थळिजाअन्यि घुंसावयाला॥२॥
व्हा सावध निजवध न करून घ्या सांगतरवीदास तुझाला॥२७॥

(हें भाषण ऐकतांच मसाजी, मोहनाजी, आणि लुमाजी घाबरतात आणि चहुंकडे पाहूं लागतात)

राघो०— (बसल्याजागेवरून) शाबास, कुतकाजी शाबास!
(मदाजीस) पाहा बेळ्यानें कशी भयंकर आरोळी मारिली ती; जर हा कुतकाजी आपला असें ठाऊक नसतें, तर आपण देखील, बाबा, घाबरून गेलों असतों.

धृमा०— तो तसाच आहे. बेटा. हे पाहा, त्याच्या त्या आरोळी बरोबर माझें तर कानटाळेच बसले.

(हिकडे मसाजीचे सांगण्यावरून अशी भयंकर आरो-
ळी कोणी मारली याचा शोध करावयास मोहनाजी
वेश पालटून पुढे येतो)

मोहना०— (शरीराकडे पाहून आपणाशी) आतां
तर मला कोणी वळखणार नाहीच. झणून जरी
हा गर्धभासारखा ओरडणारा कदाचित् परपक्षीय आ-
हे तरी आपणास भय नाही. पण यासच पहिल्याने
विचारूं या तुझा राजा कोण, आणि आह्मी त्यास
भेटाय्यास इच्छितों. झणून. (पुढे होतो आणि झणतो)

श्लोके. (इन्द्रवज्रा)

क्षोणीपती वा अटवीपती हो ॥

मायानुजाज्ञांकित सांग त्या हो ॥

इच्छुं आह्मी पाद नमावयास ॥

आज्ञापितां सन्निध यावयास ॥

कुतका०— (मनांत) वः, शाबास माझी. एका आरोळी

बरोबर अगदीं मेणासारखें नरम केलें याला. (बाहेर)

आमचा धनी फार तापट आहे, झणून तुझे नांवगांव

मला आधीं सांग, मग योग्य वाटेल तर मी त्याची

आज्ञा घेऊन तुला सांगेन, पण तूं एकटाच आहेसना ?

मोहना०— होय, मी एकटाच आहे. प्रस्तुत (मनांत हर्ष

पावून) अद्यापपर्यंत मसलत बरी दिसत आहे. तरी

यास आपलें खरें नांव सांगूं नये.

कुतका०— तर तुझे नांव, गांव सांग पाहूं ? त्याशिवाय,

बाबा, मी तुला जवळ उभा देखील करणार नाही.

कां कीं.—

श्लोक. [पृथ्वीवृत्त]

अभिज्ञान सतांकुळा वसतिये स्थळा पामरा ॥

न टेविं जरि ठेवितां तुह्मी तदीय हातें मरा ॥

असें नयनिपूण ही सुनितिवित्सदां बोलती ॥

तदीय रवमौक्तिकें निजहितेच्छु घे खोलिं ती ॥२९॥

मोहना०— (किंचित् गोंधळून आपणासीं) आतां नांव सांगितल्याशिवाय गत्यंतर नाही. (बाहेर) ज्यापक्षीं तुह्मी आह्मी भिन्न नाहीं, त्यापक्षीं नांव सांगावयास काय चिंता आहे; पण हें घोर अरण्य आणि रात्रीचा समय; न जाणूं, कोणी एकादा टेहळ्या जरी जवळ असला, तरी दिसणार नाहीं, आणि घात होईल, लक्षण शंका वाटती.

कुतका०— (आपणाशीं) हा एकटा गोसामडा दिसतो, जरी जवळ आला, तरी कांहीं भीति नाही. (बाहेर) तर, माझ्या कानांत सांग तुझे नांव, लक्षण जे झालें. मग कोण ऐकतो ?

मोहना०— बरें तर, (भीतभीत त्याच्या जवळ जातो) रामराम, भाऊ, रामराम !

कुतका०— रामराम ! (त्याचे मुखाकडे पाहून) अरे, हे तर आमच्या मोहनाजी दादावाणी दिसतात.

मोहना०— हारे, कोण, कुतकाजी ?

कुतका०— (पाय वंदन करून) क्षमा करा, दादा, मी तुह्मास ओळखलें नव्हतें.

(इतक्यांत मसाजी आणि लुमाजी येतात त्यांस पाहून कुतकाजी राघोजीकडे धांवत जातो.)

राघो०— कायरे कुतका, इतका त्वरेनें धांवत आलास ?

कुतका०— दादा, आले; ते आले.

मदा०— अरे, कोण आले !

कुतका०— ते पाहा तुमचे. उठा लौकर.

राघो०— अरे मूर्खा, नीट बोल, कोण आले आमचे ?

कुतका०— खरोखर; ते पाहा. जीभ कापून टांकीन, नाही तर.

श्लोक. (वसंततिलका.)

आले सहोदर सुखास पुसावयास ॥

ते हे तुह्मास अवलोकें बरें तयांस ॥

व्हा शांत भूमितळ भ्रातृसहीत भोगा ॥

आलें कृतानुरूप जें तुमच्या विभागा ॥ ३० ॥

मदा०— (घाबरून राघोजीस) दादा उठा, अहो, पाहतां काय ?

राघो०— (हातांत ढालतलवार घेऊन सज्ज होतो आणि क्रोधाच्या आवेशानें) अरे आहेत कुठे ? येऊं द्या, त्यांला पुढें ! (हळूच) मद्या, तूं अगदीं भिऊं नको हो. आले, कीं एकदम खापलून टांकतो, त्यांला.

श्लोक. (वसन्ततिलका)

विद्युल्लता-पतन अद्रि विखंडि जैसा ॥

खड्गप्रहार ममपाणिज आज तैसा ॥

शत्रू- समूह-वपुदारिल या क्षणांत ॥

चिंता करीं न जल आणि हि ईक्षणांत॥ ३१ ॥

कुतका०— (घाबरून मनांत) याला आज झालें तरी काय ? आपल्या बंधुवर्गांसच मारावयास धांवतो तो (बाहेर) दादा ! अहो, तुम्ही करतां तरी काय ?

राघो०— काय लक्षणजे ? त्या सपत्नाचें नांव नाहीसें करून टांकतो; (धांवत पुढें जातो) दुष्टहो, आह्लास वनवास भोगावयास लावले, ते, तुम्हीच ना ? अद्याप, आमची पाट सोडीत नाहीं आँ ? बरें, आतां तुम्हास येथेंच अहां कीं नाहीसें करून टांकतो.

मसा०— अहो ! हा राघोजी दादा, आह्लास सेनापति किंवा कोतवाल असें समजून मारावयास येत आहे, हें काय ? (मोठ्यानें हांक मारतो) दादा, अहो, मी तुमचा लाडका मसाजी आहे, ज्याविषयीं तुम्ही शंका मनांत आणतां तो बोधाजी किंवा दमाजी नव्हे.

कुतका०— दादा एकवेळ रागावले लक्षणजे मग सगळे सारखेच; आपला आणि पारका.

मसा०— दादा, आह्लाकडे पाहा. हा, मी मसाजी, हा मोहना, आणि हा येथें लुमा, तुमचे लाडके तुम्हास भेटावयास आलों.

राघो०— (लज्जायमान होऊन) कोण तो, मसा माझा ? अरे, तर काय या द्वाडानें मला भलतेंच सांगितलें ? पाहूं घ्या, तो लुच्चा कुतका, कुठे आहे तो.

कुतका०— हा मी जवळच आहे. क्षमा करा. मी

नीट सांगितलें, पण तुझी मात्र भळतेंच समजलां, धनी
अहां आपण.

मसा०— दादा, मी पायां पडतो.

मोहना०— }
लुमा०— } आत्मीही प्रणाम करतो, दादा.

(असें लणून तिघेही ढळढळां रडूं लागतात.)

राघो० अरे, माझी मायाऊ आका कुठे आहे? (असें लणून
मूर्छा पावतो)

मदा०— (त्यास सावध करतो.) दादा, धैर्य धरा, साव-
धव्हा, सावधव्हा.

राघो०— (सावध होतो.) बरें कामाजी दादा कुठे आहे ?
खुशाल आहेना ?

मसा०— (कपाळास हात लावून) खुशाल असता, तर
आत्मास वनवास भोगवयाची काय गरज होती ?
(रडूं लागतो.)

राघो०— तर काय तोही दग्ध झाला ?

मोहना०— होय, आमच्या दुर्दैवानें-

राघो०— (मोठ्यानें हंबरडा फोडून पुनः मूर्छा पावतो)

(त्यास सर्वत्र मिळून सीतळ पाणि सिंपून सावध कर
तात.)

मदा०— दादा, सावध व्हा, सावध व्हा. असें धैर्य सो-
डाल, तर पुढें कसें होईल.

श्लोक. (भुजंगप्रयात)

अरिष्टे शतांची शते आलिया ही॥

खरी वीरवृत्ती भयाला न घे ही ॥

तुह्या रीत ठावी उठा हेतिपाणी ॥

करा शांत बंधू पुसा नेत्र पाणी ॥ ३२ ॥

राघो०— (त्या सीतलोपचारानी सावध होऊन शोक करू लागतो.)

साकी.

हा बंधो तूं दुर्जय अमरां तपियां हटियांलां ही ॥

जीवन्मात्र तुझ्या अनुसंगे अनुपम सुखते लाही ॥ १ ॥

हा बंधो तव आनन पाहून राकांविधु ही लाजे ॥

ताप शांतवी दिनरजनीं जें सकला मित्य विराजे ॥ २ ॥

हा बंधो तव कांति सीतला पाहातां निवती डोळे ॥

आज कशीनिर्दय हुतवाँह ज्वालानी ती पोळे ॥ ३ ॥

हा सखया सुकुमारपणानें लाजविलें नवनीता ॥

तव वपुच्या विरघळलें ह्मणवुनि नाशायी जीवीता ॥४॥

पण पुरवाया त्याचा तूं ही तत्सदृश झालासी ॥

टांकुन बंधुजनाला आह्मां मोदविलें काळासी ॥ ५ ॥

हा कमलायतलोचन मजला एकवेळ तरि पाहीं ॥

चारुहास्य निजआस्य उघडुनी बोलं शब्द मसिं कांहीं ॥

हा तव विरहानळहुत ठेविंन एक घडी ही काय ॥

शीर्षाविण धड उपहासास्पद ठेउन फळ तें काय ॥७॥३९

भद्रा०— (गहिवरून शोक करू लागतो)

श्लोक. [शिखरिणी]

दयाहीना दैवा वदन उफराटें फिरविलें ॥

हिरूनी शिर्षाला मग धड कशाला उरविलें ॥

अह्माला ठेवूनी करित रुदना अग्रज संखा ॥

कसा नेला होता अभिवदन, शत्रूरणमखा ॥ ४ ॥

(इतक्यांत पडद्या पलीकडे मोठा शब्द होतो ॥

जो सकल भुवनैक सुंदर, जो बोधादिअमित्रांला अ-
जिंक्य, जो केलिवनांत नृपाळांस, जसा, कंजपुष्पांत अ-
मर गुंततो, तसा गुंतवून ठेवणारा; जो दमादिकांच्या चिथा-
वणी वरून प्रभूनें निजनयनोद्भव अनलानें दहन केला अ-
सून अदह्य, असा हा कामाजीनाईक संपूर्ण जगताला का-
रणभूता आणि राजाची अत्यंत त्रियपरिचारा अशी जी
आपली भगिनी मायाऊ तिज सहवतमान येत आहे; तर
सर्व भवारण्यवासी जन हो, त्यांच्या सन्मानार्थ मंगलोत्सव
करा.

श्लोक. [स्रग्धरा.]

ज्याला दाहावयाला कुटिलमतिवर्ती मंत्र भूपालकारी ॥

बोधूनी वर्धवूनी क्षितिपनयन- वन्हीस बोधादिकांनी ॥

आरंभीला ऋतू तो विधिबल ह्युणी ध्वंसुनी नूतनांगा ॥

पावूनी पातला या वनिअसुखजरा पावलीं ज्याचि भंगा ॥४१॥

संगेमायाधिका ज्या प्रियतम भगिनी विश्वविस्तारवल्ली ॥

माया कायाधरांचीं प्रसवति शतके पुष्पघोंसान फुल्ली ॥

कामादि भ्रातृसंघाजिवउन सुखदात्री जना भूतळाला ॥

आली केली- विलासा करुन जन करा सर्व ही मंगळाला ॥४२

राघोजी०— (सद्गद होऊन) अहा दैवामाते, तूं धन्य

आहेस. आज, काय सोन्याचा दिवस दाखविलास,

हा ?

मदाजी०— शाबास ! मांगकुलवर्धनी माते, तुझे उपकार आह्मी कधीही विसरणार नाही.

(मसाजी, मोहनाजी आणि लुमाजी आनंदाने नाचू लागतात.)

अभंग.

धन्य भाग्य हें आमचें ॥ पाहूं शरीर तुमचें ॥

सुख वाढवूं डोळ्यांचें ॥ बंधुराया ॥ १ ॥

धन्य आजचा दिवस ॥ न होऊन्ही जीवनास ॥

भेटी झालीया वनास ॥ बंधुराया ॥ २ ॥

धन्यधन्य हुतवाह ॥ न जाळिला युष्मद्देह ॥

सुखें चीरतन राह ॥ बंधुराया ॥ ३ ॥

धन्य आमचि दैवमाता ॥ प्रगटवूनी प्रसन्नता ॥

संरक्षिलें या जीविता ॥ बंधुराया ॥ ४ ॥ ४२ ॥

राघो०— कुतकाजी कुठे आहे ! कुतकाजी ! (मोठ्याने हांक मारतो).

कुतका०— (आपण विपरीत गोष्ट कथन केली या लजेमुळे दूर लपून राहिला तेथून) जी, हा तुमचा गुलाम. विस्तव भडकलेला पाहिला झणून मी तर्क केला होता, पण दैवाने बरे केले, कीं मायाऊ आका जीवत दृष्टीस पडली; आतां मी आपले तोंड फोडून घेतों (तोंडांत मारून घेतो). इतःपर, मी कधीही पुरते मरून जळून राख झालेली प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिल्याशिवाय चकार शब्द देखील बोलणार नाही.

मदा०— अरे, गयाळा, हिकडे तर ये, खरा.

कुतका०— मी येतो, पण राघोजी दादाच्या तलवारीचे भय वाटते, बाबा, मला.

राघो०— अरे, तूं निर्भय आहेस कुतका, जावत्कालपर्यंत आमची दैवगति विपरीत होती, तावत्कालपर्यंत जें कांहीं झालें, तें दैवशेरित झालें; तुजकडे दोष नाही. पण कामाजी दादा आणि मायाऊ आका यांचें आगमन झालें, तें सूचक मंगल करण्यास सर्वत्रांस आज्ञा सांग, आधीं, पाहूं.

कुतका०— (मोठ्या आनंदानें) तें माझे काम; पण तुमची तलवार जरा खाली ठेवाल, तर.

(बाहेर जाऊन आकाशाकडे पाहतो.)

काय, वनदेवतांनीं ! तुझी तर सांगण्यापूर्वीच मंगलारंभ केला, शाबास ! यालाच खरी प्रीति, आणि खरें औत्सुक्य लक्षावें, अहाहा ! कायहो थाट हा !

श्लोक. (स्वागता.)

लुंढती सरस घोंस फळांचे ॥
स्तंभ तालतरु राजित साचे ॥
छत्र न्या उपरि नीरसपैर्णे ॥
तोरणें मिरवती सितवर्णे ॥ ४४ ॥

श्लोक. (पृथ्वी.)

प्रफुल्लित फुलांवरी भ्रमर भूंभुं ऐसा ध्वनी ॥
करीत जणु झिल्लिचा रव उठे तथा काननीं ॥
तरुवर सपुष्पिका विविध षल्लि विस्तारल्या ॥
नृपाल गमनीपुरीं युवति शाच शृंगारल्या ॥ ४५ ॥

श्लोक. (शिलिनी.)

धोंधोंधोंधों नाद त्या निर्झरांचे ॥

होती जैसे दूंदुभी निर्झरांचे ॥

आनंदानें वाजती मंगळाला ॥

माती गाणीं पक्षि ही त्या स्थळाला ॥ ४६ ॥

वाहवा ! कायहो, हा जिकडे तिकडे मंगलोत्सव चालला आहे ! शाबास ! आज आमचे कामाजी नायकाच्या आणि मायाऊ आकाच्या आगमनांमें सर्वत्रांस इतका उत्कर्षानंद झालाना !

(इतक्यांत शाकिनी, डाकिनी आणि यक्षिणी बोलतात) मायाऊच्या आणि कामाजी आदिकरून बंधूंच्या आगमनानें आह्लास आनंद झाला, तो प्रदर्शित करण्यास्तव आह्मी हा सर्व मंगलोत्सव करीत आहों.

(नंतर मायाऊ आणि कामाजी नाईक येतात.)

मायाऊ.— अहो ! या सर्व अरण्यभर आज गायन आणि नृत्य चाललें आहे, हें काय ?

कामा०.— आका ! आमच्या आगमनानें या भव्यारण्यवासी जनांला आनंद झाला, तो प्रदर्शित करण्याकरितां, हा मंगलोत्सव चालला आहे.

माया०.— हॉ; असें काय ? फार उत्तम.

(राघोजी, मदाजी, मसाजी, मोहनाजी, आणिलुमाजी, सानंद होऊन मायाऊस आणि कामाजीस अभिवंदन करतात)

राघो०.— आका, तू आणि कामाजी दादा यांचें वाईट वर्तमान ऐकिलें, तेव्हां तर माझा प्राणच गेला होता.

माया०— मजविषयीं तर कांहीं नाहीं; पण कामाजीस
मात्र जाळण्याविषयीं राजाज्ञा झाली होती.

राघो०— मग ?

माया०— मग काय ? आपला प्रभु अत्यंत दयाळु, जसा
वळवावा तसा वळणारा.

राघो०— मला वाटते, त्या दुष्टा कारभाऱ्यांनीं हें सर्व कृ-
त्य केले असवे.

माया०— त्यांनींच तर इतकी नासी केली, पण राजानें
कामाजीस जाळण्याविषयीं जी आज्ञा दिली होती, ती
इतकी दयेनें भरलेली होती, कीं तेणेंकरूनच तो वांचला.

राघो०— हाँ, असें काय ? ती कशीकाय होती बरें ?

माया०— (हसून दाखविते) “ कृतघ्ना कामार्चे दहन वपु
आधीं बुधकरा ” तेव्हां मग काय त्या लबाडांच्यानें
अधिक उणें करवतें ? सुकलेले गवत आंगांस बांधून
अग्नी लावला

राघोजी.— (क्रोधाच्या आवेशानें) अग्नि लावला आँ !
अशा क्रूरकर्म करणारास मी आतांच शासन करतो,
पाहा.

श्लोक. [इन्द्रवज्रा.]

ज्याणे मदीयाग्रज दाहवाया ॥

आग्नि प्रमादे सुकल्या तृणा या ॥

लावावया ओढवला स्वपाणी॥

छेदीन त्या आवरता न कोणी ॥ ४६ ॥

माया० — वेड्या, उतावळा होऊं नको. त्यांत आपलें
अकल्याण तें काय झालें; प्रभूनें आत्मांस हें भवारण्य
वतन करून दिलें, आणि या कामाजीचा देह फार

वृद्ध झाला होता तोही तरुण मेनाहर झाला; जसा सर्प मेग टांकून तरुण होतो, तसा.

श्लोक. [वसंततिलका]

टांकूनिया कवच पन्नग कांतकाया ॥

पावे तसाच तव अग्रज बंधुराया ॥

झाला पहा अनुपमांग जगत्रयांत ॥

हें आपलें हित न वाड्ट कांहि यांत ॥ ४७ ॥

या काननांत हि विहार करावयाला ॥

आज्ञापिलें प्रभुवरें सदयें आह्माला ॥

सापत्नहीन अवर्षीं विपिनीं वसूया ॥

संवर्धवूं अरि-समूह-मनीं असूया ॥ ३८ ॥

राघो०— एकून, कामाजी दादा तेजस्वी अधिक दिसूं लागला खरा. मी तर पहिल्यानें ओळखला देखील नाहीं.

कामा०— मायाऊ आकाच्या रूपेनें सर्व संकटसमुद्र पार पडलों. तिच्या आज्ञेप्रमाणें वागल्यानें सर्व कल्याण होईल.

बोधा०— बरें तर, जी आकाची आज्ञा होईल ती आपल्यास मान्य आहे.

मदा०— होय, मायाऊ आका आमच्या प्राणाची धनी-न आहे.

मसा०— कामाजी दादा, आणि मायाऊ आका यांचे हें सर्व अरुण्य आहे, तर तीं सांगतील तें आह्मी सर्व ऐकूं.

मोहना०— { होय, तीं सांगतील ते आह्मास तर काय, पण

या सर्व भवारण्यवासी जनांला देखील मान्य करणें प्राप्त आहे.

(सर्वत्र मायाऊचे पायांला अभिवंदन करतात.)

मायाऊ.— माझ्या प्रिय भ्रात्यांनों, परम दयालु प्रभूच्या कृपेनें हें भवारण्य आपणास वतन मिळालें आहे, तर यांत तुम्ही सर्व एकोप्यानें राहून स्वच्छंद विहार करा. शत्रूंचा पाय शिरकूं देऊं नका. कामाजी आणि राघोजी तुम्हांमध्ये वडील आणि पराक्रमी आहेत, त्यांच्या अनुसंगानें तुम्ही वागून बलाढ्य आणि अजिंक्य होऊन राहा. मी सर्वकाळ तुम्हांबरोबर तुमची पाठ राखीत आहे.

श्लोक. [वसन्ततिलका]

आहे समग्र तुमचें भवरान याशी ॥

रक्षून राज्य करिं शत्रु समग्र नाशीं ॥

ऐक्या स्विकारुन महींत सुखें विहारा ॥

व्हा सर्वदा विजयभुंक्त तुम्ही उदारा ॥ ४९ ॥

(हें ऐकून बहुत उत्तम आहे असें लक्षण सर्व निघून जातात.)

अंक चवथा समाप्त.

चवथ्या अंकांतील पद्यें.

श्लोक. आर्या. साक्या. दिढ्या. ओंठ्या. अभंग. पद. एकूणपद्यें.

३२ १ ८ ३ ४ १ १ ५०.

सायुज्यसदननाटक.

अंक ५.

स्थळ.

राजसौध.

पात्रें.

तुकोजी राव गायकवाड	.. ..	शिवाजीराजाचा सरदार.
शिवाजी	.. ..	सार्वभौमराजा.
निवृत्ति	.. ..	त्याची राणी.
सुमति	.. ..	दासी.
शांति	.. ..	शिवाजीराजाची कन्या.
विचारराव	.. ..	त्याचा प्रधान.
बोधजीराव दाभाडे	.. ..	त्याचा सेनापति.
विश्वकर्मा	.. ..	शिल्पकार.
जीवाजीराव	.. ..	शिवाजी राजाचा प्रतिनिधि.
दमाजीराव	.. ..	शिवाजीचा कोतवाल.
शमाजीपंत	.. ..	कारभारी.
मायाऊ	.. ..	शिवाजीची दासी.
राघोजी	.. ..	तिचा भाऊ.
मदाजी	.. ..	तिचा दुसरा भाऊ.
मसाजी	.. ..	तिसरा भाऊ.
लुमाजी	.. ..	चवथा भाऊ.
कुतकाजी	.. ..	राघोजीचा सेवक.
मोहनाजी	.. ..	राघोजीचा भाऊ.

सायुज्यसदननाटक.

अंक ५.

(नंतर तुकोजीराव गायकवाड येतो)

तुकोजी.— बोधाजीराव सेनापतींनी मला आज्ञा केली आहे कीं, शिवाजी राजाचे मनांत आपलें राज्य दिवसानुदिवस वृद्धिगत करावयाचें आहे, ह्मणून तुम्ही पृथ्वीपर्यटन करून नानाप्रकारचीं अरण्ये पाहून जेथे जेथे सुपीक आणि राज्यस्थापन करण्यास योग्य अशीं स्थळे आढळतील, तेथें तेथें जा, आणि पाहून या; ह्मणजे राजास निवेदन करून त्या त्या स्थळां स्वराज्यस्थापन करण्याचा उद्योग करूं. कां कीं राजाच्या हृदय—भूमिकेंत जी इच्छावल्ली उद्भवली, ती सदुद्योगरूप पाण्यानें शिंपून वाढविणें, आणि सफलित करणें, हा सेनापतीचा धर्म आहे. शाबास, यालाच स्वामिभक्ति ह्मणावें. जो सेवक स्वामीचें मनोगत जाणून तसें वर्तन करतो तोच उत्तम.

श्लोक. (उपजाति)

मनोगतज्ञ स्वबलार्थमुज्ञ ॥

स्वभूपतीचा जनशिक्षणज्ञ ॥

स्वराष्ट्रवृद्धिकर कार्य कर्ता ॥

मंत्री असा राजित शत्रुहंता ॥

१ मनांतील जाणणारा. २ आपलेंबल आणि द्रव्य जाणता.

३ प्रजांस शिक्षा लावण्यास जाणता. ४ शोभतो.

तर, हे सर्व गुण मला वाटते आमच्या बोधाजीरावांच्या त्दयरूप गुंफेत वस्तीच करून राहिले आहेत. बरे, आतां आपण आज्ञेप्रमाणें या भवारण्यांतच पहिल्यानें संचार करूंया, आणि पाहूंया, बरे येथची जमीन, हवा, आणि पाणी कसें काय आहे तें.

[असें लक्षण निघून जातो]

(नंतर राजा शिवाजी आणि राणी निवृत्ति येतात.)

शिवा०— या आरामवाटिकेंत रात्रीं निद्रा तर फारच चांगली आली. पाहा, हीं गुलाबार्ची, बटमोगच्याचे, शेंवतीची, इत्यादिक झाडे मफुल्लीत झालीं आहेत. त्या फुलांचा सुगंध घेऊन, हा मंद सुशीतळ वायु वाहतो, त्याच्या स्पर्शमात्रें करून सर्व इंद्रियें सुखानुभूती सुषुप्तिप्रत पावलीं. अशी झोंप मला, कधींच आली नव्हती.

निवृ०— घरांत बायका मुलांचा कलकलाट त्यामुळे अशी गाढ निद्रा ती कोठून येणार ? त्यांत, ही तर आरामवाटिका; मीही तशांत बरोबर नव्हत्ये किरकिर करणारी; परिचारादि कोणी कांहीं गलबा करील तर कवाडास कुलुपें घातलेलीं. आणि प्रिया परिचारा दृढालिंगन करणारी, मग गाढ निद्रा येईल तर काय झालें ?

श्लोक. (भुजंग प्रथात.)

स्वदासी कुसीसी त्रपाहीन केली ॥

कराया तसी साध्विनें नाहें केली ॥

कधींही सुशय्या सुगंधा नरेंद्रा ॥

सुकांता न दे सौख्य ही गाढ निद्रा ॥ २॥

शिवा०— हे प्रियोत्तमे, तुझ्या मनांत असें कश्मल आलें काय ! तूं माझी प्रियांगना, सकल सुखैकधामा, जशी प्राणास तनु तशी मला असून तुझ्यावर माझा अनुराग नाहीं असें कसें होईल ! असें असतां, तूं असा भलताच संशय घेतीस, हें काय !

निवृ०— माझे मन तर शुद्ध गंगाजळ आहे, त्यांत कश्मल प्रभूच्या देहस्थित असेल तितकेंच येईल, दुसरें कुठून येणार ? आपल्याच भाषणावरून सिद्ध होतें कीं, प्राणास अनेक तनु धारण करणें असतात, त्यांतील मी एक आहे. जेव्हां प्राण दुसरी तनु धारण करतो तेव्हां पहिल्या तनूचें जरी कांहीं झालें, तरी तिकडे लक्ष देखील देत नाहीं; त्याप्रमाणेंच दुसरी प्रियोत्तमा मिळाली, ह्मणजे मग मला कोण विचारतो !

श्लोक. (पृथ्वी वृत्त.)

प्रभू- गुण—हिमाद्रिच्या शिखि विसंबुनी वाहते ॥

शरीर—अनुर्गामिनी पदपयाब्धितें पावते ॥

न कश्मल तिचे मनीं प्रभुशरीरजावांचुनी ॥

सदा सुकृत- आपगा तुमचि ही असे स्वर्धुनी ॥ ३ ॥

शिवा०— हे, माझे मानसमराळे, तूं माझ्या ठायीं हा वृथा दोषारोप करतीस. बरें, तूंच पाहा, हें विश्वचक्र

१ प्रभूचे गुणरूप हिमालयाच्या.

२ अनूलक्षून जाणारी.

बालविण्याचें हें जें मला व्यसन आहे तें मला सुटणार आहे काय ? बरें, जर कदाचित् सुटलेंच, तर मग मी प्रभु कोणाचा आणि तुला राणी महाराज असें तरी कोण म्हणेल, बरें ?

निवृ०— मी कुठे सुटणार आहे म्हणव्यें ! तेंही सुटणार नाही, आणि हें ही सुटणार नाही.

शिवा०— अगे, हें ही म्हणजे, हें तें दुसरें कोणतें ?

निवृ०— परीचारिकेबरोबर आनंदविलास करून संतोष मानण्याचें, आणखी कोणतें ?

शिवा०— हे साध्वी, तूं मला व्यसनी म्हणतीस काय ! अगे हें राज्य सांभाळण्यास जरी मला नाना प्रकारच्या लोकांबरोबर व्यवहार करावा लागतो, तरी त्यांच्यापासून मी अगदीं भिन्न आहे. तशीच, ती मायाऊ तुझी पट्टासी, जिच्या विषयीं तूं मला इतकें लावून बोलत आहेस, ती काय माझ्या अनुरागास पात्र आहे ? काय मी तिजवर खरोखर प्रीति करतो ? तर, तसें कांहीं नाही. ती जरी जातीची मांगीण आहे तरी तुझ्या सेवेच्या प्रतापानें तिच्या आंगीं अशी कांहीं विलक्षण शक्ति प्राप्त झाली आहे की, माझे नयनकटाक्ष तिजकडे गेलें, कीं ती प्रजा प्रसवूं लागली; म्हणून आत्मास कधीं कधीं राज्य वृद्धि करण्याचें मनांत येऊन प्रजोत्पादनाची इच्छा होती, तेव्हां तिजकडेस अवलोकन मात्र करतो.

श्लोक. [शिखरिणी]

जगत्संवर्धायामममतिरतीच्छाजइकरी ॥

तदां विश्वश्रीचा पति ह्यणुन तीचे निजकरीं ॥
 कराया जों चितीं प्रकृति तंव माझे सरसि ये ॥
 सहस्रें विश्वांची नयन निरखूनी च ति विये ॥ ४ ॥
 असूया त्वचितीं नुरविं तिस रानीं दवडिली ॥
 विटंबूनी बंधू दहुन सचिचीं ही रडबिली ॥
 सुखें बोलें आतां मजासि अविषादीय वदनें ॥
 ममोदें आलिंगीं वपुं कूरतुडीं शुभ्ररदनें ॥ ५ ॥
 जगत्संरक्षायाम् श्रम करून मी श्रंत सखये ॥
 तुझे चुंबूनीया विगतश्रम होईन मुख ये ॥
 विधूँहनी वाक्यें सितल निज आर्य्यान वदसी ॥
 ममार्गे शांतीला वरिनि तइं जाईन सदसीं ॥ ६ ॥

निवृ०— (जवळ जाऊन दृढालिंगन करिते) महाराज,
 क्षमा असावी. मी विनोदानें भाषण केलें, आपण
 सर्वज्ञ प्रभु, आपल्याठायीं मी दोषारोप करण्यास कशी
 शक्तिमान होईन ! माझ्याठायीं आपला अनुराग कां-
 हीं जायांचा आणावयास नको; तो स्वभावसिद्ध
 असून अवीट आणि अमोघ आहे, हें, मला पक्कें ठा-
 ऊक आहे.

शिवा०— हे मनोरमे, हे मधुरभाषणी, जसा चातक मेघ-
 तोयानें शांत होतो, तसा मी या तुझ्या कोमल आणि
 सरस भाषणांनीं थंड, आणि संतुष्ट झालों.

निवृ०— हीं आपलीं भाषणें, जसे मयूगास मेघांबुकण
 तशीं मला अति सुखकर होत आहेत, ह्यणुन क्षणभर

स्वस्थपणा असेल, तर उभयतां येथेंच बोलत बसावेंसें मला वा तें

शिवा० — होय, माझ्याही मनांत तसेंच आहे.

(असें लक्षण उभयतां आनंदांत गोष्टी करीत बसनात.)

(नंतर सुमतिदासी येते.)

सुम० — महाराजांचा जयजयकार असो; या दासीला जवळ येण्यास आज्ञा असावी.

निवृ० — कांगे, काय आहे ? ये हिकडे, सांग पाहूं, काय तें ?

सुम० — (अभिवंदन करून) शांतिबाई निजून उठली आहेत.

निवृ० — मग, काय लक्षणतीस ?

सुम० — त्यांची मर्जी या उपवनांत फिरावयास यावयाची आहे लक्षणत्ये. आज्ञा होईल तर.

निवृ० — (शिवाजोच्या कानांशी लागून) या विलासवनांत अशा उपवरमुलीस इतक्या सकाळीं फिरणें, नीट नव्हे.

शिवा० — कां बरें नीट नव्हे ? चहूंकडे चांगला बंदोबस्त असतां.

निवृ० — कां, तें काय सांगू ! आमचें आह्मी बायका जाणूं.

शिवा० — (विस्मित होऊन) मला समजू नये, असें तें काय कारण बरें ? (मनांत) काय हिला एकांत रममाण होण्याची इच्छा झाली आहे, मुलीस येथें आणण्यास नकारती ती !

निवृ०— महाराज, दुसरें कांहीं नाहीं. हें, वन उपवर मु-
लीस मनोविकार करण्याजोगतें आहे; आणि आपली
शांति उपवर झाली आहे, ल्हाणून ल्हाणव्ये.

श्लोक. [वसन्ततिलका.]

ऐकून हे कहु कहु ध्वनि कोकिलांचें ॥
आरामि या युवति—मानस तूर्ण लंघे ॥
भोगावया पुरुष-सौख्य हि मातरि या ॥
येऊन गोष्टि ल्हाणतें मम अंतरि या ॥ ७ ॥

शिवा०— (मनांत) रात्री, न्या दुष्टकामाजीनें हिला
माझ्या शय्येवरून उंचलून नेऊन राजसौधांतरीं
ठविलें ल्हाणून हिला आतां विलासेच्छा उत्पन्न झाली
असावी आणि न्या अनुभवावरून शांतिबाईस येथें
आणलें तर कदाचित् तिला हि तसा विकार होईल
असें ही ल्हाणती, यांत अगदीं संशय नाहीं. (तिला
घट्ट आलिंगितो.)

श्लोक. [पृथ्वी]

व्ददीय मति ही अशी विघरली मदीयांगने ॥
उन्हस्थित घृतापरी तरि सुखें मदीयांग ने ॥
विलास—सदनांतरी परि कुमारिका ये स्थळीं ॥
विहार करुंदे सखीसहित शांति ही सोंवळी ॥ ८ ॥

निवृ०— (हातांतून सुटावयास यत्न करिते) हें काय ?
भलतीच कल्पना आपले मनांत आली, याखा ल्हाणावें

तरी काय ! हे स्वच्छ उजाडले. चहुंकडे लोक फिरू लागले, परिचारका गृहकृत्य करू लागल्या, माळी फुलझाडांस पाणी शिंपू लागले, आतां मंत्रि-जनांचा मेळा येथें जमा होईल; अशा समयीं जरी हे विलासवन आहे, तरी असें आलिंगन करणें, हे काय मेले !

शिवा०— तुझ्या बोलण्याचा भाव मला तसा वाटला, ल-
णून मी असें बोललों.

निवृ०— माझ्या बोलण्याचा भाव कांहीं तसा नव्हता,
आपली शांतिबाई उपवर झाली, हे आपल्या लक्षांत
मावें इतकाच होता. दुसरें कांहीं नाहीं.

शिवा०— हाँ, असें काय, तर मग ?

निवृ०— तिला योग्यवराची योजना केली पाहिजे.

शिवा०— ठीक आहे. कोण आहे, रे ?

सुम०— जी महाराज, ही मी हजीर आहे.

शिवा०— जा, लौकर, आणि विचाररावांस बलाबून
आण.

सुम०— फार उत्तम, (निवृत्तिबाईच्या कानांत) पण,
शांतिबाईला काय सांगूं !

निवृ०— (शिवाजीच्या कानांस लागून) शांतिबाईला
येथें येण्यास परवानगी असावी; तिची इच्छा आहे
तर.

शिवा०— अंशय. तिला लणावें, आली उभयतां येथें
आहों, याकरितां तूंही या विलासवनाची शोभा
पाहाण्यास ये येथें.

निवृ०— अगे सुमति, ऐकिलीस महाराजांची आज्ञा काय झाली ती ?

सुम०— जी, ऐकितें ही, विचाररावांस बलावून आणावयाचें, आणि शांतिबाईस बागाची शोभा पाहावयास या ह्मणून सांगावयाचें !

निवृ०— होय, पण शांतिबाईला पहिल्यानें हिकडे बलावले आहे ह्मणून सांग, आणि मग विचाररावांकडे जा. समजलीस ?

सुम०— हाँ, समजल्यें बाईसाहेब, ही निघाल्यें.

(बाहेर जाऊन लांब अवलोकन करून) ही शांतिबाई तर येथें आहे. (मातक्यानें लांब दृष्टी पांचवून) वाहवा ! हे पाहा, विचारराव ही हिकडसेच येताहेत; ठीक झालें, हेलपटा चुकला. (शांतिबाईस) सरकार आपल्यास बलावतात कां.

शांती.— हाँ ही मी आल्यें. (विलासवनांत प्रवेश करिते.)

(तिला पाहातांच सर्व सानंद आणि साश्चर्य होतात.)

श्लोक. [वसन्ततिलका]

जी शांति चितुन मनीं जन शांत होते ॥

मूर्ति स्वयें प्रगटली स्थळि न्या अहो ते ॥

हे चंद्रिका उगवली दुसरी च लांकीं ॥

सूर्योदयीं हि सकला ह्मणती विलोकीं ॥ ९ ॥

पुष्पस्थित भ्रमर सोडुनियां परांगा ॥

जातोचना रजनि—भास तदीय आंगा ॥

सीतांशुचीं च किरणें रविचीं न तीं सीं ॥

वाटे हिच्या गमनिं सीत तयां मतीसी ॥ १० ॥

गेले चकारें वरतीं परतोन आले ॥

पाहुनियां विधूस पूर्वि हि ते न धाले ॥

हा पूर्ण नूतन अपूर्व विधू गणूनी ॥

भांभावलें बघुन शांतिस ते दुरूनी ॥ ११ ॥

शिवाजी. — आतांच चांगले उजाडलेसें वाटलें होतें,
इनक्यांत हा चांदण्याचा आभास काय बरें दिसतो ?
माझीं सर्व इंद्रियें शांत होताहेत.

निवृ०— महाराजांस उगाच चांदण्याचा भास झाला
तो. ही पाहा, आपली शांतिबाई आली—

शिवा०— (तिजकडे अवलोकन करून) हाँ; ही शांतिबा-
ई आली काय ? (निवृत्तीच्या मुखाकडे लक्षून) हे
साध्वी, धन्य तुझी कूस जीजमध्ये हें असें कन्या-
रत्न झालें ती. (मनांत) या त्रिभुवनगुणोत्तमा
शांतीला नवराही असाच गुणौघ योजला पाहिजे.

निवृ०— (शांतीस) माझे लाडक्ये, तुला रात्री झोंप
स्वस्थ आली ना ? तुझे मन संतुष्ट आहेना ?

शांती.— (मातापितरांस अभिवंदन करून) आपल्या
कृपारूप जीवनांत मी सर्वदां संतुष्ट आहे.

सुम०— (जवळ येत्ये आणि अभिवंदन करून) हे
विचारराव येत आहेत.

शिवा०— बरें, येऊंघ्या हिकडे त्यांला. (शांतीस) माझे
लाडक्ये, या विलासवनाची शोभा पाहाण्यास इच्छा
असेल, तर जा, जरा हिकडे तिकडे फिरून ये.

निवृ०— मुली, जा, या उपवनांत संचार करून नानाप्रकारच्या फुलांची, आणि झाडांचो शोभा पाहात उन्ह झालें नाहीं तों लौकर परत ये. समागमें सुमतीला घेऊन जा बरें, एकटी जाऊं नको; (सुमतीस) जागे, आपले लडिवाळे शांतिबाईस या उपवनांत घेऊन, आणी सर्व शोभा दाखव हिला. सांभाळून ने बरें, आणि लौकर परत आण.

शांती.— बरें आई, पण, मी परत येई तोंपर्यंत तूं येथून जाऊं नको हो.

निवृ०— कां माझे लाडक्ये, असें कां झणतीस ? तुझ्या बरोबर ही सुमति आहेना गे सोबतीस ?

शांती. नाहीं बये, मला एकटीला भय वाटतें, या बागांत; सुमति ही काय मेली सोबत ?

निवृ०— बरें तर जा, लौकर ये. मी येथेंच आहे बरें ना.

शांती.— पाहा ही मी अशीच परत येत्ये (असें झणून सुमतीस समागमें घेऊन उपवनांत संचार करावयास जाती.)

(नंतर विचारराव येतो)

विचार०— (अभिवंदन करतो) महाराजांचा जयजयकार असो.

शिवा०— या, विचाराराव, तुलांस बलावर्णे पाठविलें होतें.

विचार०— जी, मी स्वामीचे चरणदर्शनास निघालोंच होतो; इतक्यांत सुमतीनें आपण बलावळें झणून सांगितलें, तसाच त्वरेनें आलों, किंचित् उशीर झाला झणून क्षमा असावी.

शिवा०— (हातानें जवळ येण्यास दर्शवितो) या असे पुढें पाहूं विचारराव !

विचार०— (झटकन हात जोडून पुढें होतो) हा आज्ञा-धारक जवळ आहे.

शिवा०— (निवृत्तीच्या मुखाकडे पाहून) आपली शांति बाई उपवर झाली आहे, लक्षण योग्य जामात पाहावा अशी (निवृत्तीकडे हात करतो) इच्छा झाली आहे.

दिंडी.

शांति बाई उपवरा झाली हीला ॥

योग्य नवरा पाहिजे पाहियेला ॥

तुझी सारे लागोन याच कार्मी ॥

देश शोधो होऊन पवनगामी ॥ १२ ॥

विचार०— फार उत्तम महाराज, आज्ञे प्रमाणें करण्यास मी फार उत्सुक आहे; परंतु, शांति बाई प्रौढवयांत आलेली आहे नव्हे !

शिवा०— लक्षणच लौकर विवाहाची तयारी करावयाची. आमच्या घरांतून ही जामात पाहाण्याची अति उत्सुकता झाली आहे.

निवृ०— हि काय मेली सगळा दिवस मस्करी. उपवर मुलगी झाली, तिचा विवाह करावयाचा हा साधारण मार्गच आहे.

शिवा०— साधारण मार्ग तर खराच, पण मुलगी झाल्या दिवसापासून बायकांस केव्हां तिचें लग्न होईल, आणि केव्हां जावई पाहीन असें होतें नव्हे लक्षण लक्षणतो.

निवृ०— बरें , तसें कां होईना ! मला जांवई पाहाण्याची फार हौस आहे, ल्हाणूनच तुह्मी शांतिबाईच्या लग्नाची लौकर तयारी करा विचारराव, आणखी कोणास तर हौस नाही, ना ?

शिवा०— (सस्मित) हे मनोधारिणि, शांतिबाईचें सुख वाढवून तिला सुखी पाहाण्यास जितकी तूं उत्कंठित आहेस, तितकाच मी आहे बरें.

श्लोक. (समानी)

स्वीयं पुत्रिकां फलास ॥ ती सभर्तृका विलास ॥

भोगितां पहावयास ॥ तोषै एक ऊभयांस ॥ १२ ॥

कां विचारराव, मी ल्हाणतो हें खरेंना ?

विचार.— हें काय विचारणें महाराज ! आपल्या मुखांतून जीं अक्षरें निघतात तीं वेदवाक्यें, तीं खरीं नव्हत असें कोण ल्हाणेल ?

शिवा०— बरें तर, करा त्वरा. धाडा जासूद देशोदेशीं पाहूं.

विचार.— आज्ञा महाराज; परंतु या सेवकास विनंती करावयाची आहे, मोकळीक असेल तर.

शिवाजी.— काय, तुलास मोकळीक ? ती तर नेहेमी तुमच्याच पार्शी आहे, कां कीं.

श्लोक. [इन्द्रवज्रा]

मंत्री गुरु आणिक भेषजज्ञौ ॥

साधू उपाध्याय सखा, गणज्ञौ ॥

यांहीं नृपालास हितें वदावीं॥

पृच्छे विणें संतत नीति दावीं ॥ १४ ॥

विचार.— महाराज मला इतकी मोकळीक देतात ल्हाणू-
न ल्हाणतो.

श्लोक. (पृथ्वी-)

स्वयंवर बरें मला, उपवरा कुमारीस सें ॥

सशास्त्र गमते, सुखावह वधूवरांला, असे ॥

ल्हाणून चतुरोत्तमा, ल्हाणत, शांतिबाईस, मी ॥

पुसून वर योजना करिं त्वदीय पायां, नमीं ॥१५॥

शिवाजी.— शाबास विचारराव, शाबास ! असा गंभीर
विचार तुझापार्शीं राहतो ल्हाणूनच तुमचें नाव विचार-
राव पडलें आहे. तें कांहीं उगीच नव्हे, यथायोग्य
आहे, पण आमच्या घरांतील मनोदय कसा काय
आहे तो पाहा आधीं.

विचार.— (निवृत्ती बाईकडे वळून) मी विज्ञापना केली,
ती बाईसाहेबांनीं लक्ष पूर्वक श्रवण केलीच असेल.

निवृत्ती.— आपण राजकाजकर्ते, सर्व समजस आहां;
आम्ही बायका ल्हाणजे काय ! घरांतील आगटींत सो-
धणाच्या, आमचा विचार तो काय तुझापेक्षां अधि-
क आहे ?

विचार.— तसें नव्हे. हें विवाहाचें काम; यांत आपलाच
विचार आधीं घेतला पाहिजे, आणी महाराजांचें ल्हाण-
णें ही तसेंच आहे.

निवृत्ती.— जर असें आहे, तर मी सांगत्यें माझा विचार-

श्लोक [वसन्ततिलका]

शांति स्वये वरिल ज्या पुरुषास तो, हो^१ ॥

या लोकमान्य अनघा सुभगास गोहो^२ ॥

हें मानवे मम मना प्रभुला विचारा ॥

मंत्रीमते जरि विहीत करा विचारा ॥ १६ ॥

शिवा०— फार बरें; साध्वी, जर तुझाहि विचार विचार रावांसारखा च गंभीर आहे, तर त्याप्रमाणें च होऊंद्या, मला फार संतोष आहे, त्याचा. (इतक्यांत शांति बाई उपवनांत विहार करून सुमति दासीसह राजा आणि राणि बसलीं होती, त्यास्थळीं येते)

निवृत्ती.— (शांतीचेंमुखचुंबून) कां माझे लाडक्ये, बागाची शोभा पाहून समाधान पावलीसना ?

शिवाजी.— बेटा, याप्रातःकाळच्या सौगंधी पुष्पांवरून वाहात आलेल्या मंद, सुगंध, सुशीतल वायूनें तुझीं सर्व इंद्रियें संतुष्ट झालींना ?

शांती. — (अधोमुख होऊन)

श्लोक (वसन्ततिलका)

नाहीं सुखानुभव लेश हि या जिवाला ॥

आराम हा न गमतो मजलांगि वाँला ॥

पानांफुलांस हि फळाविण काय कीजे ॥

जें आवडे मम मनीं न इथे विराजे ॥ १६ ॥

भुंभुं रवें भ्रमरिं मस्तकशुल केला ॥

माते कधीं श्रुत न या तव कन्यकेला ॥

दाही फुलांवरुन वाहुन वायु काय ॥

सागें सुखानुभव तो मजलागि काय ॥ १७ ॥

(असें ह्मणून मूर्छा पावते)

निवृत्ती.—(तिला उचलून मांडिवर घेते) कोण आहे गे सु-
मती, आण लौकर सीतल पाणी पाहूं ! आणि विज्ञणा
ही घेऊन ये.

सुमती.— (त्वरेनें झारी भरून सीतल पाणी आणि वा-
रा घालावयास कोंवळी कमळिणीचीं पानें घेऊन ये-
त्ये) बाईसाहेब, हें घ्या पाणी, डोळ्यांस लावा. (आ-
पण थंडपानांनीं वारा घालत्ये)

(त्या उभयतां तीस सीतलोपचार करतात)

शांती.— (सावध होत्ये) असें गे काय मेलें मला झालें तें,
गिरकीच आली एकदम.

सुमती.— असें काय तुम्ही केले बाई, हें ! एकदम आमचे
तांडचीं पाण्यें पळालीं.

शिवाजी.— (निवृत्ती बाईचे कानांत) हें, असें काय
झालें, माझे आवडतीला !

निवृ०.— नाहींगा कांहीं, उन्हांत फिरून आली, तें पित्त
तापलें जरा.

शिवा०.— (शांतीस) माझे लाडक्ये, हुशार हो, तुझ्या
विवाहाचा विचार चालला आहे; ऐकलेंस ना.

शांती०.— (लज्जित होऊन आईचे गळ्यास मिठी मारते.) आई.

निवृ०.— (तिला पोटाशीं धरून) माझे लडिवाळेशां
ति, तुला ऐहिक सुखाचा अनुभव घेतांना पाहून
आपण संतोष मानावा, ह्मणून तुझ्या लग्नाचा विचार

मंत्रीजना समवेत सरकार करीत आहेत, तर जो तुला वर रुचत असेल, तो मजपाशी सांग, झणजे मी सरकारास निवेदन करीन.

शांती. (लाजून) आई, मी काय सांगू ?

आर्या.

कुलवधु वर मागाया लाजेना कीं सदैव जीवाजी ॥

दडपितहुडुपति येच्या येती तज्जन्य अंतरामाजी ॥१८॥

निवृ० — बरें मुली, जा आतां घरीं, आणि झोंप जरासी.

(सुमतीस) अगे, शीबिका तयार करीव,

सुम० — (जरा बाहेर जाऊन परत येते) बाईसाहेब, ही शीबिका आणिली.

निवृ० — (शांतिबाईस शीबिकेंत निजवितें) सुमती, हिला रंगमहालांत नेऊन निजीव, आणि सीतळ वारा घाल बरें; इतक्यांत मीही येतें.

सुम० — बरें बाईसाहेब (असें झणून शीबिकेबरोबर निघून जाते.)

निवृ० — (शिवाजीचा कानांत) शांतिबाईच्या मनांत आपला प्रतिनिधी जीवाजीराव वर असावा, असें आहे सारखें वाटतें.

शिवा० — हाँ; असें आहे ? फारच उत्तम (विचाररावास.) शांतिबाईचा विचार तुझांस समजला ना.

विचार० — होय, समजला, क्षीरंत तूप पडलें याहून अधिक तें काय पाहिजे.

शिवा० — मग, तुम्ही काय झणतां ?

विचार०— क्षणावयाचें काय ! सुमुहूर्त पाहून विवाह करावा. सर्व प्रधानमंडळीस या गोष्टीवरून मोठा आनंद झाला आहे, महाराज !

शिवा०— बरें तर, विवाहसामग्री तयार करून सर्व सिद्धता करा.

श्लोक. (स्रग्धरा.)

शृंगारा सर्व कांची रुचिरें उपवनें रंगवा सौधे गेहे^१ ॥

राज-द्वारे विशालें जनपथ सगळे सिंचि सौगंध स्नेहे^२ ॥

आमंत्रीं मंत्रवेत्ते जनपद अवघे पौरें वा, काननाचे ॥

वासी जे तापसी ही अभिनव नट ही थाट नृत्यांगनाचे ॥१९

विचा०— फार उत्तम, महाराज ! आज्ञेप्रमाणें सर्व तयारी करतो.

(इतक्यांत पडद्या आंत मोठा ध्वनी होतो.)

शिवा०— हा ध्वनी कशाचा होतो. कोण बरें येत आहे ?

(ध्वनी झाल्यानंतर बोधाजीराव दाभाडे आणि तुकोजीराव गायकवाड येतात.)

बोधा०— } (अभिवंदन करितात) महाराजांचा जयजय-
तुका०— }

कार असो.

शिवा०— या बसा, आज इतके लौकर आलां ?

बोधा०— सांप्रत आपले राज्यांत जिकडेतिकडे स्वस्थता आहे, महाराज !

१ नगर. २ सुंदर. ३ राजमहाल. ४ घरे. ५ रस्ते. ६ सुगंधीतलाने. ७ वैदीक. ८ नगरस्थ.

शिवा०— होय, झणूनच आपणास स्वस्थ निद्रा येत असेल.

बोधा०— आह्नां सेवकांस स्वस्थ निद्रा घेणें झटलें, झणजे तो रोग आहे; झणून कांहीं नवीन उद्योग करावा असें मनांत आलें; त्याजवरून उठलों, आणि तसाच मुखप्रक्षाळण करून स्वामीचे दर्शनास आलों.

शिवा०— नवा उद्योग तो कोणता, बरें ?

बोधा०— आपले अतुलबल सैन्यास आपलें राज्य जितकें प्रसृत होईल, तितकें थोडेंच. झणून कांहीं नूतन वसाहात करावी, या उद्देशानें सुपीक देशांचा शोध करण्यास (हात करून) हे तुकोजीराव गायकवाड यांस पाठविलें होतें.

शिवा०— (मनांत) धन्य आहे अशा सेवकास जो सदैव-राज्यवृत्तीची इच्छा, आणि उद्योग सांगतल्याशिवाय करतो. (बाहेर) बरें, मग.

बोधा०— त्याणीं आपले भवारण्याची जमीन सुपीक असून पानथळ आणि निरोगी आहे असें अनुमान केलें. हे, तेच समक्ष निवेदन करतील आज्ञा असेल तर.

शिवा०— होय. मी तें साकल्य ऐकून घेण्यास आणि तुमच्या मनोदयास अनुकूल होण्यास फारच उत्सुक आहे.

ओंवी.

स्वराष्ट्र.- वृत्तीच्या युक्ती ॥ ज्या ज्या बोलेल तुमची उक्ती ॥
त्या मी उत्सुक याच वक्तीं ॥ सावधान चित्तीं परिसाया ॥२०॥

तुको०— (पुढें येऊन अभिवंदन करतो) हा आपला सेवक तुकोजीराव.

शिवा०— तुझी सर्व भवारण्यांत संचार करून आला ना ?

तुको०— जी, होय, आपल्या आज्ञानुरूप सेनापतीनी सांगितलें झणून.

शिवा०— मग, तेथची जमीन इत्यादि कशी काय आहे ?

तुको०— महाराज, जमीन तर अत्युत्तम आहे.

श्लोक. (मालिनी)

क्षिति जल- कर्णयुक्ता पांक्तं ज्या नाक खालीं॥

तरि सुकृततरुनीं भेटते अंतराळीं ॥

सफलित अतिवेगें सत्क्रिया सर्व होती ॥

खरिपरि सुखदाती कामदोगंधी अहो, ती ॥ २१ ॥

श्लोक. [भुजंगप्रयात]

भवारण्य विस्तीर्ण वस्तीस जागा ॥

करायास सांगा स्व आज्ञा नकां, गा ॥

विर्वर्धा स्वराष्ट्रा स्वसत्ता प्रभूजी ॥

वरां, ही वर्धूशी तुझां इच्छि भू जी ॥

शिवा०— वाहवा, शाबास तुकोजीराव ! तुझी खरे स्वामिकार्यतत्पर असून अमूल्य काम केलें. (बोधा-जीरावास) आतां, सर्व पुढील उद्योग तुझाकडे राहिला.

१ धान्य. २ पंक्तोस. ३ स्वर्ग. ४ कातळावर माति घालून ज्यांत भातपेरतात तें लोकर पिकतें तशी. ५ कामधेनु. ६ वाढवा. ७ स्वीकारा. ८ नवरी. ९ पृथ्वी.

बोधा०— मी आपल्या आज्ञेचीच वाट पहात आहे.

शिवा०— अशा उत्तम भूमीचें राज्य आपणाकडे असले-
च पाहिजे, ह्मणून तेथें वसाहात करून स्वराज्य स्था-
पन करा.

श्लोक. (मालिनी)

अवयव तुल्लि सारें मीच आत्मा जयाचा ॥

नृपति ह्मणति तो हा देह राजे जयाचा ॥

ध्वज तुल्लि उभवा मी साह्य संतुष्ट भावें ॥

करिन विभववृन्धी सत्कृती ही निभावे ॥ २३ ॥

बोधा०— (सद्गद होतो) हे राजाविराज ! आह्मी आ-
पले चरणाचे सेवक असून इतका मोठा मान आपण
दिलहा, येणेंकरून आह्मास स्वर्ग ठेंगणां वाटतो. आ-
तां, जी, मी माझ्या मनांत घटना करून ठेविली आहे,
ती पायांपाशीं निवेदन करण्याची आज्ञा मांगतो.

शिवा०— हा, मी ऐकण्यास तयार आहे मोठ्या औ-
त्सुक्याने.

बोधा०— हें भवारण्य ह्मटलें ह्मणजे चोराचें घर; ह्मणून
जर यांत वसाहात करावयाची तर एक चांगला
दुर्ग किंवा गड बांधून त्याचें आधिपत्य आपले प्र-
तिनिधी जीवाजीराव यांजकडे द्यावें.

शिवा०— (आपल्याशीं) नुकतेंच, शांतीबाईचा विवाह
जीवाजीरावाबरोबर करावयाचें, खचित झालें आहे.
ह्मणून ही घटना जी बोधाजीरावांनीं केली ती अनुपम्य
आहे, असें मला वाटतें. कां कीं, आमचें जामात
ह्मटले ह्मणजे त्यांस स्थानाधिपत्य अवश्य पाहिजे.
(प्रसिद्धपणे) तुमची योजना तर फारच चांगली,

बोधाजीराव ! मला वाटते चातुर्यास जो चतुरपणा मिळाला, तो ही तुझ्यापासूनच असावा. अहो, जी गोष्ट आमचे मनांत पुढे येऊन तुझ्यास करावयास सांगणार, ती तुझी पूर्वीच तयार केली, हे केवढे आश्चर्य ! तर आतां त्वरा करा, आणि आपल्या शिल्पकाराला बलावून आणा.

बोधा०— हा विश्वकर्मा शिल्पकार, महाराज ! आपल्या आज्ञेची मार्गप्रतीक्षा करीत आहे.

श्लोक. (चामर)

आणिला समागमेंच शिल्पकार भूपते ॥

संपदावयास कार्य जाणुनी त्वादिगितें ॥

त्या करा निदेश तिष्ठतो स्वपाणि जोडुनी ॥

देहदुर्ग बांधण्यास आपल्या स्व आनैर्नी ॥ २४ ॥

शिवा०— वः समागमेंच आणला आँ. शाबास ! (शिल्पकारास) या असे हिकडे.

विश्व०— हा आज्ञाधारक सिद्ध आहे.

शिवा०— भवारण्यांत देहगडनामें एक किल्ला उत्कृष्ट तऱ्हेची रचना असून बळकट असा लोकर तयार करा.

विश्व०— जी, करतो आज्ञेप्रमाणें.

शिवा०— किती दिवसांत कराल ? कां कीं, काम उतावळीचें आहे, लक्षण.

विश्व०— महाराज, काम नाजुक, नकशीदार असून

१ कारागीर. २ तुमचा अभिप्राय. ३ आज्ञा. ४ देहरूपकिल्ला.

५ मुखानें.

बळकट, आणि शत्रुस दुर्जय, असें झालें पाहिजे ल्हाणून
निदान नऊ दाहा महिने तरी लागतील.

शिवा०— बरें; होईल तितक्या जलदीनें काम चालवा,
आणी तुमचें कौशल्य दाखवा बरें यांत. कां कीं,
आमचे जामात राहावयाचे त्यांत.

विश्वक०— (आनंद पावून आपणाशीं) हाँ; असें आहे तर
आपल्या कसबाचें साफल्य व्हावयाचा दिवस आला
आहे. (विचार करून) महाराज ! जी घटना देहग-
डाच्या रचनेची योजली आहे ती स्वामीनीं पाहावी
अशी या सेवकाची विज्ञापना आहे.

(एक मोठा पट पसरून दाखवतो) पाहा हिकडे सरकार (हातानें)

साक्या.

परिघ सात प्रत्येकामार्गे नीराशय अवलंबे ॥

झुळझुळ जळ न्या माजी वाहे परतुन माजि च तुंबे ॥ १ ॥

चार वने बंकांचीं ठाणीं भिन्न सबल ज्या मांजी ॥

जाउंन देती माजी अन्या रक्षक तेथें गांजी ॥ २ ॥

सप्त पुऱ्या साजन्या गडामधि ज्याला नउ दरवाजे ॥

स्तंभ मध्यें पवनाचा शोभे अनहत नौबत वाजे ॥ ३ ॥

गडशिखरावर उंच टेंकडी बालगड तइं साजे ॥

नवरंगांची मांची मांजी प्रभुचें पीठ विराजे ॥ ४ ॥

दक्ष परादुर्लक्षा तेथें खिडकी कांत विलोका ॥

जी अनभिज्ञा- दुर्गम सुखदा अनन्य साधक लोकां ॥ ३३

१ तट. (सप्तचर्मे) २ जलाशय (सप्तघातु) ३ राहे.

४ चवकीदारांची. ५ हुशार. ६ उंच स्थान. ७ मध्यें.

आसन.

शिवा० — (पाहून साश्चर्य आणि सानंदित होतो) वाह-
वा ! योजना तर तुम्ही फारच उत्कृष्ट केली.

विश्वक० — यांत आणखी नानाप्रकारच्या जाळ्या,
नानाप्रकारचीं कारंजीं, किती ऐक घांट आणि क्रीडा-
स्थानें करावयाचीं आहेत तीं येथें दाखवलींच नाहीं.
हीं मुख्य मुख्य कामें करावयाचीं तीं मात्र येथें दा-
खवलीं, महाराज !

शिवा० — हाँ. जर असें आहे, तर जितकें तुझांमध्ये कौ-
शल्य असेल तितकें खर्चून या किल्ल्याचें काम सर्वो-
त्कृष्ट करा. जरी कांही खर्च झाला तरी चिंता नाहीं
समजलां, पण काम झपाठ्यानें करा; किल्ला लौकर
तयार झाला पाहिजे.

विश्वक० — महाराजांच्या आज्ञे प्रमाणें जरी मी त्वरा
केली, तरी शिल्पशास्त्रानुरूप चांगलें ठिकावया जो-
गतें काम झटलें झणजे निदान नऊ महिने पाहिजेत
तयार व्हावयास.

शिवा० — नऊ महिने ! अहो मनुष्यें पाहिजे तितकीं ला-
वा; एकाचे दोन खर्च करा; झणजे काम लौकर हो-
ईल.

विश्वक० — एकावें महाराज ! पहिल्यानें एक महिना-
भर तांबडी माती आणि चुना एकत्र करून कर्दम झा-
ला पाहिजे. नंतर एक मास त्याला आळावयास पा-
हिजे. तिसऱ्या महिन्यांत त्याचा पाया घालून आ-
कारेल; आणि गडाचे भाग जसजसे व्हावयाचे तसे
होऊन चवथ्या महिन्यांत दुर्ग दृश्य होईल. पांचव्यांत

बळकट, आणि शत्रुस दुर्जय, असें झालें पाहिजे झणून निदान नऊ दाहा महिने तरी लागतील.

शिवा०— बरें; होईल तितक्या जलदीनें काम चालवा, आणी तुमचें कौशल्य दाखवा बरें यांत. कां कीं, आमचे जामात राहावयाचे त्यांत.

विश्वक०— (आनंद पावून आपणार्शी) हाँ; असें आहे तर आपल्या कसबाचें साफल्य व्हावयाचा दिवस आला आहे. (विचार करून) महाराज ! जी घटना देहगडाच्या रचनेची योजली आहे ती स्वामीनीं पाहावी अशी या सेवकाची विज्ञापना आहे.

(एक मोठा पट पसरून दाखवतो) पाहा हिकडे सरकार (हातानें)

साक्या.

परिघ सात प्रत्येकामागें नीराशय अवलंबे ॥

झुळझुळ जळ त्या माजी वाहे परतुन माजि च तुंबे ॥ १ ॥

चार वने बंकांचीं ठाणीं भिन्न सबल ज्या मांजी ॥

जाउन देती माजी अन्या रक्षक तेथें गांजी ॥ २ ॥

सप्त पुण्या साजऱ्या गडामधि ज्याला नउ दरवाजे ॥

स्तंभ मध्यें पवनाचा शोभे अनहत नौबत वाजे ॥ ३ ॥

गडशिखरावर उंच टेंकडी बालगड तइं साजे ॥

नवरंगांची मांची मांजी प्रभुचें पीठ विराजे ॥ ४ ॥

दक्ष परादुर्लक्षा तेथें खिडकी कांत विलोका ॥

जी अनभिज्ञा- दुर्गम सुखदा अनन्य साधक लोकां ॥ ३३ ॥

१ तट. (सप्तचमें) २ जलाशय (सप्तघातु) ३ राहे.

४ चवकीदारांची. ५ हुशार. ६ उंच स्थान. ७ मध्यें.

८ आसन.

शिवा० — (पाहून साश्चर्य आणि सानंदित होतो) वाह-
वा ! योजना तर तुम्ही फारच उत्कृष्ट केली.

विश्वक० — यांत आणखी नानाप्रकारच्या जाळ्या,
नानाप्रकारचीं कारंजीं, किती ऐक घांट आणि क्रीडा-
स्थानें करावयाचीं आहेत तीं येथें दाखवलींच नाहीं.
हीं मुख्य मुख्य कामें करावयाचीं तीं मात्र येथें दा-
खवलीं, महाराज !

शिवा० — हाँ. जर असें आहे, तर जितकें तुझांमध्ये कौ-
शल्य असेल तितकें खर्चून या किल्ल्याचें काम सर्वो-
त्कृष्ट करा. जरी कांही खर्च झाला तरी चिंता नाहीं
समजलां, पण काम झपाठ्यानें करा; किल्ला लौकर
तयार झाला पाहिजे.

विश्वक० — महाराजांच्या आज्ञे प्रमाणें जरी मी त्वरा
केली, तरी शिल्पशास्त्रानुरूप चांगलें टिकावया जो-
गतें काम झटलें झणजे निदान नऊ महिने पाहिजेत
तयार व्हावयास.

शिवा० — नऊ महिने ! अहो मनुष्यें पाहिजे तितकीं ला-
वा; एकाचे दोन खर्च करा; झणजे काम लौकर हो-
ईल.

विश्वक० — ऐकावें महाराज ! पहिल्यानें एक महिना-
भर तांबडी भाती आणि चुना एकत्र करून कर्दम झा-
ला पाहिजे. नंतर एक मास त्याला आळावयास पा-
हिजे. तिसऱ्या महिन्यांत त्याचा पाया धालून आ-
कारेल; आणि गडाचे भाग जसजसे व्हावयाचे तसे
होऊन चवथ्या महिन्यांत दुर्ग दृश्य होईल. पांचव्यांत

प्रकाश वगैरे होण्याचीं साधनें बनतील. साहाय्यांत तीं पक्कीं होतील. सातव्यांत गृहे उपगृहे इत्यादि सर्व तयार होऊन आठव्या महिन्यांत जिकडे तिकडे स्थिरता होईल, आणि नवव्या महिन्यांत दरवाजे खिडक्या वगैरे नीटनेटक्या करून राहाण्यास योग्य असा देहगड तयार होईल, महाराज !

श्लोक. [वसन्ततिलका]

बांधींन देहगड मी जड या रितीनें ॥

कौशल्य कर्म जितकें करवे मतीनें ॥

तें सर्व दाविन करून प्रभुत्तमाला ॥

ऐसें ह्मणून करितो पदवंताला ॥ ३४ ॥

शिवा०— बरे, तर काम चालू करा लौकर. चागलें पसंत काम झालें असतां तुझ्यास मोठें इनाम मिळेल. (तुकोजीरावास) शिल्पकारासमागमें जा, आणी जस-जसें काम होत जाईल तसतसें सरकारास निवेदन करा.

विश्व०—
तुका०— (फार उत्तम, आज्ञा घेतों (अभिवंदन करून चालते होतात.)

(नंतर सुमति दासी येत्ये.)

सुम०— (खालीं लवून) अभिवंदन करत्यें महाराज.

निवृ०— कां गे शांतिबाईस कांहीं आराम वाटलें ?

सुम०— आराम ? काय सांगूं बाईसाहेब !

निवृ०— (घाबरून) अगे, असें गे काय बोलतीस भ्रांतवट ?

सुम०— चुकल्यें बाईसाहेब. भ्रांतवट बोलतात ह्मणूनच धांवत आल्यें आपल्या पायांपाशीं.

निवृ०— भ्रांतवट कोण बोलतात ?

सुम०— दुसरें कोण, आपणच.

निवृ०— (रागावून) केव्हांपासूनगे ? असें भलभलतेंच भकती वेडी.

सुम०— रागावूं नका बाईसाहेब, पण आरामांत आल्यापासून. या मेल्या आरामानेंच काम केलें हें इतकें, मी खरोखर सांगतें. आमच्या तर तोंडचें पाणी पळालें सरकार,

श्लोक. [वसन्ततिलका]

घामेजली तन्नु सुंफेतिवरी निजेली ॥

आंगावरी दुकुंल कंचुकि ही भिजेली ॥

प्रत्युत्तरास हि नदे भलतें च बोले ॥

शांती अशांत धरिते मजशीं अबोले ॥ ३५ ॥

घालूं करे व्यजनवात ह्मणे जळाला ॥

हा कांय तों त्वरित सीत शिंपू जळाला ॥

तों तों रडे अणि हलाहलं द्या मराया ॥

आल्यें ह्मणे श्रुत ह्मणून तुह्मां कराया ॥३६॥

निवृ०— (गहिवरून शिवाजीस) शांतीची अवस्था कठीण. अहो वैद्यांस तरी बोलावून आणा लौकर. अरे कर्मा ! अहो धांवा आधीं.

शिवा०— घाबरूं नको प्रिये, कोण आहेरे, राजवैद्यांस बोलावा लौकर.

सुम०— क्षमां मागत्ये ही दासी. वैद्याची गरज आहे असें मला वाटत नाही. बाईसाहेब, तुह्मी चला घरो लौकर.

श्लोक. [वसन्ततिलका]

धन्वंतरी न सुखदायक हो जिवाँजी ॥
 वांचून काय ल्हाणते फळ जाणवा जी ॥
 तातास आणि हि बयेस दयान्वितेस ॥
 कां भेषजें करुन सन्निध आणितेस ॥ ३७ ॥
 हें कानडें न समजों आह्मि कोणि चारा ॥
 जाणून इंगित तदीय तुह्मी विचारा ॥
 योजा चला त्वरित या वरें औषधार्ते ॥
 हीणार होईल तसें लिहिलें विधाते ॥ ३८ ॥

बोधा०— (शिवाजीस अस्वस्थ पाहून त्याच्या जवळ येतो) महाराजांची प्रकृती अशी अस्वस्थशी कशाकरितां दिसती ?

शिवा०— आपले शांतिबाईच्या विवाहाची तयारी करावयास विचाररावांस सांगितलें आहे.

बोधा०— होय, त्याणी बहुतेक तयारी चालविली महाराज.

शिवा०— तयारी केली, पण शांतिबाई अस्वस्थ आहे, ल्हाणून ही सुमति सांगती.

बोधा०— तर मी (निवृत्तीकडे हात करून) बाईसाहेबां बरबर जाऊन शांतिबाईच्या प्रकृतीचें सांत्वन करितों महाराज ! आज्ञा होईल तर.

शिवा०— (निवृत्तीस) मला वाटतें तुह्मी आणि बोधा० जोराव जाऊन शांतिबाईची प्रकृति स्वस्थ राखा,

* धन्वंतरी जीवास सुखदायक नाही. अथवा जीवाजीरावावांचून फळ काय. १ औषधें. २ श्रेष्ठ अथवा पती हेंच औषध. ३ ब्रह्मदेवानें.

निवृ०— बरें, आह्मीं तिला हुशार करतो.

(असें ह्मणून तीं उभयतां राजगृहीं प्रवेश करतात.)

(नंतर जीवाजीराव प्रतिनिधी येतो.)

जीवा०— (शिवाजीस अभिवंदन करतो) महाराजांचा
'विजय असो.

शिवा०— (आज मोठी आनंदाची गोष्ट घडली आहे.

जीवा०— ती कोणती बरें महाराज ?

शिवा०— तुह्मी आमचे जामात व्हावयाचे.

जीवा०— (आशाळून) आपण सर्वज्ञ प्रभु अहां तेथें
मी दुबळ्यानें बोलावें तें काय ?

शिवा०— तुह्मी दुबळे पूर्वीं कधीं ही नव्हतां; आणि आतां
तर नाहींच असें ह्मणां.

जीवा०— मी आपला आश्रित आहे, त्या पक्षां दुर्बल-
त्व तर मजकडे पाहान नाहीं, परंतु जें आपण ह्मणातां,
तें मात्र विहित असें मला ह्मणण्यास भय वाटतें.
कां कीं -

दिंडी.

लोकें होती संबंध शरीराचे ॥

साम्य पदवी धन आणि कुल जयांचें ॥

अभूपाला भूपाल सुन्दद होतो ॥

कसां तुमचा शोभतो बोलं हो, तो, ॥ १॥२९॥

ह्मणून .

श्लोक. (इन्द्रवजा)

भूपोत्मजा भूपसुते वरावी ॥

अन्धे कसी ती नवरी करावी ॥

शार्दूलकन्या पति— व्हावयाला ॥

कोल्हा कसा योग्य तुल्लीच बोला ॥ ४० ॥

(इतक्यांत तुकोजीराव गायकवाड येतो)

तुको०— (अभिवंदनकरतो) महाराजांचा विजय असो.

शिवा०— या तुकोजीराव; देहगडाचें काम कसें काय चाललें आहे ?

तुको०— एकुण कामतर फारच चांगल्या रीतिनें होत-
आहे महाराज, मी सांगावयास च मुजरत आलों;
पाया घालून झाला; आतां वरची इमारत ही तयार
होईल लौकरच.

(इतक्यांत विचारराव येतो)

विचार.— महाराज ! सर्व नगरांत मंगलोत्सव करण्याची
तयारी केली आपल्या आज्ञे प्रमाणें.

शिवा०— फार बरें, पण; हे पाहा; जीवाजीराव काय
ह्मणतात ते.

विचार०— काय ह्मणतात जीवाजीराव ? त्यांच्या
तोडांवर नवरकळा तर आली; आतां ते कायह्मण-
तील, आणि ऐकतो तरी कोण त्यांचें ? (जीवाजीरावा-
स विनोदानें) आतां काय, शांतिवाई सारखी बाय-
को, आणि प्रभु प्रत्यक्ष सासरे, मग आंझाशीं बोलतात
तरीकशाला ? बरें बाबा, तुमचें दैव साडेतीन हात.

जीवा०— तुल्ली विनोद करतां, तर करा; तुमचे दिवस आ-
हेत, रावसाहेब !

विचार.— होय, आमचे दिवस आहेत खरे नगरभर धां-
वाधांव करावयाचे, आणी तुमचे आहेत मौजमाराव
वयाचे नव्हे ?

जीवा०—याला काय झणावें आतां; आपण ही थट्टा करूं
लागलां अशी ?

विचार.— ही काय थट्टा ; उगाच विनोद मात्र केला; पण
आतां काय झणतां तुह्मीं, प्रभूनीं सागीतलें तें.

तुको०—झणतात काय तें मी सागतों आज्ञा होईल तर,

विचार.—तुह्मी सांगा बापडे. तुह्मी मध्यस्थ व्हा, पाहिजे,
जे तर.

तुको०—मध्यस्थ तर पाहिजेच लग्नाचे कामांत. पण, सर-
कार आंदण काय देणार तें जीवाजीरावांस समजलें
काय ?

विचार०— काय जीवाजी रावांस आंदण पाहिजे ?

जीवा०— प्रभूची कृपा हेंच माझें सर्व आंदण आहे; पण
शरीर संबंध करणें झटलें झणजे कांहीं तरी सोयऱ्यांशीं
साम्यत्व तर झालें पाहिजे नव्हे ?

विचार०— मोठ्याच्या मुली बरोबर विवाह झाला झणजे
साम्यत्व झालेंच, दुसरें तें काय आणखी ?

तुको०— असें कसें झणतां विचाराव तुह्मी ? प्रभूच्या
मुलीबरोबर लग्न केलें, झणजे तिच्या डामडौलास जप-
लें पाहिजे; तें काय वारंवार प्रभूस सागावें ? आणि
तसें केलें असतां वराकडे दूषण येत नाही काय ? झ-
णून मुलीच्या खर्चास व चोळी पातळ्यास सरकारांतून
वेगळी नेमणूक तोडून देण्याची आधीं तजवीज करा,
झणजे सर्व गोष्टी यथास्थित होतील. आणखी काय ?

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

स्थानापन्न करा प्रभो परणवा शांतीसर्वे तेधवां ॥

कांता— काय— सुखावयास अवनीं संपत्ति संवर्धवा ॥

दास्या या परिचारका करि सुखा जी कन्यका संमता ॥

रक्षा दत्त तुह्मीच स्वीय करुनी शार्दूल- विक्रीडिता ॥४१॥

हे जीवाजीरावांचे लक्षणें आहे, दुसरें कांहीं नाहीं.

विचार०— (हास्यमुख) शाबास जीवाजीराव, अ-
गदींच थोडे मागितले आपण.

जीवा०— सार्वभौम प्रभूपार्शीं हे थोडेच, नाहींतर काय
पुष्कळ आहे ?

विचार०— पण घरांतील उंदीर मारण्यास भाजरे, आणि
शिकार करण्यास कुत्रीं मागावयास विसरलां, हे
कसे ?

जीवा०— (तुकोजीरावाकडे पाहातो) विचारराव काय
लक्षणतात, तें ऐकतांना ?

को०— होय, एकतां तर काय झालें. अहो ! तीं तर
मुलीबरोबर पाठ राखणीं लक्षण येतीलच, असें सांगा,
न्यांला.

(सर्व मोठ्यानें खदखदां हंसतात.

विचार०— सर्वज्ञ प्रभूच्या कानावर, जीवाजी रावांचे
जें भाषण झालें, तें घालून रुकार घेतों, (असें लक्षण,
शिवाजीच्या जवळ जाऊन कानांत) आपला विचार
तर जीवाजीरावांस मान्य आहेच. परंतु न्यांचे कांहीं
मागणें आहे.

शिवा०— मागणें ? जें न्याला पाहिजे असेल, तें देतो ल-
णाजे झालेंना ? विचारा न्यांस, काय मागतात, तें ?

विचार०— मी विचारून त्यांचा आशय घेतला. ते इत-
केंच ह्मणतात-

(पुर्वोक्त श्लोक ह्मणून दाखवितो)

श्लोक.

स्थानापन्न करण प्रभो परणवा शांतीसर्वे तेधवां ॥

कांता— काय— सुखावयास अवर्नी संपत्ति संवर्धवा ॥

दास्या द्या परिचारका करि सुखा जी कन्यका- संमता ॥

रक्षा दत्त तुह्नीच स्वीय करुनी शार्दूल — विक्रीडिता ॥

शिवा०— अँ: इतकेंच ना १ त्याची योजना म्यां पूर्वीच
केली आहे. भवारण्यांत देहगड बांधण्याचें काम देखी-
ल चालू झालें. त्यांला ह्मणावें तेथील आधिपत्य तुह्ना-
स देऊन त्याच्या रक्षणाची वगैरे सर्व सोय सरकारा-
रांतून होईल. तुह्नी कांहीं काळजी करूं नका, आतां
परिचारिका इत्यादिक ह्मणतात, तर सांगतो एका.

श्लोक (द्रुतविलम्बित.)

सुमति दासी न सोडि कधीं हि ती ॥

रत सदां प्रिय शांतिस जी हितीं ॥

दिधलि तद्वनिची अवनी हि ती ॥

सुकर्णदा तुह्नी व्हा तनुजा— पती ॥

श्लोक. [भुजङ्गप्रयात.]

सुखें देहदुर्गा सदाकाल नांदा ॥

अदीयां कुमारी सर्वे भोगि मोदा ॥

दिन्हें राज्य म्यां तेथचें जीवराया ॥

तुह्नी राजि व्हा शांतिला या वराया ॥ ४३ ॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

स्थानापन्न करा प्रभो परणवा शांतीसर्वे तेधवां ॥

कांता— काय— सुखावयास अवनीं संपत्ति संवर्धवा ॥

दास्या द्या परिचारका करि सुखा जी कन्यका संमता ॥

रक्षा दत्त तुह्मीच स्वीय करुनी शार्दूल- विक्रीडिता ॥४१॥

हैं जीवाजीरावाचें ह्मणणें आहे, दुसरें कांहीं नाहीं.

विचार०— (हास्यमुख) शाबास जीवाजीराव, अ-
गदींच थोडें मागितलें आपण.

जीवा०— सार्वभौम प्रभूपार्शीं हैं थोडेंच, नाहींतर काय
पुष्कळ आहे ?

विचार०— पण घरांतील उंदीर मारण्यास माजरें, आणि
शिकार करण्यास कुत्रीं मागावयास विसरलां, हैं
कसें ?

जीवा०— (तुकोजीरावाकडे पाहातो) विचारराव काय
ह्मणतात, तें ऐकतांना ?

तुको०— होय, एकतो तर काय झालें. अहो ! तीं तर
मुलीबरोबर पाठ राखणीं ह्मणून येतीलच, असें सांगा,
न्यांला.

(सर्व मोठ्यानें खदखदां हंसतात.

विचार०— सर्वज्ञ प्रभूच्या कानावर, जीवाजी रावांचें
जें भाषण झालें, तें घालून रुकार घेतों, (असें ह्मणून,
शिवाजीच्या जवळ जाऊन कानांत) आपला विचार
तर जीवाजीरावांस मान्य आहेच. परंतु न्यांचे कांहीं
मागणें आहे.

शिवा०— मागणें ? जें न्याला पाहिजे असेल, तें देतों ह्म-
णजे झालेंना ? विचारा न्यांस, काय मागतात, तें ?

विचार०— मी विचारून त्यांचा आशय घेतला. ते इत-
केंच झणतात-

(पुर्वोक्त श्लोक झणून दाखवितो)

श्लोक.

स्थानापन्न करा प्रभो परणवा शांतीसर्वे तेधवां ॥

कांता— काय— सुखावयास अवनी संपत्ति संवर्धवा ॥

दास्या द्या परिचारका करि सुखा जी कन्यका- संमता ॥

रक्षा दत्त तुह्नीच स्वीय करुनी शार्दूल — विक्रीडिता ॥

शिवा०— अँ: इतकेंच ना ! त्याची योजना म्यां पूर्वीच
केली आहे. भवारण्यांत देहगड बांधण्याचें काम देखी-
ल चालू झालें. त्यांला झणावें तेथील आधिपत्य तुह्ना-
स देऊन त्याच्या रक्षणाची वगैरे सर्व सोय सरका-
रांतून होईल. तुह्नी कांहीं काळजी करूं नका, आतां
परिचारिका इत्यादिक झणतात, तर सांगतो एका.

श्लोक (द्रुतविलम्बित.)

सुमति दासी न सोडि कधीं हि ती ॥

रत सदां प्रिय शांतिस जी हितीं ॥

दिधलि तद्वनिची अवनी हि ती ॥

सुकर्णदा तुह्नी व्हा तनुजा— पती ॥

श्लोक. [भुजङ्गप्रयात.]

सुखें देहदुर्गा सदाकाल नांदा ॥

अदीयां कुमारी सर्वे भोगि मोदा ॥

दिन्हें राज्य म्यां तेथचें जीवराया ॥

तुह्नी राजि व्हा शांतिला या वराया ॥ ४३ ॥

विचार०— (जीवाजीस) या जामातराव असे पुढें ? तुमच्या मागण्या प्रमाणें प्रभूनीं दिल्लें. आतां आणखीं कांहीं नाहींना ? (तुकोजीरावगायकवाडास) कां मध्यस्थ बाबा, झालेंना तुमच्या ह्मणण्या प्रमाणें, या आतां असे पुढें आणि ठरवा मुहूर्त एकदां, ह्मणजे झालें.

जीवा०— (प्रभूच्या जवळ जाऊन वंदन करतो) मी आपल्या पायांचा सेवक असून आपला पांक्त करीतां, तस्मात् आपण अमोघ दयासागर अहां, (आनंदाश्रु ढाळितो.)

श्लोक. (उपजाति.)

निजात्मजा देउन सेवकासी ॥

केली प्रभो भिल्लूर— नीर काशी ॥

दया— घना चातक शांत जाला ॥

देतां तुझीं हा निज शांति जाला ॥ ४४ ॥

तुको०— (प्रभूस अभिवंदन करितो) आज मोठा आनंदाचा दिवस, शांति आकाची आणि जीवाजीरावाची वन्हाडीक सजली ह्मणून, तर सर्वत्र मंगलोत्सव करण्यास आज्ञा द्यावी महाराज !

शिवा०— (हर्षयुक्त होऊन) शाबास तुकोजीराव ! माझ्या शांतिबाईचें अभीष्ट चिंतन करणारे तुझी खरे. (विचाररावास) मंगलोत्सव करण्यास आज्ञा करा.

श्लोक. [शिखरिणी.]

विडे वांटा ताटां भरुन सुसिता नागर जनां ॥

द्विजां द्या वस्त्रान्नें अणि वनजनां चीरं अजिनां ॥

मृगांची आरंभा कथुन नटनां मंगल नटां ॥

कडाडां कांचीच्या शिखरवरचे दुंदुभि पिटा ॥ ४५ ॥

विचार०— महाराज ! मंगलोत्सव मघांच चालू झाला, हे पहा भेरी, ध्वनिगर्जना करीत आहेत, जिकडे तिकडे वाद्यगजर चालला आहे.

श्लोक. [शालिनी]

आकाशीं ही दुंदुम ध्वान होती ॥

भेरी वाद्यांची धुमाळी अहो ती ॥

थैथैथैथै नाचती अप्सरा ही ॥

गंधर्वादी गाति उच्च स्वरांहीं ॥ ४६ ॥

साकरेची ताटे भरभरून गळोगळीं आणि रस्तोरस्ती वांटू लागले. अन्नाचे तर पर्वत आणि वस्त्रांचे ढीग याचकां करितां पडले आहेत, महाराज.

(हिकडे वाद्यांचा एकच गजर झाला, तो ऐकून शांतिबाई डोळे उघडून पाहते तों जिकडे तिकडे लखलखा आणि लग्नाची गुज गुज चालली आहे लक्षण जवळ आणवत होती, तीस लक्षण्ये.)

शांति

श्लोक. [इन्द्रवज्रा.]

आई ध्वनी मंजुळ हा कशाचा ॥

दाहा शमे ऐकून मानसाचा ॥

विचार०— (जीवाजीस) या जामातराव असे पुढें ? तुमच्या मागण्या प्रमाणें प्रभूनीं दिल्लें. आतां आणखीं कांहीं नाहींना ? (तुकोजीरावगायकवाडास) कां मध्यस्थ बाबा, झालेंना तुमच्या ल्हाणण्या प्रमाणें, या आतां असे पुढें आणि ठरवा मुहूर्त एकदां, ल्हाणजे झालें.

जीवा०— (प्रभूच्या जवळ जाऊन वंदन करतो) मी आपल्या पायांचा सेवक असून आपला पांक्त करीतां, तस्मात् आपण अमोघ दयासागर अहां, (आनंदाश्रु ढाळितो.)

श्लोक. (उपजाति.)

निजात्मजा देउन सेवकासी ॥

केली प्रभो भिल्लर— नीर काशी ॥

दया— घना चातक शांत जाला ॥

देतां तुझीं हा निज शांति जाला ॥ ४४ ॥

तुको०— (प्रभूस अभिवंदन करितो) आज मोठा आनंदाचा दिवस, शांति आकाची आणि जीवाजीरावाची वऱ्हाडीक सजली ल्हाणून, तर सर्वत्र मंगलोत्सव करण्यास आज्ञा द्यावी महाराज !

शिवा०— (हर्षयुक्त होऊन) शाबास तुकोजीराव ! माझ्या शांतिबाईचें अभीष्ट चिंतन करणारे तुझी खरे. (विचाररावास) मंगलोत्सव करण्यास आज्ञा करा.

श्लोक. [शिखरिणी.]

विडे वांटा ताटां भरुन सुसिता नागर जनां ॥

द्विजां द्या वस्त्रान्नें अणि वनजनां चीरें अजिनां ॥

मृगांची आरंभा कथुन नटनां मंगल नटां ॥

कडाडां कांचीच्या शिखरवरचे दुंदुभि पिटा ॥ ४५॥

विचार०— महाराज ! मंगलोत्सव मघांच चालू झाला, हे पहा भेरी, ध्वनिगर्जना करीत आहेत, जिकडे तिकडे वाद्यगजर चालला आहे.

श्लोक. [शालिनी]

आकाशीं ही दुंदुम ध्वान होती ॥

भेरी वाद्यांची धुमाळी अहो ती ॥

थैथैथैथै नाचती अप्सरा ही ॥

गंधर्वादी गाति उच्च स्वरांहीं ॥ ४६ ॥

साकरेची ताटें भरभरून गळोगळीं आणि रस्तोरस्तीं वांटू लागले. अन्नाचे तर पर्वत आणि वस्त्रांचे ढीग याचकां करितां पडले आहेत, महाराज.

(हिकडे वाद्यांचा एकच गजर झाला, तो ऐकून शांतिबाई डोळे उघडून पाहते तों जिकडे तिकडे लखलखाव आणि लग्नाची गुज गुज चालली आहे ह्मणून जवळ आणवत होती, तीस ह्मणत्ये.)

शांति

श्लोक. [इन्द्रवज्रा.]

आई ध्वनी मंजुळ हा कशाचा ॥

दाहा शमे ऐकून मानसाचा ॥

१ चांगली खडीसाकर. २ वळकलें. ३ चमें. ४ हरणांच

५ नृत्य' ६ नटवे. ७ नाद. ८ नौबत.

या बोलती काय विवाह—वार्ता॥

ज्या शांतवीती घनशौटवार्ता॥ ४७ ॥

निवृ (आनंदित होत्ये) माझे लाडक्ये शांति, ही तुझ्या लग्नाची तयारी होत आहे; जीवाजीरावाबरोबर तुझे लग्न करण्याचा निश्चय झाला आहे, ऐकतीस ?

बोधा०— (साश्चर्य मनांत झणतो) अहो ! जीस भ्रमरांचे मंजुळ खांनी मस्तकवेधना झाली, तीच आतां भेरीचा ध्वनी, मंजुळ व दाहशामक झणती, त्यापक्षां सुख किंवा दुःख होणें हें पदार्थाधीन मुळींच नाही. तर मनाचे आधीन आहे.

शांति.— (किंचित् लाजून उठून बसत्ये.)

श्लोक. [द्रुतविलंबित.]

दुकुल सांवरि बैसुनि मंचकीं ॥

अलंक बांधि आणीक हि कंचुकी ॥

पुशि शरीरज घर्म दुशालिला ॥

जननिला सुख हो सुखशालिला ॥ ४८ ॥

(सखिजनास)

दिडी.

नको मजलागीं व्यज्जेन—वात हा गे ॥

अतां जिंवि माझे सीत फार लागे ॥

वृथा तुमचा हा कासयास भागे ॥

कायं कांहीशा तरी दूर जागे ॥ ४९ ॥

निवृ०— (सखीजनास) जागे जराशा बाहेर तुझी, (बो-

धाजीरावांस) सरकारास शांतिबाई खुशाल आहे
हणून कळवले पाहिजे होते, नव्हे ?

बोधा०— हे लग्नाच्या तारांबळीचे दिवस हणून मीच
स्वतः जाऊन प्रभूस निवेदन करतो सर्व, हणजे झाले.
(शांतीस) कां आका, मला आज्ञा आहेना ? (असें
हणून शिवाजीराजाकडे जातो.)

शिवा०— (बोधाजीस पाहून) शांतिबाई स्वस्थ झालीना ?

बोधा०— (सर्व वृत्त सांगतो) होय, खुशाल आहे आतां,
महाराज.

शिवा०— तर, तुम्ही आणि विचारराव बसून मुहूर्त ठरवा,
हणजे झाले.

विचार०— महाराज ! आपल्या प्रभूत्तमाच्या मुखांतून जें
आले, तें सुलग्न; तोच मुहूर्त; दुसरा मुहूर्त तो काय
पाहाणार ?

बोधा०— या स्वयंवराचा शास्त्रार्थ झटला हणजे सुदीन
सुवेळा असावी खरी, परंतु मुख्यत्वे हणाल तर-

श्लोक. (मालिनी.)

वधुवर—मन ऐक्या जेधवां पूर्ण आले ॥

मम मति तर सांगे तेधवां लग्न झाले ॥

सुदिन प्रभुवराज्ञा मंगलारंभ केला ॥

युवतिसह जिवाजी सौख्य भोगूं भुकेला ॥ ५० ॥

शिवा०— बरे, जर असें तुमच्या मते प्रशस्त आहे, तर
तसें होऊं द्या.

(नंतर निवृत्तिबाई सुमति दासीसह शांतिबाईस घेऊन येती.)

विचार०— ही, शांतिबाई आली बरें;

तुकोजी०— हे, जीवाजीराव ही येथेंच आहेत.

शिवा०— (शांतीचा हात धरून, विनोदानें) शांति, मला खरेंच सांग आतां—

श्लोक. (स्वागता.)

शांति हा वर तुला गमला गे ॥

जाशि या सहित सांग मला गे ॥

आपल्या गृहिं न्यजून अह्माला ॥

बोलुनी प्रभु सबाष्प हि झाला ॥ ५१ ॥

(जीवाजीच्या उजव्या हातांत शांतीचा हात देतो, आणि ह्मणतो.)

श्लोक. [वसन्ततिलका]

पाळुन ही स्वतनया तनयां समान ॥

देतो तुलाकारं हिची सशरीरमान ॥

पाळा हिला निजशरीर अधीक मोजा ॥

नातिक्रमां सुरें ह्मणे ह्मणती नमो जा ॥ ५२ ॥

(इतक्यांत विश्वकर्मा शिल्पकार येतो.)

विश्वकर्मा०— (अभिवंदन करून) महाराजांचा विजय असो.

बोधा०— या शिल्पकार, किल्ल्याचें काम महामुर झालें कीं नाहीं ? हा पाहा आज शांतिबाईचा विवाह झाला.

ला; आतां कन्यादान सांगते च्यावेळेस देहगड जामातास वरदक्षणा देणार प्रभु, ह्मणून विचारतो.

विश्वकर्मा०— काम तर बहुतेक पुरें होत आलें, महाराज ! गड लौकर तयार करण्याविषयीं प्रभूची आज्ञा खरपूस आहे, ह्मणून रात्रीचा दिवस करून काम चालविलें आहे. मी स्वतः नेहमी तेथेंच कामाची देखरेख करित असतो; परंतु हा मोठा भेरीचा नाद कानां पडला ह्मणून जरी मला आमंत्रण नव्हतें, तरी प्रभूच्या घरचें कार्य समजून धांवत आलों, येथें.

बोधा०— शाबास ! तुमची काम करण्याची हातोटी एकुण फारच स्तुत्य आहे. मला वाटतें प्रभु ही संतुष्ट होऊन यावेळीं तुहांस मोठें इनाम देतील.

विश्व०— माझे कृत कर्म ह्मणजे स्तुत्य आहे असें नाहीं. या सर्वज्ञ प्रभूची कृपा मात्र सर्व स्तुत्य आहे.

बोधा०— (शिवाजीपार्शी जाऊन) विश्वकर्मा देहगडाचें काम बहुतेक पुरें केलें, ह्मणून सांगतो.

शिवा०— (आनंदित होतो.) शाबास शिल्पकार ! मी वरनिश्रयाचे वेळेस च देहगड जीवाजीरावांस वाचादत्त केला, हें जाणून तुह्मी इतकें जलदीनें काम आटोपलें, ह्मणून तुमची वाहवा आहे, (बोधाजीरावास) यांला मोठें इनाम द्या बरें. (असें ह्मणून कन्यादान-विधी संपादावयास बसतो.)

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठा शब्द होतो.)

अहो प्रधानजन हो, या प्रभूच्या चरणाची सेवा करून दुर्जय आणि बलाढ्य झालेली अशी मायाऊ जी तुह्मी हेवा करून नगरा बाहेर काढून लाविली, ती प्रबळ हो-

ऊन हें भवारण्य आपलो जहागीर समजून बंधूसहर्वतमान येथें विहार करीत असतां या रानांत तुह्मी देहगड बांधतां, हें तुमचें कृत्य निर्विघ्नपणें तडीस जाईल असें तुह्मी समजतां काय ? अहो, तुमचें नांव विचारराव असून हें जें तुह्मी करतां, हें अविचाराचें कर्म नव्हे काय ? आपल्या बिळांत निद्रित झालेल्या सर्पाचें पुच्छ, तुह्मी पांयानें तुडवितां, आणि सुखी होऊं पहातां, हें होईल तरी कसें ? अहो, ज्याणी तुह्मापासून बहुत अपकार सोसले आहेत, ज्यांस तुह्मी परागंदा करून सर्व राज्यसत्ता आपणच बळकावली, ते आतां भवारण्यांत सबळ आश्रय करून स्वतंत्र राज्य करीत असोन तुह्मी तेथें गडाचा पाया घातला, तो पाहून चवतावळले आहेत, तर सावध व्हा, सावध व्हा.

(सर्व सभय आणि साशंक होतात.)

विचा०— अहो, हें काय ? त्या रांडे बटकीची एवढी प्रौढी कोण बरें वर्णितो ही ?

बोधा०— कांहीं बंड होण्याचा संभव दिसत आहे पुनः, याजकरितां वधूवरांस राजसौधांतरीं पाठवून द्यावीं हें उत्तम असें मला वाटते.

तुको०— वधूरांस तर आतांच अंतर्गृहीं जाऊंद्या; आणि राजास ही; मग आपण आहों आणि बंडवाले आहेत, पाहून घेऊं.

विचा०— होय, मलाही असेंच वाटते. (राजाजवळ जाऊन) महाराज ! वधूवरांस घेऊन आपण अंतर्गृहीं प्रवेश करून विवाहहोमादि कार्ये करणें आहेत तीं करावीं, आणि शहरांत कांहीं चोरट्यांचा उप-

द्रव उद्ध्वलासा दिसत आहे त्याचा बंदीबस्त करण्या-
करिता बोधाजीराव आज्ञा मागत आहेत ती त्यांस
दिली पाहिजे.

शिवा०— हाँ, शहरांत चोरट्यांचा उपद्रव १ मी तर वि-
वाहकार्यांत गुंतलों आहे; त्या पक्षां अंतर्गृही जाऊन
कर्तव्य काम पुरे करतो. (बोधाजीरावांस)

श्लोक. (शिखरिणी.)

उठा सारे आधीं शम आणि दमादीक तुझी ही ॥

विखंडा चोरांची शिर आणि धडे कंदमि मही ॥

भरावी रक्ताच्या सकल पुरवासी सुख करा ॥

विवाहा जे आले आणि सदन- पांथस्थ- निकरां ॥५३॥

(अशी आज्ञा सांगून; राजा निवृत्ति; आणि सुमति;

दासी सहवर्तमान वधूवरांस घेऊन अंतर्गृही प्रवेश करतो).

बोधा०— कोण आहे परिचारं येथे ? त्या दमाजीरावांस

आणि शमाजी पंतांस लौकर बलावा पाहूं.

तुको०— (हिकडे तिकडे पाहून) हे पाहा दमाजीराव

आणि शमाजीपंत आले.

दमा०— (अभिवंदन करतो) महाराज, शहरांत बंडाचा

प्रादुर्भाव दिसतो.

बोधा०— लक्षणच राजाची आज्ञा झाली आहे कीं, सर्व-

त्रांनी जाऊन बंडखोरांस प्रतिकार करावा.

शमा०— राजाज्ञानुरूप करण्यास हे पहा, आपण तर

तयार आहों.

दमा०— (बाहू थोपटून.)

श्लोक. [स्रग्धरा]

मारुनी एकटा मी अहित—करजनां स्वस्थं पौरां करीतो॥
 मारी शौर्ये करीचा निकर विपल नोपेक्षि जैसा हरी तो ॥
 आज्ञा द्या गेहे निद्रा करिं तवे रव वंदून हा कां निघाला॥
 घालाया त्या अमित्रांवर अपरिहर स्वीय दुर्वार्य घाला॥५४॥
 बोधा० — अहो, तुमचे शौर्याचा तर आह्लास पुर्ण भंरवसा
 आहे. परंतु न जाणों कोणती वेळ कशी येईल, ल्हाणून
 प्रभूच्या आज्ञेप्रमाणें आपण सर्वच एकदम हल्ला क-
 रून बंडवाल्यांचा उच्छेद करून टांकू; आणि तसेच
 परत येऊं, (विचारावास) कां, तुमचें मनास येतें ना,
 हें, असें.

विचार० — प्रभूच्या आज्ञेप्रमाणें तुम्ही ल्हाणतां हें योग्य
 आहे; तर तुम्ही, दमाजोराव इत्यादि मिळून जा आणि
 शहरांत बंदोबस्त राखा. शिल्पकार विश्वकर्मा देहगडा-
 च्या कामाच्या रक्षणार्थ भवारण्यांत जाऊं द्या आणि
 मी स्वतः राजसौध संरक्षण करतो.

बोधा० — फार उत्तम.

(असें ल्हाणून निघून जातात.)

(नंतर मायाऊ, राघोजी, मदाजी, मसाजी, मोहनाजी,
 आणि लुमाजी येतात.)

माया० — आपला कामाजीनाईक आज प्रातःकाळीच
 उठून कुठे गेला आहे कोण जाणें, त्याच्या मनांत त्या
 दमाजीरावाविषयी फारच हिरिरी आहे; मी ल्हाणत्ये,
 मेलें कांहीं कां करितना प्रधान लोक, आपण शिवाजी

राजाची चाकरी केली त्याचें फळ हें सर्व भवारण्य आपणास मिळालें, आतां आणखी तें काय पाहिजे ! राजानें आपलें कांहीं वाईट केलें असें नाहीं. [राघोजीस] कां, तूं या रानांत अधिक सुखी आहेस कीं नाहीं बरें ?

राघोजी— हौय, आपण कांहीं राजास वाईट झणत नाहीं. त्याचे उपकारच मानतो; आका,पण त्या सेनापतीस आणि त्या कोतवालास एक वेळ हात दाखविल्याशिवाय मला झोंप येत नाहीं. त्यांच्यावर माझा जीव भारीच जळतो.

ओठ्या.

मदीयं भ्रात्याची काया ॥ जेणें कर्शान जाळावया ॥
स्वकरें स्पर्शविला तथा ॥ दुष्ट कपटिया शासीन ॥ ५४ ॥
जेणें फिरविलें डिडिमै—पत्र॥विखंडून त्याचें असीनें गात्र॥
करीन अरिसंहार-सत्र॥ स्वीय बंधू मित्र तोषवीन॥५५॥
ढळढळां बंबाळ अश्रुनीरें ॥ भिजती तज्जायांचां चीरें ॥
मत्कृतें तेव्हांचि खरें ॥ भ्रातृत्व तुझें शोभेल ॥ ५६ ॥

मदाजी.— दादा, आधीं आपण आपलें राज्याची बळकटी करूया, आणि मग त्यांजवर हल्ला करूं.

मसा०— आह्मी च्यार दिशा चौघांनीं सांभाळल्या, झणजे झालें. दुसरी बळकटी ती काय करणार.

मोह०— आमचा कामाजी दादा गेला आहे मला वाटतें कांही शिकार करावयास, तो त्या सेनापतीची आ-

णि कोतवालाची दाणादाण केल्याखेरीज राहणार नाही. कोण जाणे आणखी हि कित्येकांस रडवील ?
 लुमाजी.— रडवूं द्या त्याला खुब रडवूं द्या. होऊंदा त्यांची पळापळ, लुच्चांनीं आमची पाठ पुरवली होती.

[इतक्यांत घाबऱ्यां घाबऱ्यां कुतकाजां येतो]

कुत० — अहो धांवा, अहो धांवा.

(सर्व घाबरतात.)

राघो०— (पुढें होतो) कायरे कुतका ! काय आहे ?

कुत०— (मोठ्यानें आरोळी मारतो) अहो पुढें व्हा,
 (हातानें) तें पाहा काय दिसतें तें ?

पद.

सकल हि पाहा पाहा धांवुनियां ॥ धृ० ॥

शुकुलाल मृत्कैर्दम गोळा झाला एकवटुनियां ॥ १ ॥

सात पुरें नड द्वारें ज्याला भासति बाहेरुनियां ॥ २ ॥

गड अवघड अरिला बोजडसा ठेविति कुणि बांधुनियां ॥ ३ ॥

राजित अटवीपैट हा जाणें दिसतो आकारुनियां ॥ ४ ॥

आत्म अहित वा हितकर पाहा तेथवरी जावुनिया ॥ ५ ॥

रविदासप्रभु कौतुक लक्षुन न ये जल नयनांतुनियां ॥ ६ ॥ ५७

(ऐकून सारे एकदम उठून धांवतात.)

राघो०—अरे, हा तर किल्ल्याचा पायासा दिसतो गड्या !

कुतका०— तर मग दादा याचा आतांच विध्वंस करून

टाकूं या, कां कां, विषवल्ली लहान आहे तोंच खुंटून

टांकावी, हें बरें.

मसा०— होय, जर आतां उपेक्षा केली, तर कदाचित्

ते आपले शत्रु यास्थानाचा आश्रय करून आत्म्यास फिरून दुःख देतील. ल्हणून चला आपण सारे मिळून एकदम पायाच खणून टांकू, ल्हणजे झालें.

लुमा०— मी ल्हणतो कीं, किल्ला तयार होऊं द्या, ल्हणजे आपण बळकावून बसूं.

मदा०— लुमाजी ल्हणतो ही मसलत मला बरीशी वाटती बाबा, आपल्यास चांगलें निवाऱ्याचें आयतेंच घर मिळेल.

कुतका०— कदाचित् आपल्याला आयतें घर मिळेल तुझी ल्हणता तसें; नाही तर आपण मिळूं आयते मारावयास त्या शत्रूंच्या हातीं; दोहोंतून एक कांहीं तरी होईल खरें.

मोहना०— हा बेटा नेहेमीच असा. याचें भाषण सर्वदा ह्यामुष्यसूचक. बरें, कामाजीदादांनीं तर कुठे भरारी मारली आहे. ते कांहीं पराक्रम केल्याशिवाय येणार नाहीत ही माझी खातरी आहे, पण आपण मायाऊ आकास चला विचारूं आणि ती सांगेल तसें करूं.

राघो०— होय, चला विचारूं, ती, आका तेथें आहे (मायाऊकडे येतात.)

माया०— कायरे ! अरे, हा कुतकाजी कां मोठ्यानें ओरडत होता ?

राघो०— आका, काय सांगूं ? तुझ्या कपेनें हें रान तर आपणास इनाम मिळालेंच आहे, पण मला वाटते त्या लुच्चा कारभार्यांनीं येथें ही आमचा पाठलाग करावयाची मसलत केली आहे.

माया०— ती कशी बरें आतां ते तुमचें काय काय करणार आहेत !

राघो०— काय करणार ! तो पाहा, (हांतानें दाखवितो) किल्याचा पाया घातला. आतां उद्यां ते तेथें राहून आह्लास लुटून फस्त करण्याचें काम चालवितील, ह्मणून, तूं आज्ञा देशील तर एकदम जाऊन तो पायाच नाहीसा करून टांकतो, ह्मणजे कटकट गेली.

मया०— (किंचित् विचार करून) हाँ. मी समजल्यें आतां, जेव्हां राजास माझे खेरीज चैन पडेनासें झालें, तेव्हां माझी भेद घेण्याकरितां, राजा ही अंतस्थ जागा बांधून तयार करीत आहे, आणि ह्मणूनच भेरीचा घडघडाट चालला होता तो, मला वाटतें.

राघो०— असें असलें, तर मग आपलें कार्यच झालें, पण आका, तुझ्यावर राजाची इतकी प्रीति आहे ना !

माया०— (हांसून) अँ! प्रीति ! तें काय सांगूं ? जरी कारभान्यांनीं आपली सर्व पुण्याई खर्चिली, तरी जी राजास माझी चटक लागली आहे, ती कधीं ही सुटावयाची नाही.

राघो०— हाँ; असें आहे तर त्या कारभान्यांचें उसनें उगवण्यास आह्लास किती वेळ ?

मसा०— त्या लुच्चांचें तर, अगदीं तळमूस करून टाकूं एका क्षणांत.

मदा० मोह०— }
लुमा०— } तर काय आणखी ? जर राजा माया-

ऊआकाचें हातांत आहे, तर.

माया०— आधीं किल्ला तयार होऊंदा. आणि राजा

आंत येऊं जाऊं लागला; झणजे तुमचे सर्व मनोदय पार पाडण्यास मी प्रयत्न करीन; कांहीं काळजी करूं नका. आतां स्वस्थ बसा.

राघो०— { बरें, आका, आमचे सर्व कल्याणाची खाण तु-
इतर.— }

झी रुपा आहे, त्यापक्षां तुझी आज्ञा आह्मांस शिर सामान्य.

श्लोक. [वसन्ततिलका]

तूं आमची प्रकृति सौख्य--विवर्धणारी ॥

राजप्रिया भवविपीनिं विहारणारी ॥

आह्मी रुपाजलिं तुझे करणार केली ॥

हे मीन दोन तरती जरि त्वां ति केली ॥ ६८ ॥

(असें झणून सर्व निघून जातात.)

अंक पाचवा समाप्त.

पाचव्या अंकांतील पद्ये.

श्लोक. आर्या. साक्या. दिंड्या. ओंव्या. अभंग. पद्य. एकूणपद्ये.

४४

१

५

२

५

०

१

५८

सायुज्यसदननाटक.

अंक ६.

स्थळ.

पात्रें.

शिवाजी	.. .. .	सार्वभौमराजा.
निवृत्ति	.. .. .	त्याची बायको.
विचारराव	.. .. .	त्याचा प्रधान.
विश्वकर्मा	.. .. .	शिल्पकार.
बोधाजीराव दाभाडे	.. .. .	शिवाजी राजाचा सेनापति.
दमाजीराव घाठगे	.. .. .	„—„— कोतवाल.
तुकोजीराव गायकवाड.	.. .. .	„—„— सरदार.
मायाऊ	.. .. .	शिवाजीची दासी.
कामाजी	.. .. .	मायाऊचा भाऊ
मोहनाजी	.. .. .	मायाऊचा दुसरा भाऊ.
कुतकाजी	.. .. .	राघोजीचा सेवक.
जीवाजीराव	.. .. .	देहगडाधिकारी.
मानाजीराव फांकडे	.. .. .	त्याचा प्रधान.
मसाजी	.. .. .	मायाऊचा भाऊ.
राघोजी नाईक	.. .. .	„—„— दुसरा भाऊ.

सायुज्यसदननाटक.

अंक ६.

(नंतर राजा शिवाजी, राणि निवृत्ती आणि विचार राव येतात.)

शिवा०— शांतिबाईचा विवाह निर्विघ्नपणें तडीस गेला हें एक मोठें च काम झालें. मुलगी उपवर झाली, झणजे ती, एक बापाचे उरावर कटार असते; कां कीं, स्थळ, अन्नवस्त्रास दधात नाहीं असें चांगलें, नवरा अल्पवयस्क असून कुलीन, सुशिक्षित, गौरागोमटा, मुलीच्या हौशी सारखा निळून कार्य निर्विघ्नपणें सिद्धीस जाणे ह्मटलें झणजे पूर्वपुण्याईचेंच फळ समजलें पाहिजे.

निवृ०— तें तर सारें खरेंच. पण माझ्या शांतीला बरीक नवरा मना जोगता मिळाला खरा. कुठे दूर पाहायला देखील जावें लागलें नाहीं; जवळचे जवळ सगळ्या सोई घडून आल्या, झणून मला मोठी मौज वाटती. नाहीं तर मेलीं लोकांच्या पोरींचीं लग्नें ह्मटलीं झणजे, वर्षांच्या वर्षे घुमत असतात. सगळ्या पृथ्वीभर नवरा पाहाण्या करितां हिंडतात तरी मना जोगता मिळत च नाहीं; एकादा मिळाला च तर, काळा, बेहेरा, दरिद्री, कपोळकरंटा, असा मिळतो. तसें तर कांहीं माझा शांतिबाईच्या लग्नाचें झालें नाहीना !

विचार०— असे कां ल्पणतां राणीसाहेब ! आपण सार्व-
भौम प्रभु, आपणास कोणते तरी गोष्टीची दधात आहे
काय ? आपली कार्ये ल्पटलीं ल्पणजे, सर्व बसल्या
जागेवरूनच होणार, आपणास अवघड असें काय
आहे !

श्लोक. [पृथ्वीवृत्त]

निदेश करि या जगा सुखसमृद्धि ही संहरी ॥
अमित्रैगण-पाल दुर्जय करीस जैसा हरी ॥
सुरासुर महोग्र ही शिरिं सुपुष्प सा मानती ॥
जया नृपतिचा उणे न तडं पांयि ज्या मां नती ॥

शिवा०— तुझा सारखे सुज्ञ, समंजस, आणि निःशीम स्वा-
मिभक्त प्रधान साह्य आहेत त्यापक्षां कोणतेंच कार्य
घडून येण्यास अवघड नाही, हें, तर खरेंच आहे.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित)

मंत्री मंत्रविशारद प्रभु-मनोज्ञ, श्री-यशेच्छु सुधा ॥
षाणीचा, कणवाळु कार्यकरणीं गाजी स्व स्वामी-सुधा ॥
धूर्ता वंचक, निष्कळंक, मतिमान् ज्या भूपतीला असे ॥
त्यांचीं गेहिं मनेप्सितें पुरति तो सौख्या हि भोगीतसे ॥ २ ॥

श्लोक. [वसन्ततिलका.]

मंत्री-सुजाण-महिपाल जनां सुखा दे ॥
मदीं अमित्रगण तूर्ण समग्र मोदें ॥
त्याचा निदेश शिरिं वंदिति पुष्प सा ही ॥

१ आज्ञा. २ शत्रुशमुदायमुख्य. ३ लक्ष्मी. ४ नम्र झालेली.
५ सरळ. ६ अमृत. ७ घरीं.

हा बोल भूप सचिवाधिक कोण साही ॥ ३ ॥

(इतक्यांत पडद्या आंत मोठा शब्द होतो.)

अहो संमजस प्रधान हो, जो तुह्मी राजाज्ञेनें देहगड बांधला, तो या भुवनमंडळांत अगदीं अप्रतिम असा तयार झाला असून तुह्मी त्यांत वसाहत करण्याचा कांहींच विचार करीत नाहीं, आणि स्वस्थ बसलां, हें काय ? हें मवारण्य ह्मटलें ह्मणजे मांग, महार, रामोशी, आदिकरून घोर लोकांचे केवळ घर, अशा जागीं हें तुह्मी अत्यंत मनोहर आणि दुर्जय असें स्थान तयार केलें अहां; यांत वस्ती नसल्यामुळे कदाचित् हें एकाद्या चोरट्यानें बळकाविलें, तर तुह्मी काय कराल ? एक वेळ अशी निर्भय आणि अमुल्य जागा दुसऱ्याच्या हस्तगत झाली, तर ती तुह्मास परत मिळण्यास महा प्रयत्न करावा लागणार नाहीं काय ? बरें तुह्मी ह्मणाल आपण बलाढ्य आहों, महा प्रयास हो करावयास चुकणार नाहीं; तर तसें करून तरी तुह्मास जय प्राप्त होऊन ही जागा फिरून तुमच्या हातीं लागेल याचा तरी भरंवसा काय ? तर, कोणी गडाधिकारी नेमा, उठा लौकर, त्वरा करा.

(सर्व कान देऊन ऐकतात.)

(नंतर विश्वकर्मा शिल्पकार येतो.)

विश्वकर्मा—(अभिवंदनकरितो) महाराजांचा विजय असो. देहगडाचें काम महामुर झालें. आतां रक्षक इत्यादिकांची योजना लौकर व्हावी.

शिवा०—(संतोष पावून) गड तयार होऊन वसाहतीस योग्य अशी चांगली निर्भय जागा झालीना ?

विश्वकर्मा.— होय महाराज, ह्मणून च विज्ञापना करावः

यास आलों. सरकारानें समक्ष लक्षपूर्वक माझे कौशल्य पाहून सुप्रसन्न व्हावें, ह्मणजे श्रमाचें साफल्य झालें.

श्लोक. (वसन्ततिलका)

कौशल्य आजिवरि जें भरलें कुशीला ॥

होतें मदीय जरि दाविं न ती कुशीला ॥

होईल या जगिं ह्मणून प्रभुत्तमाला ॥

अर्पी गडाकृति करून हि माल्यमाला ॥ ४ ॥

शिवा०— शाबास ! जर तुमंची इच्छा आह्मी स्वतः देहगडाचें काम पाहावयास यावें अशी च असेल, तर तीही सफळ होईल (निवृत्तीचे कानांत) मला वाटतें आतां शांतिबाईस पतिसह सासऱ्यांस पाठविण्यांची तयारी करावी.

निवृ०— होय, माझे ही मनांत तसेंच आहे. मुलीची जात माहेरीं नेहमी राहिल्यानें लोकांत नीट दिसत नाहीं. लग्न ही उलगडलें, आतां उभयतां आपल्या घरीं जाऊन संसारसुखाचा अनुभव घेऊं लागलीं ह्मणजे झालें.

शिवा०— आपण जांवयांस जें आंदण देण्याचें वाग्दत्त केलें होतें, तो देहगड ही बांधून तयार झाला ह्मणून हा विश्वकर्मा शिल्पकार सांगतो, व्यापक्षीं, आतां विलंब न करतां प्रधान मंडळीस तयारी करावयास सांगून किल्ल्याचें आधिपत्य जीवाजीरावास देऊन शांतिबाई सहवर्तमान त्यांची भवारण्यांत देहगडीं रवानगी करून द्यावी. (विचाररावास) कां तुमच्या विचारास घेतेंना, मी ह्मणतो हें ?

विचा०— (खाली लवून) महाराज ! आपण ह्मणतां हे मला तर काय, पण सर्वत्र संमत आहे. देहगड तयार झाला, आतां, त्यांत अधिकारी योजण्याचा विचार होईल तितका लौकर झालाच पाहिजे. भवारण्य ह्मटलें ह्मणजे चोरांचें घर. कदाचित् गड रिकामा पाहून चोरट्यांनीं बळकाविलां तर आपणास भगोरथ प्रयत्न पडणार फिरून.

निवृ०— (गहिवरून) अशा भयंकर ठिकाणीं माझ्या शांतीला पाठविणार ? अरे कर्मा ! (साश्रु होऊन कपाळास हात लावते.)

शिवा०— हे मनोरमे, तुला वाईट तें कां वाटतें ? जरी तें अरण्य भयंकर आहे, तरी काय चिंता आहे. ? (हातानें दाखवितो) या विश्वकर्मानें देहगड किल्ला असा मजबूद आणि निर्भय बांधला आहे, कीं तेथें कोणाचें भय च नाही, असें सर्व लोक ह्मणतात; मग अशा ठिकाणीं शांति आणि जामात एकांत सुख भोगावयास गेलीं, तर बरें कीं वाईट हें तूचसांग पाहूं ? (विश्वकर्मास) कां, आपला देहगड अगदीं निर्भय आहेना आतां, आंत वस्ती करावयास ?

विश्वकर्०— अगदीं निर्भय आहे महाराज ! राहाण्यास, चौक्या इत्यादि चांगल्या बळकट बांधलेल्या आहेत; तेथें भय कशाचें ?

निवृ०— जरी गड निर्भय ह्मणतां, तरी कौर रानांत बंदीवांना सारखें एकटें राहाणें ह्मटलें ह्मणजे, या लहानग्या दंपत्यांस कठीण नव्हे काय ? बरें, कदाचित् कांहीं अधिक उणें झालेंच तर कोणी शेजारी पाजारी

तरी आहे, कीं झटकन धांवून येईल असा, तर तेही नाही.

शिवा०— हे प्रिये, काय तुला वाटते मी शांतीबाईला नवऱ्यासमागमें एकटी पाठवीन, आणि तेथे बंदीवाना सारखी ठेवीन त्या उभयतांला ? छी; असें कसें होईल ? जो जीवाजीराव माझा प्रतिनिधी असून आंणखी जामात, त्यास मत्सदृश सर्व वैभवोपभोग करून देणार नाही काय ? आतां तूं ह्मणतोस चोरांचें घर भ्रंवारण्य; तरं गडाचें काम असें कौशल्याचें आहे, कीं, तेथे दुसरे कोणाचा प्रवेश देखील व्हावयाचा नाही.

ओढ्यां.

परीघ एकामागे एक ॥ दृढतर सांत सुरेखे ॥

परिरंवा त्यामाजी उदकं ॥ विपूल वाहे सर्वदां ॥ १ ॥

ऐशा अजिंक्य गडामाझारीं ॥ बांधिलीं बंकैलये चारीं ॥

तथं सांग वनतस्करीं ॥ उपद्रव कीजे तो काय ॥ २ ॥

योजीन तई बंकं चतुरा ॥ जे सदां रक्षितो नगर ॥

गड आणि गडशिखर ॥ शांती सपती जई वसे ॥ ३ ॥

बोधाजीराव सेनानी ॥ जो अति दक्ष अरिमर्दनीं ॥

त्याचिया करीं देऊनी ॥ रक्षण करणें तेथिचें ॥ ४ ॥

शमाजी आणि दंमाजी ॥ जे अरिमर्दक आयुधेंच मार्जी ॥

ते ही रक्षण करिती गाजी ॥ चिंता आजी न करीं तूं ॥

विश्वक्र०— बाईसाहेबांस उगोच भीति वाटती. ज्यावेळीं समक्ष देहगडं पाहातील त्यावेळीं खात्री होईल, या सेवकानें आपलें कौशल्य, कसें दाखविलें आहे

तें. बार्इसाहेब, आपण बाल्या किल्याची रचना पाव
हाल, तर थक्कच होऊन जाल. त्यांत च शांतीआका-
सह जीवाजी रावांस बसावयास विश्रांतिस्थळ के-
लें आहे; तें तर परक्यास अगदींच दुर्विज्ञेय असें
आहे.

श्लोक. (शिखरिणी.)

गडामध्ये अंतर्गृह विवर त्या माजी विलसे ॥
गवाक्ष-द्वारानें गमन अभिवेत्ता करितसे ॥
अनभ्यस्ता त्रस्त त्रिदश हि करी मार्ग उलटा ॥
जिना वक्राकारी भिववि पद-चारी लटलटां ॥ १० ॥

श्लोक. (स्वागता.)

भीद औट-बळणी निसणी ती ॥
ज्यास पाहिलि न पूर्वे कुणी ती ॥
जाणत्या सुलभ जी गमानाशी ॥
पोंचवी स्वपादें शीण हि नाशी ॥ ११ ॥

निवृ०— (आनंद पावून) एकूण माझ्या शांति बार्इ क-
रितां आणि तिच्या पती करितां, तुझी इतेकें उत्कृष्ट,
निर्भय, आणि परास दुर्विज्ञेय असें स्थळ बाधलें,
त्यापक्षां तुमची शाबास आहे. आतां माझ्या जिवांत
जीव आला, शांतीबार्इस तेथें पाठविण्यास.

शिवा०— आतां तुझें समाधान झालेंना, माझे प्राणप्रिये !
जामाताच्या आणि शांतीच्या सुखाची जी सोय केली,
ती सर्व तुला मानवली ना !

निवृ०— (किंचित् सस्मित) आत्मा बायकांस काय स-

मजतें ! आह्मी किति झालों तरी आगटित पांहाणांच्या,
आपण सर्वज्ञ, दीर्घदर्शी, जें कराल, तें सर्व, सोईवारच
असेल. आह्मी तोंडानें मात्र उगीच वटवट करतो
समजत नाहीं ल्हाणून; जळली मेली बायकांची जात.
नाहींतर मजहून शंभरपट आपणास माझ्या लाडक्ये
शांतीची काळजी आहे.

(इतक्यांत बोधाजीराव, दमाजीराव, आणि शमाजी-
पंत येतात.)

बोधा०— (अभिवंदन करतो) महाराजांचा विजय
असो.

शिवा०— नगरांत सर्वत्र स्वस्थता आहेना ?

बोधा०— होय, आपल्या आज्ञेमार्गे या (हातानें)
दमाजीरावांनीं चोरट्यांस हांकून लाविलें. आणि
शमाजीपंतांनीं सर्व पौरवासीजनांस स्वस्थ केलें.

शिवा०— पूर्वी, तुझी ल्हाणत असां कीं, नगरांत मांग
वगैरे राजाश्रित आहेत ल्हाणून त्यांपासून वारंवार
जनपदांस उपद्रव होतो, त्यांस तर आतां सरकारांतून
नगराबाहेर काढून लाविलें, तत्रापि शहरांत चो-
रट्यांचा उपद्रव होतो यास काय ल्हाणावें ? (दमाजी-
रावास अनुलक्षून) कां, हे चोरटे येतात तरी कुठून !

मा०— महाराज ! क्षमा असावी. हें भवारण्य नग-
रालगत पडलें, त्यांत मांग पेढारी जे आह्मी नगरां
तून काढून लावले, ते आश्रय करून राहिले आहेत
ते कधीं कधीं येऊन असा उपद्रव करितात.

बोधा०— या सार्थीच मी भवारण्यांत गड बांधून वस्त
करावयाची, ल्हाणून स्वामीस विनंती केली आहे ती.

श्लोक. [स्वागता]

त्यावनीं वसवुनी जनकोटी ॥

संहरूं अनिति-वर्ति हि पोटीं ॥

ज्यांचिया नयविरुद्धमती ते ॥

वाढवूं प्रभुयशा सुमतीं ॥ १२ ॥

शिवा०— शाबास सेनापते ! तुमचा उद्देश आणि बेत ही दोन्ही फारच स्तुत्य आहेत.

विचा०— महाराज, देहगड तयार झाला, आतां तेथील अधिकारी, कामदार, यांच्या नेमणुका करावयाच्या, त्या बोधाजीरावांस करावयास सांगाव्या, ल्हाणजे शांती आकाची पाठवणी करावयास झाली.

शिवा०— (बोधाजीरावांस) शिल्पकार विश्वकर्मा आला आहे, त्यास विचारून गडाच्या आकृतीप्रमाणें जे जे कामदार योजावयाचे, ते, विचाररावांचे संमतानें योजा, आणि शांतिबाईची वरात नेण्याची तयारी करा. आतां विलंबकरणे ठीक नव्हे.

बोधा०— गडाची आकृति माझ्याच विचारानुरूप आंखली, त्यावेळीं कोणत्या स्थळीं, कोणाची, कशाकरतां, नेमणूक करावयाची ही योजना मी करून ठेवली आहे. आज्ञा होईल तर निवेदन करतो.

शिवा०— यालाच पुर्तें शहाणपण ल्हाणवें. धन्य तुमच्या कर्तृत्वाची. मला फारच संतोष झाला, तुमची मसलत आणि बेत पाहून. ज्या योजना तुम्ही केल्या असाल, त्या बोला पाहूं आतां मजपुढें. त्या यथायोग्यच असतील यांत संशय नाही; परंतु—

बोधा०— (पुढें होऊन) महाराज ! किल्ल्याचें रक्षण, जां-

वयांचा इतमाम, आणि सरकारचें नांव, यांजकडे लक्ष पुरवून पाहिलें तर एकमुख्य प्रधान, दोन लेखक, चार बंक, इतके तर पाहिजेतच पहिल्यानें; बाकी चाकरचुकर दास दासी खासगी कामाकडे लागतील, तीं, वेगळीच सरकार पाठवतील. आणि शिवंदी वगैरे पाहिजे, ती मी पाठवीन.

शिवा०— बरें तर मुख्य कारभारी कोण नेमतां ? कोण, त्या कामास तुमच्या मते योग्य आहे ?

बोधा०— मानाजीराव फांकडे माझ्या मते योग्य असून, काम निभावतील सारखें वाटतें. ह्मणून त्यांस योजिलें आहे. त्याणी आपल्या पतकासहित देहगडी जावें, आणि सर्व कारभार सांभाळावा.

शिवा० बरें, लेखक ?

बोधा०— एक चित्रोपंत आणि दुसरा गुप्तोपंत यांणी सर्व जमाखर्चाचें लिहिणें ठेवावें.

शिवा०— बरें, चार ठाणेदार कोण नेमतां ?

बोधा०— हाँ. आतां ठाणेदार; त्यांविषयीं मी अशी योजना केली आहे सरकार, पहिल्या बंकालयाजवळ घोर रान आहे, तेथें आपले भटोजीबावा ठाणेदार योजावे. दुसऱ्या बंकघरीं संताजीबावा, आणि तिसऱ्यांत रुद्राजीबावा याप्रमाणें नेमावे. आतां चवथें बंकगृह हल्लें ह्मणजे, तें अगदीं बाल्या किल्याच्या पांयथ्यांस असून ज्यांत शांतिआका एकांत विलासांत बसणार त्या अंतर्गृहा सन्निध आहे, तेथें ठाणेदार हल्ला ह्मणजे,

कोणी तरी स्त्रीच योजली पाहिजे. ल्हाणून मी ल्हाणतो, अपाली आवडती चतुराऊ हिची नेमणूक तेथें करावी. आणि सर्व बंकगृहांवर तिचा वरिष्ठ अधिकार ठेवावा, ल्हाणजे फंद, फितूर देखील होण्याचें अगदीं भय नाही.

शिवा०— वाहवा ! नेमणूका तर सर्व यथायोग्य केल्या बोधाजीराव, मला सर्व संमत आहेत. (विचाररावांस) कां, तुमच्या मनास कसें काय येतें ?

विचा०— बोधाजीरावांनीं जें केलें, तें सर्व संमत आहे; त्यांत न्यूनाधिक करण्याची अगदीं गरज नाही.

शिवा०— बरें तर, देहगडीं जिवाजीरावाची स्वारी शांतिबाईसह जावयाची ल्हाणून वाद्यादिकांची तयारी करून मंगलोत्सव करा.

श्लोक. (भुजंगप्रयात)

पिटा दुंदुभी वाजवा हो तुतारा ॥

वितानें गडाच्छादितें दूर सारा ॥

करा मोकळा मार्ग चालावयाला ॥

चला सर्व आमाल्य पाहावयाला ॥ १३ ॥

सर्वें नेमिल्या कामगारीं असावें ॥

गडीं आपलाल्या स्वकर्मीं वसावें ॥

जिवाजीस शांतीस रक्षावयाशी ॥

दमादी मदामाल्य व्हा रानवासी ॥ १४ ॥

श्लोक (इन्द्रवज्रा)

रक्षावया देहगडास सेना ॥

ध्या भीति तद्वासि जना दिसेना ॥

ऐसीं शतें चालविं शांतिजांनी ॥

दुर्गा- भिषेकास कराय रानी ॥ १५ ॥

(इतक्यांत पडद्या आंत मोठा शब्द होतो)

शांतिबाई आपला भियपति जिवाजीराव याजबरो-
बर देहगडीं सासऱ्यांस जाणार, ह्मणून राजाज्ञानुरूप बो-
धाजीराव सेनापतींनीं सांगितल्या वरून, समागमें जाण्या-
करितां नेमलेले कामगार आपआपल्या पतकां सहवर्त-
मान, आणि पौरवासी लोक मोठ्या समारंभानें तयार
होऊन उभे राहिले आहेत, तर सर्व सभासद हो, तुम्ही ही उ-
ठा लौकर त्यांजबराबर जाण्यास, त्वरा करा.

(ऐकून सर्व उठून उभे रहातात)

बोधा०— (हात जोडून उभा राहतो) महाराज, सर्व त-
यारी झाली, चलावे मडळीनें.

(इतक्यांत)

श्लोक (उपजाते)

नृपाल सौधस्थित दुंदुभी तो ॥

कडाडला ऐकून लोक भीती ॥

अन्याय-वर्ती सुजनास मोदा ॥

दे शांति-प्रस्थानि करी निनादा ॥ १६ ॥

(सर्व चालूं लागतात)

श्लोक (स्वागता)

धांवती दुडुदुडू तुरगांची ॥

अर्बुदे तशिच हो अनुगांची ॥

चालती रथरवें नभपोटीं ॥

लागलें दुमदुमो घनकोटी ॥ १७ ॥

(नंतर तुकोजीराव गायकवाड पुढें येतो)

तुको०— (शिवाजीस अभिवंदन करतो) हें च भवारण्य,
महाराज, (हातानें) तों पाहा देहगड, आपण अग-
दीं सन्निध आलों.

शिवा०—(आनंद पावून) हा च देहगड, विश्वकर्म्या शि-
ल्पकारानें बांधला तो ! एकूण धन्य आहे त्याच्या
कसबाची. आहाहा ! काय हो हें सुंदर काम; ज्याला
पाहून स्वर्ग भुवन ही लाजेल ! शाबास विश्वकर्म्या,
शाबास.

विश्वकर्०— (पुढें होऊन) महाराजांनीं समक्ष पाहून
पसंत केलें माझे काम, इतक्यानें मी कृतकार्य झालों.
माझ्या कसबाचें सार्थक झालें, आज.

शिवा०— (निवृत्तीस आणि प्रधानमंडळीस) या पुढें,
आणि पाहा हा देहगडाचें काम, ज्यांत आपली शां-
ति जीवाजी रावांसहवर्तमान राहणार, तें. वाहवा !
कायहो हें गडाचें सौंदर्य स्वर्ग लोकास लाजविणारें !
याची बळकटी पाहा कशी आहे ती. याचा आ-
कार पाहा. तो पाहा बाला किल्ला, ज्यांत रमणीय
स्थान माझे शांतीकरतां लक्षण च केलें आहे; पाहिलेंत
ना, तें !

(सर्व, किल्ल्याचें सौंदर्य लक्षपूर्वक पाहून चकित
होतात आणि तोंडांत बोटें घालतात.)

निवृ०— (आनंदित होऊन) एकूण माझी शांति दैवाची

खरी. (शिवांजीस) हें सर्व राज्य माझ्या शांतीला
आंदण दिल्लें ना ?

शिवा०— होय, माझे प्राणप्रिये, या सर्व भवारण्याचा
उपभोग जीवाजीराव शांतिसहवर्तमान सदैव करोत;
ऐकलेंसना ?

(नंतर जीवाजीराव शांतिसहवर्तमान देहगडांत प्रवेश
करितो.)

(सर्व प्रधानमंडळी आनंदानें टाळ्या वाजवितात; गडा-
वर भेरीचा नाद होतो.)

(हिकडे मायाऊ आणि कामाजी गडावरील वाद्य-
ध्वनि ऐकून गडांत राजा स्वतःच राहावयास आला अशा
आशेनें आनंदित होतात.)

माया०— (किंचित् हास्यमुख) आज राजेसाहेबांचा
चेहेरा म्या स्वमांत पाहिला, आणि जागी होऊन पाहा-
त्यें, तों खरोखरच गडावर स्वारी आली.

कामा०— स्वारी आली सारखें वाटतें खरें, पण आका,
ते लबाड कारभारी बरोबर आहेत कीं नाहींत, तें
आधीं पाहिलें पाहिजे नव्हे ?

माया०— होय, तेंहीं खरें. जर ते समागमें असले च तर
आमची आशा व्यर्थ होईल. पण तें आपणास कसें
समजेल ? मी गेल्यें असत्यें, पण कदाचित् कोण जाणे;
ते असले च तर लागली च कळ लावतील.

कामा०— तूं सांगशील तर मी जातों, आणि पाहातों
स्वारी समागमें कोण कोण आहेत ते.

माया०— पण, तुला कोणी तेंथें पाहिलें, तर मग ?

कामा०— जाऊं द्या गे. ते काय मला पहातात ! मी त्यांच्या बापास देखील दिसणार नाहीं.

माया०— बाबा, दिसणार नाहीं कसा ? त्या मेल्यांला शंभर डोळे आहेत.

कामा०— बापडे शंभर सोडून हजार कां असत ना, माझें काय करतात ?

माया०— काय करतात, त्यांचे दृष्टीस पडल्यावर !

कामा०— पण, दृष्टीस पडेन तेव्हां ना ?

श्लाके. [इन्द्रवज्रा.]

गेलीं जरा अंग, अनंग हा मी॥

जाईन सौधीं जरि दुर्गधामीं ॥

कोणी कसा पाहिल डोळयानें ॥

झालों नवा केवळ ही वयानें ॥ १८ ॥

माया०— हाँ; ही गोष्ट खरी. त्या लबाडांनीं तुझे जें अकल्याण झणून केलें, तें कल्याण च झालें. बरें, जा तर तेथपावत, आणि पाहून ये, कोण कोण स्वारीसमागमें आले आहेत, ते, आणि रागरंग ही कसा दिसतो तो. पण सांभाळून जा.

कामा०— फार बरें आका, हा असाच आलों समज, काय आहे तेथें तें पाहून. (कांहींसा पुढें जाऊन आकाशाकडे पाहतो, इतक्यांत समोरून मोहनाजी आणि कुतकाजी येतात.)

मोहना०— कामाजीदादा ! तुझी कुठे चाललां ?

कामा०— त्या गडावर राजाची स्वारी आलीशी वाटती, झणून पाहायास जातो. पण तुझी रे कुठे गेलां होतां ?

मोहना०— आह्मी ह्यणशील, तर तेथेंच गेलों होतो.

कामा०— अरे, पण तुह्मास कोणी तेथें वळखलें नाहीं कसें ?

मोहना०— ते काय वळखतात ! मी झालों होतो भट आणि कुतका झाला होता जोशी, ही पाहा, (हातांत दाखवितो) घरभरणीची दक्षणा देखील घेऊन आलों.

श्लोक. [शार्दूलविक्रीडित]

झालों भिक्षुक भाट मी कुतक ही विद्वज्जनीं ठाकलों ॥

सन्मानें ह्यणतां बसा बसुनियां अन्यांसर्वें वांकलों ॥

जैसें ते करिती तसें करुनियां ही घेतली दक्षणा ॥

नाहीं पाहियलें आह्मा कुणि तई उन्मीलुनी ईक्षणा ॥ १९ ॥

कामा०— वाह्वारे ! तुह्मी तर मोठी च ठकबाजी केली. असो, पण जे आमचे वैरी प्रधान ते स्वारीबरोबर नाहींत ना ?

मोहना०— ते तर दुष्ट सगळ्यांच्या पुढें आले आहेत. ह्यणूनच आह्मी पळत आलों, आकाला सांगावयास.

कामा०— (घाबरून) चला तर लौकर आपले मायाऊ आकास हें वर्तमान सांगूं. (असें ह्यणून सर्व मायाऊकडे येतात.)

कुतका०— झालें आतां, घ्या ह्यणावें, करा धांवाधांव. मी अगोदर च सांगत होतो, कीं किल्ल्याचा पायाच खणून टांकू या, तेव्हां ऐकिलें नाहीं ? (असा बडबडत सर्वांच्या अगोदर धांवत मायाऊकडे जातो.)

माया०— कायरे, राजेसाहेबांची स्वारी आली ती पाहिली. स काय ?

कुतका०— माझे ऐकलें नाहीं, पण आका, घर बुडालें.

(असें लक्षण रडूं लागतो.)

माया०— अरे झालें काय ! कशानें घर बुडालें ? तूं लक्षण-
तोस तरी काय ? नीट बोल.

कुतका०— श्लोक. [वसंततिलका]

आले सचीव करणार सदां अहींते ॥

अस्मन्नुपाल-अगरुश्रित जे अहीं ते ॥

दंशावया अरि तदीय वनीं दडाले ॥

हे भेक आह्मी न कसें घर हें बुडालें ॥ २० ॥

मी बोललों गडचि ध्वस्त करा उठा वो ॥

तें ऐकते न मिळता तरि त्यांस ठावो ॥

धिःकारिलें तद् मला नि मदीय वाचा ॥

धोका अतां अपरिहार दिसे जिवाचा ॥ २१ ॥

(हें ऐकतांच सर्व कपाळास हात लावून अधोमुख चिं-
ताग्रस्त बसतात.)

(इतक्यांत पडद्याआंत शब्द होतो.)

अहो, हा शिवाजीराजा सत्यवादी, धार्मिक, न्यायी,
आणि स्वसेवानुचरांला अन्यंत करुणाश्रित, असा असून
त्याच्या आगमनानें तुझी वृथा भिऊन शोक करीत बसतां,
हें काय ! अहो ! या उदार प्रभूनें जें तुलास दत्त केलें, तें
कालत्रयीं ही कोणी तुलापासून परत घेण्यास समर्थ नाहीं.
तुझी ज्या देहगडाविषयीं गवगवा करीत आहांतो कदाचित्
तुझी पूर्वअनुयायी या रानांत अनाश्रमी वणवण करतां

ह्मणूनच प्रभूनें अंतरीं दयायुक्त होऊन तुझांस वसाहती-
साठींच बांधला नसेल कशावरून ? तुझी ही पराक्रमी, शूर,
शक्तिमान, आणि ही मायाऊ तुमची भगिनी तर प्रत्यक्ष त्या
प्रभूची चरणपरिचारा असून दुबळ्यासारखे रडत बसतां हें
काय ? उठा; पराक्रम करा, पराक्रम करा.

श्लोक. (शिखरिणी)

प्रभूनें कारुण्यामृत उदधिनें दत्त अवघें ॥

भवारण्य माझे अवनितल त्याची न चव घे ॥

दुजा कोणी काढा रुदन न करी शक्तिनिर्मचा ॥

सुखे भुंजा देहाधिप करुन आधीन तुमचा ॥ २२ ॥

(हें ऐकून सर्व सद्गद्द होऊन आनंदाश्रु ढाळतात.)

माया०— मी ह्मणाल्यें तीच गोष्ट खरी, हा प्रभु मजविषयीं
दयाळु आणि अत्यासक्त आहे, हें मी पूर्वींच बोललें
होतें नव्हे कायरे कामाजी ! आतां आलेना तुम-
च्या प्रत्ययास !

कामा०— आका, हा प्रत्यय आतांच आला काय ! अगे
तूं आहेस ह्मणूनच हें सर्व सृष्टिचक्र चालविण्यास हा
प्रभु समर्थ आहे, हें मला कधीं च समजलें आहे.

माया०— तर आतां तुझी सर्व आपआपल्या सामर्थ्यास
पुढें करून, युक्तीनें या किल्ल्यांत आपला प्रवेश हो-
ण्याची तजवीज करा.

कामा०— मला सांगशील तर, या प्रधानाची पीडा येथून
लौकर जाईल अशी योजना मी करतां; मग आपणास

गड हस्तगत होण्याची मसलत करावयास नीट सांप-
डेल.

माया०— जा, तसें कर, पण डोंळा तर न फुटे आणि का-
डी तर न मोडे असें कर हो.

कामा०— मी तसेंच करीन. (असें झणून निघून जातो.)

(नंतर मायाऊ, आणि तिचे बंधु, देहगडाच्या द्वारांचा
शोध लावण्याकरितां अरण्यांत संचार करतात.)

(इकडे शिवाजीराजा आणि निवृत्तिबाई शांतीस पांच-
विण्यास देहगडीं गेलीं होती तीं बालागड पाहून संतुष्ट
होतात.)

शिवा०— (निवृत्तीस) हे स्थान परम रमणीय पाहून म-
ला फारच संतोष झाला.

निवृ०— माझे ही मन येथें फारच रममाण होतें. मला वा-
टें स्वर्गभुवन जें झणतात, त्याला या स्थानानें लाज
आणली.

शिवा०— माझ्या मनांत येथें शांतिबाईच्या घरीं चार
दिवस राहून, पाहुणेचार घ्यावा असें येतें; तुला नीट
वाटेल तर.

निवृ०— माझे ही मन माझ्या लाडक्या शांतीच्या समागम-
सुखानें आणि या स्थानाच्या रमणीयपणानें लालुच-
तें, तसें करण्यास.

शिवा०— तर प्रिये, आपण उभयतां येथेंच राहूं या चार
दिवस.

निवृ०— (विचार करते.) तें खरें, परंतु मुलीच्या घरीं ती
पुत्रवती होण्यापूर्वीं आह्मा उभयतांस अन्नोदक घेतां
नये कामा; त्याचें कसें ?

शिवा०— असें शास्त्र आहे काय ?

निवृ०— शास्त्र तर आहेच. आणि लोकरूढि ही आहे.

शिवा०— जर तसें असेल तर आपण फलाहार मात्र करूं,
जेवणार नाहीं, ह्मणजे झालें.

निवृ०— (विचारांत पडती.)

श्लोक. (वसंततिलका.)

शांती-समागम अति प्रिय आत्मजांनी ॥

वाणी हि त्यास अनुकूल परि द्विजांनी ॥

जें शास्त्र-वित्तमिं निषेधियलें कराया ॥

तें आचराय अनुमोडुं मि केवि राया ॥ २३ ॥

(इतक्यांत विचारराव हात जोडून पूढें उभा राहून ह्मणतो.)

श्लोक. स्वागता.

शास्त्र-यादस-अपांपति-राज ॥

तूं न वर्तसि तसां तरि आज ॥

कासया जन तयां अनुलक्षी ॥

होति ते सहज अस्मृतिपक्षी ॥ २४ ॥

(नंतर पडद्या आंत शब्द होतो)

हे प्रभो, जशीं, चतुर्दश रत्नें क्षीरसमुद्रांतून उत्पन्न झालीं, तशीं सर्व शास्त्रें, नय, आणि नीति, तुजपासून उत्पन्न झालीं असून, जो हा देहगड त्वां शांतीच्या विवाह-समयीं, कन्यादानसांगता ह्मणून, जामातांस सोदक दत्त केला त्याजविषयीं च तुझे मन पुनः लोभाविष्ट होतें हें

१ स्वपती. २ शास्त्र जाणत्यानी. ३ शास्त्ररूप जलाचरांला समुद्र. ४ शास्त्राप्रमाणें. ५ त्या शास्त्रास. ६ अशास्त्रपक्षकारि.

केवळ क्लिष्ट नव्हे काय ! आणि तूं सर्वज्ञ मभूनें च असें
आचरण केलें असतां, तेंच अनुकरण संपूर्ण जगतास हो-
णार नाहीं काय ! बरें, तसें झालें, ह्मणजे संपूर्ण लोक
अशास्त्र आणि अनीति यांचें अवलंबन करून कुमार्ग-
वर्ती होतील त्याचा विचार काय ?

(कान देऊन ऐकतात)

शिवा०— (मनांत) काय मी नय सोडून वर्ततो ? (पुनः)
तें कांहीं तरी असो; पण हें बरोक खरें, जर मी आतां
देहगडीं राहिलों तर तेंच अनुकरण होऊन, लोक द-
त्त केलेल्या घस्तूंचा उपभोग पुनः आपण करूं लाग-
तील, आणि कुमार्गवर्ती होतील, यांत संशय नाहीं.
यासाठीं येथून शांति बाईस आणि जीवाजीरावां-
स विचारून आत्मपुरीस प्रस्थान करावें हें बरें.

(इतक्यांत पुनः पडद्याआंत शब्द होतो)

ओठ्या.

पाहून कांत जामात-गेहीं ॥ सचीवादि रमलां सर्व ही ॥
स्वराज्य व्यवस्था कांहीं ॥ आणिली नाहीं मानसीं ॥१॥
समहीषी समंत्री सबळ ॥ स्वराज्य सोडून भूपाळ ॥
जातां नगरस्थ स्त्रिया बाळ ॥ सोसती हाल अवर्णनीय ॥२॥
राक्षस येउन अशरीर ॥ केल्या यौवना मुग्धाजर्जर ॥
करावया त्याचा प्रतिकार ॥ पुरीत धनुर्धर कोणी नसे ॥३॥
उठा सत्वर समंजस ॥ रक्षा भूपाल-स्वजनयश ॥
दंडून तया दुष्टास ॥ करा इष्टास जनपदांच्या ॥ ४ ॥ २८ ॥

(ऐकून सर्व घाबरे होतात)

शिवा०— कोण आहेरे ! बोधाजीरावांस लौकर बलाव

बोधा०—(धांवत येतो)हा, मी स्वामीच्या सन्निधच आहे

शिवा०— काय सन्निध अहां ? ऐकताना, हें काय नगरां.

त होत आहे तें ?

बोधा०— होय, ऐकतांच स्वामीपार्शी धांवत आलों, नि-
वेदन करण्यास.

शिवा० अहो, निवेदन करून फळ काय ? त्याचा प्रति-
कार करण्यासाठीं दमाजीरावांस एकक्षणाचा विलंब न
करतां जाण्यास आज्ञा सांगा.

बोधा०— क्षमा असावी; या सेवकानें, दमाजीरावांस आ-
णि शमाजीपंतांस तसें करण्यास केव्हांच आज्ञापिलें.

शिवा०— हाँ, फार उत्तम केलें तुझी. तर आतां आपली
स्वारी परत जाण्याची तयारी करा.

बोधा०— महाराज, सर्व तयारी आहे. आपण शांति
आकाचा आणि जीवाजीरावांचा निरोप घ्यावा, आणि
प्रस्थान करावें, झणजे झालें.

शिवा०— (निवृत्तीस) चला, आपण मुलीस आणि जां-
वयांस येतो झणून सांगून त्यांचा निरोप घेऊं.

निवृ०— ठीक आहे (ही मी सिद्ध आहे. (उभयतां
शांतिबाई, आणि जीवाजी राव बसलीं होतीं, त्यांचे
जवळ येतात.)

(त्यांस पाहून जीवाजीराव आणि शांति उठून उभीं
राहातात.)

शिवा०— (जीवाजीस) ही शांति, माझी लाडकी कन्या
तुमच्या स्वाधीन केली आहे, हिला क्षणभरही विसंबूं
नका, आणि या भवारण्याचा उपभोग यथेच्छ करून

या देहगडीं सुखानें नांदा. (डोळ्यांतून टपटपां प्रे-
माश्रु येतात.) (शांतीकडे पाहून) माझे लडिवाळे
शांती, तूं प्रियपतीबरोबर सदैव आनंद भोग बरें. आ-
ह्लास विसरूं नको, आणि पतीच्या अनुरागास पात्र
होऊन त्याच्या आज्ञेचें अनुकरण करीत जा. (गर्हि-
वर सांवरून.)

साको.

शांति जिवाजी-करिं तुज दिधली आज्ञा पाळीं याची ॥

अनुभव-सुख घ्या समागमाचें आहां एक वयाचीं ॥ १ ॥

देहगडीं अविजोडपणानें सुभगे सपती राहीं ॥

दासदासी सेवाय ठेवल्या येथें न्यून च नाहीं ॥ २ ॥

ही सुमती त्वत्सखी निरंतर सन्निध तव राहिल ॥

हितकर तुज प्रियवार्ता सांगुन मोद मना देईल ॥ ३ ॥

जड अवघड नपरी पडतां निरशन करिति प्रधान ॥

दे जायाला निरोप आह्ला निज नगरा परतून ॥४॥ ॥३२॥

निवृ०— (गर्हिवरून) शांती, आह्ला येतो बरें आतां, तूं
तुझ्या प्रियपतीसह खुशाल राहा; स्वामींनीं सांगितलें
हें लक्षांत ठेव.

श्लोक. (वरतनु)

निजपति ईश मनीं पतिव्रता ॥

रमत जि मानि त्यजून तीव्रता ॥

इहपरिं हो सुखदा गतापदा ॥

सुरयुवती नमिती तिला सदां ॥ ३३ ॥

श्लोके. (इन्द्रवज्रा)

तूंही अशा माजि सुकीर्तनीया ॥

होशी असें इच्छितसें मनीं या ॥

ऐकेन हें तूर्णचि मी स्वकानीं ॥

गाईयलें स्वऋषि-बायकांनीं ॥ ३४ ॥

(असें लक्षण निरोप घेतात.)

शांति.— (सद्द होऊन निवृत्तीस मिठी मारत्ये.)

दिंडी.

आई मजवरती लोभ असूं दे मे ॥

फिरुन मजला भेठसी कधीं सांगें ॥

असें लक्षणुनी आलिंगि तीस वेगें ॥

डोळ्यांतूनी जल फार वाहुं लागे ॥१५॥

शिवा०— } लाडक्ये, आह्मी वारंवार तुला भेटत जाऊं;
निवृत्ति.— }

काळजी करूं नको.

निवृ०— (साश्रु होती) सोड आतां, (निवृत्ति तिची मिठी सोडवती आणि मुका घेती) सोड आतां, मला जाऊंदे. (असें लक्षण उभयतां चालतीं होतात.)

(नंतर जीवाजीराव शांतीसहवर्तमान आसनावर बसतो, आणि मानाजीराव फांकडे प्रधान यांस हांक मारतो)

जीवा०— कोण आहेरे ! मानाजीरावांस लौकर बलाव.

माना०— (जवळ जाऊन) हा मी आज्ञाधारक जवळच आहे.

जीवा०— शिवाजीमहाराज, या भवारण्यांत देहगडाचें आधिपत्य मजकडे देऊन गेले, हें तुलांस अवगत आहेना ?

माना०— होय महाराज, अवगत आहे तर ?

जीवा०— बरे, तुलास येथील माझे प्रधानपणाचें काम सां-

गीतलें आहे, त्यापक्षां सर्व राज्यव्यवस्था आणि गडाची बळकटी ठेवणें, हें तुमचें काम आहे नव्हे ?

माना०—होय महाराज, प्रभूच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व जिकड्या तिकडे बंदोबस्त ठेवला आहे; आपण तिळमात्र काळजी करूनये.

जीवा०— बरें, ठाणेदारांस आणि गडकरी यांस, सक्त ताकीद द्या कीं, गडांत आज्ञेशिवाय कोणास ही येऊं देऊं नये; कांतर, हें भवारण्य ह्मटलें ह्मणजे चोरांचें घर, येथें फार सावधगिरीनें राहिलें पाहिजे.

माना०— खरेंच आहे, परंतु त्याचा सर्व प्रतीकार होण्याजोगत्या सोया मी पूर्वीं च केल्या आहेत.

श्लोक. (वसन्ततिलका.)

आज्ञेविणें पवन ही न गडांत वाहो ॥

आज्ञापिलें मग वनस्थं कसा नवा हो ॥

येतो कराय अपकार अभेद जागा ॥

झोंपा सुखें तुल्लि सशांति मि आहे जागा ॥ ३६ ॥

जीवा०— बरें, माझ्या ही मनांत तसेंच होते, मार्गांत किंचित् श्रांत झालों, ह्मणून शांतीच्या समागमानें विश्रांति घ्यावी; तर मी आतां अंतर्गृहांत जातो. पण गडाचें सर्व ओझे तुलावर आहे हो. (असें ह्मणून अंतर्गृहांत प्रवेश करतो.)

(मानाजीराव देहगडाचा बंदोबस्त करावयास जातो)

(नंतर मायाऊ आणि कामाजी नाईक येतात.)

कामा०— आका, पाहिलासना माझा पराक्रम ?

माया०— तो कोणता ?

कामा०— राजास, प्रधानासहवर्तमान देहगडांतून कसें पळविलें हा, आणखी कोणता ?

माया०— हाँ; एकूण ते इतके त्वरनें गेले यांचें कारण तुझे च कृत्य काय ?

कामा०— तर काय आणखी ?

माया०— तें, कसें काय केलेंस ?

कामा०— अगे, मी तर आतां अशरीर आहे, कोणास दिसत नाहीच, तेव्हां हळूच नगरांत गेलों, आणि जसा काय लांडगा मेढरांचे कळपांत शिरतो, तसा अंतर्गृहांत शिरून बायका निजल्या होत्या त्यांला शरमार केला; त्याबरोबर त्या ओरडत च उठल्या. मग काय पुसतां ! परिचार जनाची एक च दाणादाण झाली जि-कडे तिकडे.

साकी.

रडत रडत कळवाया गेले धांवत क्षोणिपतीला ॥

किति अवसना अशनां टांकुन झाल्या कांचि-गतीला ॥१॥

ऐकुनि हा कोलाहल त्यांचा गडबडले सचिवादी ॥

दोडवती गज अश्व रथोद्धत मारुन चार्मणवादी ॥ २ ॥

गड टांकुन सर्वही पळाले रक्षायानिज लाजे ॥

भूतसहित नगराला गेले अमित्र आपणाला जे ॥ २॥ ३९ ॥

माया०— शाबास ! त्वां मोठेंच काम केलें हें, बरें आतां पाहूं या, ती मोहनाजी गडाकडून येतो आहे, तो काय सांगतो तें ?

(नंतर मोहनाजी येतो)

मोह०— (मायाऊस) साप गेला, पण विष राहिलें, आका, (खिन्न होतो.)

माया०— विष तें कोणतें राहिलें, सांग पाहूं ?

मोह०— अगे शांतिबाईचा जीवाजीराव प्रतिनिधी बरोबर विवाह होऊन त्यास हा देहगड राजानें आंदण दिल्या, झणून तीं उभयतां गडांत राहावयास आलीं आहेत.

माया०— (नाक मुरडून) ती आपली शांति ! फीस्सरे, ती तर माझ्या जुन्हेरांत वाढलेली. आणि जीवाजीराव तर कालचा मुलगा. तीं काय बापडीं, मी आंत गेल्ये तर लागलींच उठून उभीं राहतील.

(इतक्यांत मसाजी आणि कुतकाजी चडफडत येतात.)

मसा०— सारा दिवस शोधून थकलों गडांत प्रवेश करण्यास कोठेंतरी लहान मोठा मार्ग सांपडेल झणून, पण कांहीं फळ नाही; चोहों ही दरवाज्यांवर खबरदार चवक्या बसल्या आहेत त्यांतून वायु ही संचार करायला समर्थ होणार नाही. मग आमची काय कथा ?

कुतका०— मी अगोदरच झणत होतो, पण माझे कोण ऐकतो ?

(पूर्वोक्त श्लोक. झणतो)

मी बोललों गड विध्वस्त करा उठावो ॥

तें एकते न भिळता तरि न्यांस ठावो ॥

धिःकारिलें तद् मला नि मदीय वाचा ॥

धोका अतां अपरिहार दिसे जिवाचा

ध्या, त्याचें फळ भोगा आतां सरकार ! तुम्हीच तेव्हां ल्हाणत होतां, आपण असें करूं आणि तसें करूं, तें आतां कुठे गेलें ? (मायाऊकडे धांवत जाऊन) गलीम तर छाती वर येऊन बसला, आतां कुठे पळतां बिराड घेऊन तें सांगा सकळ वेळीं ?

माया०— काय मेला भलभलतेंच बरळतो, कोण आला बापूस तुझा, गलीम आला ल्हाणतोस तो ?

कुतका०— (चुरमुखून) आपला यजमान आणि माझा बापूस काय दोन आहेत ? एकच. मला रागें भ्राव-याचें सोपें, पण शत्रूंची वस्ती शेजारीं आली हें बरीक पाहात नाहीं.

माया०— काय मेला चावट. अरे शत्रु गेले सारे; आतां गडांत ती आपली शांतिआका आणि जीवाजीराव आहेत, तीं तर माझ्या ढोंगच्या लुगड्यांत खेळलेलीं आहेत, तूं कां त्याला भितोस ?

कुतका०— (किंचित् आनंदित होतो) हें काय मला ठाऊक असें आहे हें ? बरें, पण तो मानाजीराव प्रधान आहेना त्यांचा बरोबर ? तो काय उगीच बसणार आहे !

माया०— (सानंद आणि साश्चर्य) काय तो मानाजीराव फांकडा प्रधान आहे जीवाजीरावा बरोबर ? तर मग झालेंच आपलें काम.

कुतका०— तर त्याचें तुमचेंही कांहीं संधान आहे काय आका !

माया०— (सस्मित) संधान ? कांहीं असें तसें नव्हे. तो माझा आमच आहे.

शय्या-पटांतरें अहर्निशि लोळणारा ॥

माझे मृदूत्तम पदांस हि चोळणारा ॥

जो चेष्टसा ममउरोज करे पुशीतो ॥

त्या आस केवि न ह्मणों रमतो मशीं तो ॥ ४० ॥

कृतका०— (आनंदीत होऊन नाचूं लागतो)

अभंग.

आला देहगड आमुचि या हातीं ॥

मायाऊची ख्याती काय वानु ॥ १ ॥

जिकु बोधादीक अमित्र आपले ॥

लावूं त्यांचीं पीलें रडावया ॥ २ ॥

कामाजी होईल या क्षोणीचा राजा ॥

सेनानी त्या माजा राघोजी हो ॥ ३ ॥

(असें ह्मणून हे आनंदाचे वर्तमान राघोजीनायकास सांगावयास धांवत जातो.)

(हिकडे देहगडीं मानाजी राव फांकडा दरवाजांचा वगैरे बंदोबस्त ठेऊन नोबतखान्याच्या खिडकींतून भवारण्याची शोभा पाहात एकटाच बसतो)

माना०— (आपणाशीं) हे भवारण्य मनोरमणीय आणि सुखोपभोगास उत्तमस्थान, अशी पूर्वीपासून ह्मण आहे तीं कांहीं उगीच नव्हे. पाहा, यांत जसे वीर पुरुष पंक्तीनें उभे राहातात तसे हे नानाप्रकारचे उंचउंच वृक्ष शोभताहेत, आणि जशा जणों पतिव्रता

स्वपतीला आलिंगन देऊन राहतात तशा पुष्पितवल्ली
 त्यांस आलिंगून राहिल्या आहेत. पर्वतांचे शिखारां-
 वरून निर्झर वाहतात, त्यांतील अंबुकण मंदवायुच्या
 योगाने जसें कारजांतून पाणी उडते तसे उडून आ-
 समंतात-भागांतील झाडांवर बारीक परजन्याप्रमाणे-
 तुषार वर्षताहेत, तेणेकरून जसा तृषाक्रांत उदकपान
 करून संतुष्ट होत्साता प्रपाधिपाला मानेनें आशीर
 वाद देतो, तशीं तीं झाडे डुलताहेत. नानाजातीय पक्षी
 वृक्षांवर बसून मधुर सुस्वराने गायन करित आहेत, ते
 श्रवण करण्यास जणु श्रोतेच काय तसे नानाप्रकारचे
 मृगसमूह त्या वृक्षांच्या छायेस आनंदाने बसले आहेत.
 अशांत संचार केला असतां, मनाला खरोखरच नंदन-
 वनांत संचार करण्यां पेक्षांही आनंद होईल, यांत संशय
 नाही; तर आपण मृगयामिषाने एक वेळ यांत फिरा-
 वयास जाऊन सुखानुभव घ्यावा. (असेंल्लणून हातांत
 काष्ठदंड घेऊन गडा बाहेर निघतो).

(हिकडे मायाऊ, कामाजी, राधोजी, मोहनाजी,
 आणि लुमाजी, एकत्र बसून विचार करतात.)

माया०— एक वेळ त्या जिवाजीरावाचे तोंड माझ्या दृष्टी-
 स पडते तर बरे होते.

मसा०— तोंड दृष्टीस पडून फळ काय ? जेव्हां आमचा
 गडांत प्रवेश होऊन तो आपलासा होईल तेव्हां खरे.

कामा०— तो जिवाजी तर घटकेंत आपलासा करीन, तूं
 काय समजतोस ? अरे, या काम्यानें असे पुष्कळ ठक-
 वले आहेत (मायाऊस) काय आका ! तो एक ब्रा-
 ह्मणाचा पोर, काय त्याचे नाव विश्वामित्र नव्हे ? धुळी-

स मिळवून टांकला तो म्यां; दुसरा तो दाहा तोंडांचा रावण पालथा पाडला तो हीम्याच. असे किति सांगू ? मोठमोठाले बामण ज्यांच्या मोठमोठाल्या दाढ्या आणि लांबलांब शेंड्या, त्यांलाही साफ केलें, मग या कार-म्याचो काय कथा, जरा हातांत आला कीं केलाच आपला गुलाम त्याला, ह्मणून समज.

राघो०— कामाजी दादा तूं तर वडील, मोठाच पराक्रमी. पण, मीही भल्याभल्यांची खोड मोडली आहे, समज-तोस ? एक तो बामण जामदग्नी, त्याची कशी अवस्था केली ती पाहिलीसना ? असे किति भीक मागत लावले आहेत म्यां, तोहा राघोजी; या जीवाजीची आणि शांतीची मुंडी मुरगळून टांकण्यांस भिणार काय ? (इतक्यांत कुतकाजी धावंत येऊन मायाऊस सांगतो)

कुतका०— तो पाहा गडांतुन कुणी बाहेर निघाला आहे, तो जीवाजी तर नव्हे ? पाहापाहा; उठा लौकर.

साकी

काठि करीं लळाटिं कस्तुरी पाठि पुढें अवलोकी ॥

भीतभीत पद टांकि क्षितीवरि जैसा मृगया-शोकी ॥४२॥

मायाऊ.— (न्याहाळून पाहान्ये) कोणी गडकच्यांतूनच असावा तो, असें दिसतें. (झटकन उठून सुंदर अलंकारांनीं भूषित होत्ये)

जारे तुह्मी सारे जरा दूरयेथून, आणि बसा लपून; मि येत्ये कसा काय रंग आहे तो पाहून तिकडचा. (मनांत) जर कोणी पूर्व परिचित असेल तर बरे होईल.

(असें ह्मणून जवळच एक कर्दलीवन होतें त्यांत प्रवेश करत्ये)

मानाजी.— (कर्दलीवनाकडे पाहून मनांत) अहाहा ! काय सुंदर वन दिसतें हें, आपण किंचित् विश्रांति घेण्यास गेलों असतो तिकडे. पण कोण जाणे कोणी चोरटे राहात असतील तर त्यांत? कांकी, येथें सर्व मांग, रामोशी यांची वस्ती. जर एकादा लटकन आला आणि तरवार काढून झटकन मान कापूं लागलाच, तर काय करणार. (असें ह्मणून मार्गें वळतो)

मायाऊ.— (आपणाशीं) अरेरे ! मसलत फसली, हा तर मार्गें फिरला, आतां कसें करावें ? मला वाटतें आपण येथें गायनास आरंभ करावा ह्मणजे, याच्या मनाला सहज वेध होईल आणि हा धांवत येईल हिकडे. (असें ह्मणून गायनास आरंभ करत्ये)

साकी

हे मृग या कर्दली-वनामधि हरिणी यौवनभारें ॥

करी विहारा कामचारा सेवि निर्जन वारें ॥१॥ ४३॥

मानाजी.— (गायनध्वनी ऐकून) हाँ; एकूण येथें कोणी लोक राहातात खरे. माझा तर्क कांहीं खोटा नव्हे; या मंजुळ स्वरावरून, ही कोणी स्त्री गात आहे असें वाटतें. पण या अशा रानटी लोकांस असें सुस्वर गायन कोठून बरें प्राप्त झालें असावें ? (असा विचार करतो इतक्यांत)

मायाऊ.—

साकी

धुंडुन गृह गोपुर-सौध ही नाना निबीड रानें ॥

येथें विश्रांतीला आली सायुध पंचशरानें ॥ ४४

माना.— (साश्चर्य आणि सभय) ही येथें कोणीतरी नागर स्त्री गात आहे, यांत अगदीं संशय नाही. (घे-

र्थ करून) आपण जरा पुढें तर होऊंया.

(कांहींसा पुढें येतो.)

माया०— (फिरून गाऊं लागत्ये.)

साकी.

राजरती-कुशला जी किसलयशय्या-सौख्य पहाया ॥

निर्भयजागा कामजागा या वनि आलि रहाया ॥ ४५ ॥

माना०— (हें एकून मनांत लणतो) अहो, ही कोणी राजविलासी बायको येथें स्वेछा विहार करायास आली आहे, तर एकवेळ आपण हिला पाहावेच जाऊन.

माया०— (मानाजी आपल्या गाण्यास लुब्ध होऊन कर्दली वनाकडे येतो असें पाहून आपण कर्दली वनाबाहेर मैदानांत येते आणि पुनः गाण्यास आरंभ करते.)

साकी.

कां अनभिज्ञा परी मनोज्ञा शंकाचीरपुढारी ॥

करितां या अविलंबित गतिनें घ्या विश्रान्ति बिढारी ॥ ४६ ॥

माना०— हें तर ओळखीचें खटलें आहेसें दिसतें या हिच्या गाण्याच्या अर्था वरून (निरखून पाहातो) अहाहा, कायहो हें सौंदर्य तरी ? ही स्त्री केवळ स्वर्गातील देवांगनांस लाज आणणारी, लणून मला वाटतें ईश्वरानें या वनांत भूलावर झुगारून दिल्हेली असावी (पुढें येऊन न्याहाळून पहातो) अरे, ही तर आपली मायाऊ (तिच्या जवळ जातो) तुझी कुठे या रानांत आलां ?

माया०— (किंचित् नटून) महाराजांनी आपल्या सेवे-
करितां माझी या वनांत योजना केली आहे, हें आ-
पणास अवगत असेलच.

माना०— (कांहीं विचार केलासा दाखवितो) होय,
कांहीं दिवसांपूर्वी गुणगुण आइकली होती खरी राज-
धानींत. परंतु, याच वनांत तुझी असतां हें मात्र
मला माहीत नव्हतें.

माया०— याच वनांत नको राहूं तर कुठें जाऊं ? ज्याप-
क्षां प्रभूच्या पायांचें दास्य स्वीकारलें त्या पक्षां तो
आज्ञा करील तेथें जाणें प्राप्त आहे नव्हे ?

माना०— होय, पण प्रभूचा मुख्य उद्देश कोणता असावा
बरें, तुझांस येथें पाठविण्यांत ?

माया०— उद्देश हाच, आणखी दुसरा कोणता ?
प्रभूच्या मनांत हें भवारण्य वसवावयाचें, सणून, मला
एकांतीं सांगितलें कीं, ” माये तू जा तेथें, आणि वसाह-
त, करण्यास आरंभ कर. माझ्या मनांत शांतिबाईचा
विवाह जीवाजी रावाबरोबर करून, त्या दंपत्यास
एकांतीं रममाण होण्याकरतां तेथें पाठवावयाचें आहे,
त्यांचा समाचार चांगले प्रकारें घे, आणि हा सर्व मं-
त्र कारभाऱ्यां पासून गुप्त ठेव ”

माना०— मी ऐकिलें होतें, कीं, तुझाला कांहीं प्रभूची
गैरमर्जी होऊन नगरांतून काढून लावलें, तें कसें
काय ?

माया०— हाँ, बाह्यात्कारीं तसें होतें खरें; पण आंतील
गोष्ट ही अशी होती. हा प्रभु कांहीं अंतवंत नव्हे; या-
च्या मनांतील गोष्ट कोणासच समजावयाची नाही.

आणि हा असा सावध आहे ल्हणूनच याचें राज्य अढळ झालें आहे.

श्लोक. (शिखरिणी.)

स्वविद्या-सूत्रानें महदुद्धि—तोयास गणती ॥

स्वकौशल्यें क्षोणीतल नितलपर्यंत खणती ॥

सुखें नक्षत्रें ही कथिति अवनीचे रज कित्ती ॥

प्रभूचें या कोणी परि वृद्धय जाणूं न शकती ॥४७॥

माना०— (मनांत) अशी गोष्ट तर आहे खरी. या प्रभूचा अंत आपणास कधींच लागला नाही (बाहेर पण, या एवढ्या समारंभास तुझाला अगदींच गडांत बलावलें नाही हें कसें ?

माथा०—बोलावलें नाही कोण ल्हणतो?जसें, मुलीचा आणि जामाताचा समाचार घ्यावयास गुप्त पणें सांगितलें, तसेंच मला बोलावणें करून गडाच्या बाहेरचा बंदोबस्त ठेवण्यास कधींपासूनच सांगितलें होतें, ल्हणूनच प्रभूची स्वारी इतकी लौकर गेली; कांकीं शांतिबाईच्या समाचार घेण्यासमी खंबीर बसल्यें आहे, हें त्यांचा मनांत चांगलें वागत आहे. नाहीतर या अल्प वयस्क लाडक्या मुलीला एकटी टांकून प्रभु आपण गेले असते काय ?

माना०— (मनांत) हें संभवतें खरें. प्रभूनें गडांत त्रिरात्र ही वस्ती न करितां प्रस्थान केलें, त्यापक्षां अशी पूर्वी कांहीं तरी तजवीज त्याणें करून ठेविली असावी, यांत संशय नाही (बाहेर) जर असें आहे, तर फार बरें. तुझी आत्मी मिळून गडाचें रक्षण करूं.

श्लोक. [शालिनी]

रक्षूं आह्नी देहदुर्गास दोषे ॥

द्रव्ये भव्ये मेळवूं ही अमोघे ॥

क्षेत्रे पेरूं काननीं या जिवांचीं ॥

मोटीं सूस्में शालि- नीवारयाचीं ॥ ४८ ॥

मायाऊ०— (आनंदीत होत्ये.) प्रभूची आज्ञा मलाही अशीच आहे. शांतिबाई वयानें लहान, शरीरानें नाजूक, आणि स्वभावानें पोरकट आहे; ह्मणून जीवा-जीरावाचें मन व्हावें तसें संतुष्ट तिजपासून होणार नाही, याजकरितां, मला प्रभु ह्मणाला “ माये तूं जीवाजीराव माझ्या ठिकाणीं मान, आणि त्याचें मन सार्वकाळ संतुष्ट ठेव; सेवेस चुकूं नको ”—

श्लोक. [भुजङ्गप्रयात.]

प्रपंचानभिज्ञा मदीया कुमारी ॥

भया पावते लक्षितां जीस मारीं ॥

तिला शीकवीं त्या जिवाशीं रमाया ॥

ह्मणाला मला तूं प्रभु सुज्ञ माया ॥ ४९ ॥

मानाजी०— (मनांत) एकूण, या प्रभूची कल्पना आणि योजना अतर्क्य आहे (बाहेर) हाँ, असें आहे तर तुझी खुशाल गडांत येत जात जा. आणि प्रभूच्या आज्ञेप्रमाणें वर्तन करा. (मनांत) शांतिबाई अल्प-वयस्क आणि नाजूक आहे ह्मणून जीवाजीरावासारख्या पुरुषाची रतीळा संतुष्ट करण्यास सनर्थ नाही, हे लक्ष्यांत येऊन सर्वज्ञ प्रभूनें हा विचार पूर्वीच करून ठेवला आँ; धन्य आहे या प्रभूची लीला.

मायाऊ.— मी आलें असतें तिकडे, पण शांतिबाई तरुण अनभ्यस्त आणि प्रियपती बरोबर विनोदांत गुंतलेली असेल, आणि अशा समर्थी मला तेथें पाहील तर कदाचित् तिला असूया उत्पन्न होईल मजविषयीं, ह्मणून ह्मणत्यें, जर जीवाजी रावाची आणि माझी भेट या कर्दली वनांत होती, तर बरें होतें.

मानाजी.— तिच्या मनांत असूया कशाची उत्पन्न होणार? तुझी काय कोणो परकी आहां !

मायाऊ.— तें सारें खरें, पण आमची स्त्रियांची जातच अशी आहे हेवेखोर, त्याला काय करणार ?

मानाजी.— (मनांत) तेंही खरेंच. शांतिबाई प्रियपति-बरोबर विलासांत असतां गडाबाहेरचें मनुष्य आंत आलें असें पाहतांच कदाचित् रागें भरूं लागेल. आणि मलाही जीवाजीचे आज्ञे विरहित हिला आंत घेऊन जाणें प्रशस्त नव्हे. (बाहेर) बरें तर, मीच जीवाजीरावास खालीं गडांत आणतो आणि तुझास सुचना करतो, ह्मणजे तुझी तेथें येऊन त्यांची भेट हवी तशी घ्या, मग झालेंना ! पण मग असें तर होणार नाही “ हाता आली चेड आणि धर मांडवाची मेड ” ! तुझी उभयतां एक व्हाल आणि मला तोंडाकडे पाहावयास लावाल.

मायाऊ.— छी, असें कसें होईल ? (त्याचा हात आपले छातीवर ठेवत्ये) हा काय तुमचा उपकार विसरणार नाही. आधीं पूजा नंदिकेश्वराची आणि मग महादेवा-

ची. मी राजदरबारी कशी काय वागत होत्ये हें तु-
ह्यास माहीतच नाही वाटते !

मानाजी.— (मनांत) ही चतुर आणि प्रामाणिक आहे,
यांत संशय नाही. (बाहेर) मला माहीत तर आहे,
पण द्या वचन पाहू, (तिचा हात आपले हातांत घेतो).
वचनबद्ध झालां हो, संभाळा, फिराल. हा मी जी-
वाजी रावास असाच घेऊन येतो.

(असें झणून निघून जातो.)

(हिकडे जीवाजीराव देहगडाच्या बाले किल्ल्यांत
बसून झरोक्यांतून भवारण्याची शोभा अवलोकन करतो.)

जीवाजी.— (आपणाशी) अहाहा कायहो हें अरण्य
सुंदर आहे ! प्रभूनें हें केवळ विलासस्थान झणूनच
उत्पन्न केलें असावें. यांत वसाहत करण्याविषयीं
प्रभूनें आज्ञापिलें आहे त्याप्रमाणें उद्योगारंभ केलाच
पाहिजे. (निरेखून पाहतो.) मला वाटते या स्थळीं
कांहीं वसाहत झालेली आहे. तें एक मोठें कर्दली
वन दिसते, त्याच्या समीप ती कोणी देवांगनेसारखी
वस्त्रालंकारांनीं भूषित स्त्री उभी राहिलेली दिसते, ती
वरें कोण असावी ? अप्सरा तर नव्हेना ?

श्लोक. [वसन्ततिलका]

जीवा मुखेंदु विधुलांगि हि लाज आणी ॥

लावण्य जें झणति या त्रिजगांत कोणी ॥

ही त्याजला प्रसवती युवतींत धन्या ॥

कां या अशा निबिड काननिं आलि मान्या ॥ ५० ॥

कदाचित् कोणी गंधर्वादिक या अरण्यांत क्रीडा करा-

(वयास आले असतील त्यांची प्रियांगना तर ही नसेलना ? परंतु मला तिचे मुखचर्येवरून वाटते कीं—

श्लोक. [वसन्ततिलका]

नाहीं कुणी परिणिलो दिसते अपर्णा ॥

भासे विलासिनी न तापसि शुष्कपर्णा ॥

भक्षूनइंद्रिय-मृगांस दमीवणारी ॥

ही सिंघिणी हरिणि त्यांस रमीवणारी ॥ ५१ ॥

बरे आपण मानाजी रावांस सांगू या चवकशी करा-
वयास ही कोण आहे ती. (मानाजीस हांक मारतो)

मानाजी.— महाराजांचा विजय असो, हा मी जवळच
आहे.

जीवाजी.— (त्याच्या कानांत) ती, कर्दली वनाच्या ज-
वळील मैदानांत कोणी स्त्री उभी आहे ती कोण आहे
बरे ? तिची चवकशी करा.

मानाजी.— (मनांत) वः, कार्य तर सोळा आणे उतरले.
(बाहेर) फार उत्तम, हा मीच जातो स्वतः आणि च-
वकशी करून येतो असाच. (चालता होतो)

जीवाजी.— (मनांत) मी यास तिकडे पाठविलें हा मा-
झा केवढा बरे मूर्खपणा ! हें असें त्रैलोक्यसुंदर स्त्री-
रत्न पाहून जर या मानाजीचेंच मन तिजविषयीं ला-
लुचले, तर मग तो आपणास कोठून मिळणार; हा
तेथें एकटा जाऊन तिशीं एकांतीं कांहीं हितगुज करील
आणि तिला आपलीशी करून टांकील, झणजे आपण
फसलों किं नाही ? अरेरे, म्यास एकटा पाठवूं नये तेथें.
(उतावळीनें उठून मानाजीस मोठ्यानें हांक मारतो)
अहो, जाऊं नका तिकडे; परत या, परत या.

मानाजी०—(घाबऱ्यां घाबऱ्यां परत येतो) कां महाराज, असें कां ल्णतां ? मी हा असाच जाऊन आलों असतो.

जीवाजी०—(आपणार्शी) पाहा, हा कसा लबाड तेथे जाण्यास उस्सुक झाला आहे तो; याच्या मनांत खचित कपट आहे, ल्णतात तें कांहीं खोटें नव्हे.

श्लोक. (शिखरिणी.)

न लोभे हेमाने रुचिर पटिं कौशेयवसने ॥
 सुभूमी- शय्येने विविध रस चाखून रसने ॥
 सुरत्नालंकारे इतकि हि उदासी नर-मती ॥
 परी मृदंगीचे वदन अनुलक्षून रमती ॥ ५२ ॥

(बाहेर) हे अरण्य भयंकर यांत एकठ्याने संचार करणे प्रशस्त नव्हे, ल्णून तुह्मी एकटे जाऊं नका. तुह्मी आह्मी उभयतां जाऊं या.

मानाजी०— महाराज, आपण गडाबाहेर गेलां ल्णजे मग अधिकाराचा बूज तो काय राहिला ? आणि आह्मी प्रधान ते काय कामाचे ? तर आपण गडांत बसून आज्ञा करावी, आणि आह्मी ती प्रतिपाळावी, हे योग्य आहे.

जीवाजी०— हे ही खरे. एकवेळ गड सोडून गेलों आणि कदाचित् पाठीमागे कांहीं गडबड झालीच तर मग पंचार्डत; आणि प्रभूच्या आज्ञेशिवाय गडाच्या दरवाज्या बाहेर पाऊल घातले असतां प्रभुही प्रकूपित होईल (विचारांत पडतो.)

मानाजी०—(हात जोडून) महाराज, आपण इतके घों-

टाळ्यांत कां पडतां ? आपली मर्जीच असेल तर तिला मी येथूनच संज्ञेनें बलावतो ह्मणजे ती किल्ल्याच्या दरवाज्यापार्शीं येईल. मग आपण पाहूं तिला तेथें जाऊन ह्मणजे झालें किं नाही ?

जीवाजी० — (सानंद आणि संशययुक्त) तुमची तिची कांहीं पूर्वीची ओळख आहे कीं काय, ती तुमच्या संज्ञेनें हिकडे येईल ?

मानाजी० — (किंचित् सभय होतो आणि मनांत) मी तिजकडे जाऊन आलों, हें तर याला कळलें नाहींना ? (बाहेर) महाराज, जर आपणास मजविषयीं असा संशय वाटत असेल, तर मी कांहींच बोलत नाहीं या कामांत; पण ज्या पक्षां मी तुमचा प्रधान व्यापक्षां तुमचे मनांत मजविषयीं अगदीं संशय येऊं नये.

जीवाजी० — मी मस्करीनें ह्मटलें तसें. पण तुम्ही पूर्वपरिचित नसतां ती तुमच्या संज्ञेनें कशी बरे येईल हिकडे, तें तर सांगा आधीं ?

मानाजी० — हीं वर्सें आम्हा प्रधानासच चांगलीं ठाऊक असतात, अपरिचितांस परिचित कसें करावें तीं.

जीवाजी० — एकूण, ही बाबा, कांहीं विलक्षण जादूगिरी आहे तुम्हापार्शीं, असें मला वाटतें.

मानाजी० — ह्मणूनच तर राजापेक्षां ही प्रधानास मोठा मान आहे तो, समजलां ?

जीवाजी० — बरे तसें कां होईना ? तुमचा मान मोठा मजपेक्षां; पण करा पाहूं काय ती संज्ञा, पण एथूनच, आणि आणा तिला किल्ल्याच्या दरवाजाजवळ एकदां.

मानाजी०—फार बरें (खिडकींतून मायाऊकडे अनुलक्षून हातानें संज्ञा करतो) महाराज, चला आतां आपण गडाच्या दरवाज्याजवळ जाऊं. (उभयतां दरवाज्याजवळ येतात.)

(हिकडे मायाऊ मानाजीची संज्ञा जाणून आपला बंधु कामाजी, यास समागमें घेऊन चमकत चमकत किल्ल्याच्या दरवाजाजवळ येत्ये.)

जीवाजी०— (तिला पाहातांच मोहित होतो.) (मानाजीस) धन्य आहे तुमच्या चातुर्याची, कीं असें स्त्रीरत्न हाताच्या संज्ञेनें तुम्ही दरवाजांत आणलें. (तिचें मुख अवलोकून मनांत)

श्लोक. [वसन्ततिलका]

पीयूष जें ह्मणति तें गमते मनाशी ॥

हीचा मुखाब्ज-मकरंद जरेस नाशी ॥

पार्शी नसोन भरलें स्थळ हें सुवार्शी ॥

पौर्णी अवाच्य सुख केवि न हो जिवासी ॥

श्लोक. [वसन्ततिलका]

तूं मत्प्रधान सचिवोत्तम मित्र साचा ॥

जोडीशि मद्रति हिचांशि विचित्र सांचा ॥

जो अप्रमेय हि अवीट चिरायुं राहो ॥

तुझ्या तरी वचन- कर्दामि मी बैराहो ॥

मानाजी०— (हा हिच्याशीं आतां अत्यासक्त झाला खरा) महाराज, या समयीं आपण जें कांहीं बोलतां तें नीटच आहे; परंतु कार्य संपादणी झाल्यावर आम्हीं

१ मुख-कमल-संबंधी रस २ प्राशन केल्यानें. ३ निरंतर.

सेवक आणि आपण यजमान; आमचें शीर तुमच्या हातांत आहेच. लागलेंच ह्मणणार, “कोण आहे रे, न्या याला, उडवा डोकें याचें. ”

श्लोक. (स्वागता.)

संकटीं नृप सचिव गदार्ता ॥

भेषजज्ञ घन जेवि दवार्ता ॥

मित्र मानिति तदुद्धरणांती ॥

स्वामि सेवक हरी हरणा तीं ॥ ५५ ॥

जीवाजी.— मी वचन देतो. तुम्ही मज बरोबर हिची प्रीति करून घ्या, मी तुमचे उपकार विसरणार नाही इतकेच नव्हे; पण तुमचा वचनबद्ध होऊन राहून सार्वकाळ. (न्याचा हात आपले हातांत घेऊन वचन देतो.)

मानाजी.— (अत्यंत हर्षयुक्त होऊन मनांत) वः तिकडून आणि हिकडून दोहोंकडूनही दोघांस वचनबद्ध करून टांकलें, आतां माझे वर्चस्व सर्व राज्यभर होईल, आणि प्रधानपणाचा ध्वज कांहींसा विराजेल खरा.

(इतक्यांत पडद्याआंत शब्द होतो)

श्लोक. (मालिनी.)

ललित गडमैही ही श्रेयदात्री सुवेळा ॥

मदन-जलनिधी-मज्जीत-भूपा सुवेळा ॥

अनवधि रति संपादून या काननातें ॥

निज शिशुगृह ऐसें वर्णवा कां न नातें ॥ ५६ ॥

विपिनि वसति- वृद्धी सोपरा मार्ग व्हाया ॥

कृषिके हळवि साळी पेरिं हें क्षेत्रमांया ॥

अगणित फलदात्री सर्वदा यौवनांगी ॥

अनुक-न्दय-विश्रांतीस दे शीण भंगी ॥ ५७ ॥

जीवाजी०— (ऐकून कामातुर होतो) वाहेंवा. मी तर तसें करण्यास अगदीं आतुर आहे.

मानाजी०— आपण अहां, पण ती मान्य झाली पाहिजे ना ?

जीवाजी०— तें तुमच्या हातांत आहे तिला मान्य करण्याचें.

मानाजी०— होय. तें माझ्या हातांत आहे ल्हाणतां तिला मान्य करण्याचें, तर मी मान्य करतो तिला; पण शांतिबाई माझें टाळकें फोडील त्याचें कसें.

जीवाजी०— अँ: तिला कशानें समजतें हें ? कोण जाऊन सांगतो मुजरद तिला ?

मानाजी०— अहो मुजरद जावयास नको. हे इतके गडकरी आहेत यांतून एकाद्याची जीभ हालली पुरे.

जीवाजी०— त्याचा बंदोबस्त तुम्ही करा. तुम्ही मुख्य प्रधान खरेना ?

मानाजी०— (विनोदानें) आम्ही प्रधान कांहीं अशा कामांतले नव्हों, राजकीय कामांतले ल्हटले असतां खरे.

जीवा०— (आर्जवानें) आतां गड्या असें करूं नका. हें ही राजकीय कामच समजा, आणि करा एकदां तयारी; मी तुमच्या पायां पडतो.

माना०— बरें तर, गडकऱ्यांचा मी बंदोबस्त करतो. प-

ण कदाचित् शांतिबाईच जर येथें आली, तर कसें होईल.

जीवा०— (किंचित् गोंधळून) तें कसें तरी असो, तुझास कळेल तसा बंदोबस्त करा त्याचा, माझ्यानें आतां धीर धरवत नाहीं.

माना०— बरें तर, जा तुझी तिच्या बरोबर सुखानुभव घ्या; मी तिची सर्व समजावशी करून ठेविली आहे. मी आतां जाऊन बालेकिल्ल्याच्या दरवाजावर चक्की करीत बसतो, ह्मणजे तिकडून हिकडे कुणी येणार नाहीं, आणि हिकडून तिकडे कुणी जाणार नाहीं.

(जीवाजीची आणि मायाऊची भेट करून देतो, आणि आपण चालता होतो.)

(नंतर मायाऊ आणि जीवाजी एकामेकास गाढ आलिंगन देतात.)

जीवा०— हे प्राणप्रिये, त्वां आज मला कृतकृत्य केले.

माया०— महाराज, असें ह्मणू नका. आपण ही आपल्या पायांची दासी कृतकृत्य करून, हें भवारण्य आणि देहगड, हीं आज कृतकृत्य केलींत असें मी ह्मणत्यें.

जीवा०— हे प्रियभाषणी, असें कसें माझ्यानें ह्मणवेल ? त्वां आज मला या मदनसमुद्रांतून परतीरास पांचविलें हा तुझा मजवर केवढा उपकार झाला, हें माझ्यानें उच्चारवत देखील नाहीं.

माया०— हे राजा, आपण हा कांहीं माझा उपकार असें मानूं नये, कां कीं ज्या प्रभूनें आपणास देहगडाचें

आधिपत्य दिल्लें त्याच प्रभूनें आपली सेवा करण्याकरितां मला आज्ञापून येथें पाठविलें, ह्मणून हे सर्व त्या प्रभूचे उपकार आहेत असें समजलें पाहिजे.

जीवा०— (सानंद आणि साश्चर्य) काय शिवाजीराजानें तुला येथें पाठविलें ? ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे.

माया०— यांत कांहीं आश्चर्य मानण्याजोगतें नाहीं. शिवाजीराजाच्या मनांत या भवारण्यांत वस्ती करावयाची, ह्मणून त्याणें शांतिबाई तुमचे पदरीं बांधून देहगडाचें आधिपत्य तूलास दिल्लें. परंतु त्याच्या मनांत मोठीच धुगधुग कीं, तुह्मी उभयतां अल्पवयस्क असून सर्व कार्यांत अनभिज्ञ असतां प्रजावृद्धि होऊन वस्तिविस्तार कसा होतो, ह्मणून मला बलावून ह्मणाला “ माये तूं जा तेथें, आणि आजपर्यंत प्रजावृद्धि केली त्याप्रमाणेंच भवारण्यांत प्रजावृद्धि कर; जीवाजीस माझ्या ठिकाणीं मान आणि सुखानें नांदीव ” आणखीही ह्मणाला.—

श्लोक. (भुजंगप्रघात)

प्रपंचानभिज्ञा मदीया कुमारी ॥

भया पावते लक्षितां जीसमारीं ॥

रतीवित्तमा त्या जिवाशीं रमाया ॥

ह्मणाला मला तूं प्रभू सुज्ञ माया ॥ ५८ ॥

जीवा०— (हर्षयुक्त) एकूण ही इतकी सर्व योजना दयाळू प्रभूनेंच केली ना ? पण मला एक चकार शब्द देखील बोलला नाहीं याजविषयीं ?

माया०— महाराज, तुमचें पडलें जांवयाचें नातें, तेव्हां

या गोष्टी त्याच्यानें तुझाजवळ कशा बरें बोलवतील ? आतां तुमची, आणि राज्याची सर्वकाळजी त्यालाच, झणून ह्या सर्व सोया करून मी पदरची परिचारिका विश्वासु आणि प्रजोत्पादनास सुगम असून राजकाजांत अभिज्ञा, झणून प्रभूनें मला निदेशून पाठविलें येथें.

जीवा०— (सद्गद होतो) तर जशी प्रभूनें मला शांति दिलही तशीच तूंही मला प्रभूदत्ताच आहेस असें मानलें पाहिजे नव्हे ?

माया०— होय, यांत काय संशय ? तसें झणाल तर तिच्याहि पेशां माझा मान मोठा आहे.

श्लोक. [शिखरिणी.]

वयानें मानानें रति-अनुभव-ज्ञान-मतिनें ॥

शरीरा-कारानें सुरत अविलंबीत गतिनें ॥

प्रजोत्पत्त्युत्कर्षे^१ अधिक मि तिच्याहून समजा ॥

भवारण्यामाजी अधिकतर भोगाल गमजा ॥ ५९ ॥

(इतक्यांत एक मनोहर पुत्र आणि कुमारी येऊन जवळ उभी रहातात.)

जीवा०— (त्यांस अवलोकन करून साश्चर्य आणि लज्जित होऊन अधोवदन होतो.)

माया०— हीं आपलीं अपत्ये महाराज, यांचा सत्कार पूर्वक स्वीकार करा. खालीं पाहूं नका आतां. पाहा, ह्या आपल्या आर्लिंगनापासूनच मी हा पुत्र आणि कन्या प्रसवत्ये तर यांस क्षेम विचारा.

जीवा०— (या अशा भाषणानें मोहित होतो) हें मंजु-

भाषणी, हीं मुलें माझ्या प्रीतीस पात्र आहेत यांत अगदीं संशय नाही, पण मला आश्चर्य इतकेंच वाटतें, कीं इतक्या अगदीं थोडक्या अवधींत तूं प्रजावती झालीस, हें काय ?

माया० — प्रभूच्या रूपेण ही कन्या पुत्र तर काय, पण एका निमिषार्धांत आपल्या अंगसंगें करून आज्ञा होईल तितकीं अपत्यें प्रसवून मातक्यान तरुणच राहीन, अशी शक्ती मजमध्ये आहे.

श्लोक (वसन्ततिलका)

युष्मत्कृपा-नयनवीक्षण या शरीरा ॥

होतां मनेप्सित सुता सुत ही भरारां ॥

होती मदीय वपुपासुन सूक्ष्म मोठीं ॥

कुक्षिस्थिता उघडली जणुं जेवि पेटी ॥ ६० ॥

जीवा० — (आनंदित होतो) मी इतके दिवस झाले शांति समागमें विलास सुख भोगतो, परंतु अद्यापि प्रजोत्पत्ती कांहींच झाली नाही, आणि तुझ्या आलिंगनावच्छेदें करून कन्यापुत्र उत्पन्न झालीं हें मोठेंच नवल एकुण.

माया० — क्षमा मागत्यें महाराज, शांति कांहीं प्रजोत्पादनाचे उपयोगाची बायको नव्हे, हें सर्वज्ञ प्रभूस चांगलें माहीत, पण करतो काय; विवाहित तर केली पाहिजे, लक्षण तुमचे गळीं बांधली, तुम्ही आश्रित पडलां तुमच्यानें नको तर लक्षणवतच नाही; आतां, तुम्ही बुढें मुलां बाळां करतां कुरकुर कराल लक्षण मला येथें पाठवून आपणापासून प्रजा उत्पन्न करवून तुमचें

मन रंजवावें आणि तुझी प्रजावान होऊन संतुष्ट असावें असें प्रभूनें केलें. हा गुप्त मंत्र एक मला मात्र ठाऊक, समजलां ?

(इतक्यांत शब्द होतो)

(ही कुमारी मायेपासून उत्पन्न झाली हिचें नाव इच्छा, आणि हा जो पुत्र झाला याचें नाव अहंकार, यांचा पराक्रम संपूर्ण भवारण्य व्यापून राहिल.)

जीवा०— (परम समाधान पावतो) (मायेस) ह्या अपत्यांस पाहून माझे अंतर तर गार झालें- तुझा समागम इतका सुखकारक आहे कीं, त्याचा वियोग सोसवणारच नाहीं, तर फिरून एकदां आलिंगन दे, आणि माझे मनोरथ पूर्ण कर पाहूं ?

(असें झणून तिला फिरून दृढालिंगन करतो.)

अहाहा, मला वाटतें या सौख्या पुढें स्वर्गसुख झणतात तें तुच्छ आहे.

श्लोक [वसन्ततिलका]

वेडे दिवौकस वृथा भुलले जयासी ॥

कोंडान तो कण अभिज्ञ मि आज यासी ॥

झालों झणून झणतो अनभिज्ञ या जे ॥

ते बापुडे झणति केवि तदीय खाजें ॥ ६१ ॥

(इतक्यांत सुंदर आणि सदृढ असे दोन मूल

पुढें उभे राहतात)

माया०— (सुहास्य बदन) महाराज, हे आणखी

भाषणी, हीं मुलें माझ्या प्रीतीस पात्र आहेत यांत अगदीं संशय नाही, पण मला आश्चर्य इतकेंच वाटतें, कीं इतक्या अगदीं थोडक्या अवधींत तूं प्रजावती झालीस, हें काय ?

माया०— प्रभूच्या रूपेण ही कन्या पुत्र तर काय, पण एका निमिषार्धांत आपल्या अंगसंगें करून आज्ञा होईल तितकीं. अपत्यें प्रसवून मातक्यान तरुणच राहीन, अशी शक्ती मजमध्ये आहे.

श्लोक (वसन्ततिलका)

युष्मत्कृपा-नयनवीक्षण या शरीरा ॥

होतां मनेप्सित सुता सुत ही भरारां ॥

होती मदीय वपुपासुन सूक्ष्म मोठीं ॥

कुक्षिस्थिता उघडली जणुं जेवि पेठी ॥ ६० ॥

जीवा०— (आनंदित होतो) मी इतके दिवस झाले शांति समागमें विलास सुख भोगतो, परंतु अद्यापि प्रजोत्पत्ती कांहींच झाली नाही, आणि तुझ्या आलिंगनावच्छेदें करून कन्यापुत्र उत्पन्न झालीं हें मोठेंच नवल एकुण.

माया०— क्षमा मागत्यें महाराज, शांति कांहीं प्रजोत्पादनाचे उपयोगाची बायको नव्हे, हें सर्वज्ञ प्रभूस चांगलें माहीत, पण करतो काय; विवाहित तर केली पाहिजे; झणून तुमचे गर्ळी बांधली, तुम्ही आश्रित पडलां तुमच्यानें नको तर झणवतच नाही; आतां, तुम्ही पुढें मुलां बाळां करतां कुरकुर कराल झणून मला येथें पाठवून आपणापासून प्रजा उत्पन्न करवून तुमचें

मन रंजवावें आणि तुझी प्रजावान होऊन संतुष्ट असावें असें प्रभूनें केलें. हा गुप्त मंत्र एक मला मात्र ठाऊक, समजलां ?

(इतक्यांत शब्द होतो)

(ही कुमारी मायेपासून उत्पन्न झाली हिचें नाव इच्छा, आणि हा जो पुत्र झाला याचें नाव अहंकार, यांचा पराक्रम संपूर्ण भवारण्य व्यापून राहिल.)

जीवा०— (परम समाधान पावतो) (मायेस) ह्या अपत्यांस पाहून माझे अंतर तर गार झालें. तुझा समागम इतका सुखकारक आहे कीं, त्याचा वियोग सोसवणारच नाही, तर फिरून एकदां आलिंगन दे, आणि माझे मनोरथ पूर्ण कर पाहूं ?

(असें झणून तिला फिरून दृढालिंगन करतो.)

अहाहा, मला वाटतें या सौख्या पुढें स्वर्गसुख झणतात तें तुच्छ आहे.

श्लोक [वसन्ततिलका]

वेडे दिवोकस वृथा भुलले जयासी ॥

कोंडान तो कण अभिज्ञ मि आज यासी ॥

झालों झणून झणतो अनभिज्ञ या जे ॥

ते बापुडे झणति केवि तदीय खाजें ॥ ६१ ॥

(इतक्यांत सुंदर आणि सदृढ असे दोन मूल

पुढें उभे राहतात)

माया०— (सुहास्य बदन) महाराज, हे आणखी

दीन पुत्र बलाढ्य असे आपणास झाले, यांचें आवघ्राण करा; हे ही महापराक्रमी होतील

जीवा०— (आनंदित होऊन मनांत) धन्य माझे देव, कीं इतक्यांत मला चार अपत्ये झालीं. आणि शाबास आहे या मायाऊची, कीं ही अशी अल्पकाळांत बहु प्रजावती होऊन किंचित् ही जिच्या तारुण्याचा नाश झाला नाही.

आर्या.

सदैव तरुणा जीचे रति- गंभीरा उरोज घनवटले ॥

नटले कलश अपत्यां व्याली परिते न अल्पही हटले ॥६२॥

(प्रीतीनें मुलांचें अघ्राण करून चुंबन करितो आणि त्यांचीं नावे संकल्प आणि विकल्प अशीं अनुक्रमानें मायेच्या सांगण्या प्रमाणें ठेवून संतोष मानतो)

(इतक्यांत राघोजी, मदाजी मसाजी, मोहनाजी, आणि लुमाजी हातांत ढालतलवार घेऊन येतात)

जीवाजा०— (त्यांस पाहून भयभीत होतो) अगे, हेगे कोण ?

माया०— महाराज कांहीं भीति बाळगावयास नको, हे आपले विश्वासु सेवक आणी माझे प्रियभ्राते आहेत. या भवारण्यांत आपले परित्राणार्थ लपून प्रभूनें माझ्या समागमेंच यांलाहि आज्ञापिलें येथें येण्यास. आजपर्यंत माझ्या सांगण्यावरून हे सर्व देखरेख ठेवित आले. आतां मी आपल्या पदरीं पडल्यें, तेव्हां हे ही आपले सेवकच आहेत असें समजून, यांची योग्य कांहीं योजना केली पाहिजे.

ओंट्या.

देहगडा- रंभापासून ॥ यांही येथें धरलें टांण ॥
 प्रभुनिदेश पावून ॥ अरण्यवासी हे झाले ॥
 पराक्रमी आणि अनुयायी ॥ सहा माझे सखेभाई ॥
 आपली ही आतां सगाई ॥ झाली सोई दैवयोगें ॥ २ ॥
 तरी तुझी वाढवा तयां ॥ ते तुझा आणि देहगडाया ॥
 भवारण्यां रक्षावया ॥ समर्थ आहेत सर्वदां ॥३॥ ॥६५॥

जीवाजी.— वाहवा. ही तर फारच चांगली सोई झाली.
 मला राज्याची काळजी आतां अगदीच करावयास
 नको.

माया०—आपणास श्रम न व्हावे, आपण सुखोपभोग घ्या-
 वा, अशा उद्देशानेंच प्रभूनें या सर्व योजना माझ्या
 द्वारानें केल्या आहेत.

जीवाजी.— तर मग जशी प्रभूनें तुला सुचना केली अ-
 सेल तशी यांची योग्य कामी योजना तूंच कर, लक्षण-
 जे झालें. मला काय आणखी विचारतीस ?

मायाउ०— महाराज, तसें नव्हे, मी किती झालें तरी प-
 रिचारिका, आपण धनी आहां लक्षण आपल्यापाशीं
 विनंती केली.

जीवा०— (तिच्या गळ्यास मिठी मारतो) तुला आतां
 परिचारिका कोण लक्षणेले ? तूं तर माझी प्राणवल्लभा;
 सगळें राज्य तुजवरून ओंवाळून टांकीन.

माया०—(मनांत हर्ष पावते) तें सगळें खरें, पण कदाचित्
 एकादे वेळीं आपलेच मनांत कांहीं येऊन ही बटीक ?
 राज्यकारभारांत ढवळाढवळ करते, “ मारा हिला लात,
 घा घालवून; ” असें लक्षणाल तें कशास पाहिजे मला,

नाहींतर माझ्या आगांत सर्व राज्यकारस्थान भरलें आहे, आणि त्या मुळेंच मी शिवाजीराजाची ही प्रीति संपादन केली आणि त्यास संतुष्ट ही ठेविलें.

श्लोक. (स्वागता.)

माझिया करुनिया सलगीतें ॥
गायिला मुनिनि निर्मल गीतें ॥
हा प्रभू रचुनिया रचनेशी ॥
सृष्टिच्या विजयि मद्दचनेशी ॥ ६६ ॥

श्लोक. (मालिनी.)

तरि मजवरि सारा भार या कांननाचा ॥
वसति विषयीं टेवूनी तुझी कां न नाचा ॥
अति रति- सुख- केली मत्सर्वे आचरूनी ॥
विगलित भय-शंका दुःख-दुर्गा चिरूनी ॥ ६७ ॥

जीवा०— होय, होय, नाहीं कोण ह्मणतो ? तुझ्या शिरावर दिलहा सारा भार या भवारण्याचे वस्तीचा, मला कांहीं नको तुझ्या शिवाय. मी तुझ्या बरोबर सुखानुभव भोगून सर्वदां आनंदित राहीन. ह्या देहगडाचा ही कारभार सगळा तूच चालीव. तूं आतां आपल्या भावांसहवर्तमान देहगडींच राहा.

श्लोक. [स्रग्धरा]

सांभाळीं राज्य सारें गड हि तवकरीं दीधला मी हि झालों ॥
आज्ञानूयायि होतो स्मरहुत सुरतीं तो हि तूझा विझालों ॥
आत्मां, भ्रात्यां, अपत्यांसह मम सुखदे देहदुर्गांत नादें ॥
षोदें कोदें सुखानें मम न्ददय करीं तूं असें अन्य नादें ॥ ६८ ॥

(याप्रकारें जीवाजीची आज्ञा होतांच मायाऊ आपल्या भ्रात्यांसह, देहदुर्गीं प्रवेश करती.)

(नंतर पडद्या आंत मोठा कलकलाट होतो.)

(हिकडे बाले किल्ल्यांत अंतर्गृहीं शांतिबाई निद्रित होती ती जागृत होत्ये आणि आपला प्रियपती जो जीवाजीराव तो जवळ नाहीं झणून घाबरून सुमतीस हांक मारते.)

शांति.— (रोदन करीत) अगे उठ लौकर, पाहा सरकार कुठे आहेत ते. अगे ही किल्ल्यांत कशाची गडबड आहे बरें, जा लौकर पाहा. अगे प्राणनाथही येथें नाहीत, हें आहेतरो काय ?

साकीं.

उठ सखे जा पाहा आधीं प्राणनाथ कुठे गेला ॥

असतां निद्रावश मि साजणी घात कसा कुणि केला ॥६८॥

(असें झणून मूर्छा पावत्ये)

सुम०— (तिला सांवरून धरित्ये) बाई, सावध व्हा, घाबरून नका (पदरानें वारा घालत्ये) अहो असें काय करतां, जीवाजीराव आतां येतील, भिऊ नका एकदां डोळे उघडा पाहूं.

शांति.— (किंचित् सावध होते) कायगे माझा प्राणनाथ कुठे आहे ?

साकीं.

टांकुन मजला निद्रेमाजी कोणदेशि विहराया ॥

सांग प्रियोत्तम गेला सजणे वास निवांत कराया ॥६९॥

कीं रमला अन्येशि कळेना टांकुन मज दुबळीला ॥

जी चतुरा मजहून कराया जाणे रतिकेलीला ॥ ७० ॥

(मातक्यान मूर्छा पावते.)

सुम०—(घाबरून साश्रु होते) अरे कपाळा, आतां काय करूं ? अगे शांतिबाई, अगे तुला काय तरी झालें हें असें. अरे कुणी त्या मानाजीरावास तरी बोलावा.

श्लोक. (वसन्ततिलका.)

धांवा उठा सचिव आणिक दुर्गवासी ॥

कां पाहतां टकटकां अजुनी जिवासी ॥

माझ्या कटार बसत्ये तुझी जाणवा जी ॥

त्याला असेल कवणे स्थळि तो जिवाजी ॥ ७१ ॥

(तिच्या सर्व सख्या एकदम घाबऱ्यां घबऱ्यां उठून उभ्या रहतात, आणि तिच्या आंगावर सीतल पाणी सिंचून वारा घालतात.)

सुम०—(तिला माडीवर घेते) अगे ही तर अगदींच का-
ष्ठवत झाली. आतां काय करूं ? (कपाळावर हात मारून घेते) अरे दैवा, हें असें काय केलें त्वां. अगे शांतिबाई, ऊठगे उठ लौकर, सावध हो; (ती सावध होत नाही ह्मणून शोक करते.

पद.

शांतीबाई उठगे उठ आई ॥

आचरसी विपरीत ऐसें कांई ॥ धृ० ॥

काय झालें तुजला सांग पाहूं ॥

पहात ना देखील ह्मणत ना हूं ॥

नको आत्मा या अशा दुःखें दाहूं ॥

हो सावध संवगड्या दोषी राहूं ॥ १ ॥

बोलुनिया बोबड्या मशीं बोलें ॥

बाळपणीं खेळला माझ्या खोळें ॥
 काय तुझा मृदुतर हा वेलहाळे ॥
 काष्टवत पाहून चित्त पोळे ॥ २ ॥
 विधुलागीं बालेतां लाज आणी ॥
 सांद्र सुधाधिक जी तुझी वाणी ॥
 बोलेना कां मजशीं यांच क्षणीं ॥
 सांग नको रागवूं सौख्यखाणी ॥ ३ ॥
 शांती आहे सानंद कीं कुशला ॥
 विचारितां ऐसे मी त्या साध्वीला ॥
 काय सांगुं सांग गे माउलीला ॥
 मोदावे जी ऐकुनी तुझी लीला ॥ ४ ॥
 ऐकतांचो विपरीत तुझी गती ॥
 होईल ती उदासी स्वजीवोतीं ॥
 उठ माझे लाडक्ये आतां शांती ॥
 नको दांऊं शोकद ऐसी ख्याती ॥ ५ ॥
 लागतो मी साजणी तुझ्या पांयां ॥
 क्षमाकरीं माझिये कृत अन्याया ॥
 तुझ्यावीण न धरीं घडी काया ॥
 प्रभूकृपा दायके रविदासा या ॥ ६ ॥ ७२ ॥

शांति०— त्या सीतलोपचारांनीं किंचित् सावध होते)

कायगे सुमति, माझा कांत कुठेगे आहे ?

सुम०— माझे लाडक्ये, तूं भिऊं नको, तुझा कांत लौकर
 येईल आणि तुला भेटेल.

शांति०— अगे, तूं असें माझे समाधान करितीस, पण तो
 वेळा आहे कुठे तें तरी मला सांग. मी अशीच त्याज-
 कडे जाईन.

सुम०— अगे, हें रान परम भयंकर; यांत, वेड्यासारखी तूं बायको माणूस, कोणीकडे बरें जाशील ?

शांति.— (ढळढळां रडत्ये.) अगे, ज्या भयंकर ठिकाणीं माझा प्राणनाथ असेल तेथं मी जात्यें, माझ्यानें प्रियपतीचा वियोग क्षणभर देखील सोसवत नाहीं. हे नाथ, हे नाथ, (मोठ्यानें ओरडते.)

सुम०— अशी वेडी होऊं नको, धैर्य धर. जीवाजीराव गडांत काम काजा करितां गेले असतील, झणून त्वां इतका गोंधळ मांडलास, हें गे काय ?

शांति.— अगे, तूं ह्या पोकळ गोष्टींनीं माझें समाधान करतीस काय ? हे प्राणनाथ, मला अनाथाला टांकून आपणच एकट्यानें गमन केलें हें काय ?

साकी.

स्वशरीराधिक रक्षा हिजला कथिलें जें मत्तार्ते ॥

शेवट त्याचा केला ऐसा गेलां टांकून मारें ॥ ७३ ॥

सांगा मज जिवलगा कोणत्या तुझी अहां तरिभागीं ॥

धांवून येत्यें काय ही नलगे बसत्यें मी अर्धागीं ॥ ७४ ॥

कीं गेला परलोका ठांकून काननिं या दयितेला ॥

निर्दयपाणिं पीयूषतुपाला प्याया टांकून तेला ॥ ७५ ॥

शांति करुनियां या शांतीची जायाचें मग होतें ॥

ठेवून गेलां रडत हिला हें केवि न त्हां खातें ॥ ७६ ॥

मातातातानीं जो दिधला युष्मत्कारिं हा काय ॥

सुखवाया अणि सांभाळाय नाहीं येथें टांकाय ॥ ७७ ॥

(सुमतीस) अगे प्राणनाथ अद्याप येत नाहीं, तर आतां माझ्यानें हा वियोगानळ सोसवत नाहीं. मला

विष तरी आणून दे लौकर, ह्मणजे तें भक्षून मी हा देह शांत करीन, आणि प्राणनाथास परलोकां भेटेन.

सुम०— अहो बाईसाहेब, तुह्मासारख्या सुज्ञ स्त्रियांस हें अविचाराचें भाषण करणें देखील योग्य नव्हे.

शांति.— अगे आतां विचार काय आणि अविचार काय, हें तूं मला नको शिकवीत बसूं. मला हा प्राणपतीचा वियोग सोसवत नाहीं.

श्लोक. [वसन्ततिलका.]

जेथें मदीय तनुमोदकर प्रवासा ॥

गेला तथा स्थळिं मि जाइन आशुं वासां ॥

दे आणुनी मज हलाहल तूं मराया ॥

भेटावया दवाडिं त्या पति जीवराया ॥ ७८ ॥

सुम०— (मनांत) ही तर केवळ प्राणांत करण्याच्या बेतांत आली. हे प्रभो, मला कांहीं सुचत नाहीं, आतां काय करूं. (उगीच बसत्ये.)

शांति.— (रोदन करीत) काय गे, माझा प्राणनाथ गेला ह्मणून माझें कोणीच ऐकत नाहीं आँ; हे विपरीत गतीदा देवा जी मी शिवाजीराजाची कन्या, जीवाजीरावाची स्त्री नावानें शांति. अशा स्थितींत असतां तिचें वचन देखील कोणी मानूं नये आँ. बरें, जर तुह्मी मला कोणीच विष आणून देत नाहीं, तर मीच स्वतः माझा देहांत करित्यें, परंतु प्राणपतीच्या विरहदुःखानें भाजलेली अशी जी मी, ती एक क्षणभर देखील राहाण्यास समर्थ नाहीं.

श्लोक. (वसन्ततिलका)

ही मी गडावरुनियां निज देह-पातें ॥
 प्राण त्यजीन मज किंचित न त्रपा ते ॥
 हा शांतवून तनुमाजि वियोगदाहा ॥
 जात्यें पतीसह परत्र गतीस पाहा ॥ ७९ ॥

(असें ह्मणून किल्ल्याच्या खिडकींतून खाली उडी टांकण्यासाठीं दडदडां घांवते.)

सुम०— (तिचे कमरेस मिठी मारत्ये) अगे माझे आई, त्वां हें काय आरंभलें ? अगे असा अविचार करून तूं मला एकटीला या अशा अवघड ठिकाणीं टांकून कुठेगे चाललीस ? (मोठ्यानें रडत्ये.)

शांति.— (तिची मिठी सोडविण्यास प्रयत्न करत्ये) अगे सोड मला, जाऊंदे लौकर, माझा प्राणनाथ जों फार दूर गेला नाही, तों घेऊंदे त्याची भेठ. हे प्राणनाथा, जरा धीर धरा, ही तुमची दासी ही समागमें येत आहे. (मनांत) मी काय तरी वेडी माझ्यासाठीं धीर धरा ह्मणून प्राणनाथास सांगतें, जो मला टांकून गेला तो माझी वाट कोठून पहाणार ?

सुम०— माझे जिवलगे, मी तुला सोडणार नाही, माझा प्राण गेला तरी; तूं प्राणत्याग करणारच तर मजसह-वर्तमान कर, मी येथें एकटी राहून काय करूं ? अगे प्राण देऊं नको, ऐक माझे इतकें.

शांति.— (तिची मिठी सोडवत्ये) अगे, ही मी तर चाल-ल्यें माझ्या पतीसमागमें. पण तूं माझ्या तातास आणि बघेस इतका माझा शेवटाचा निरोप सांग—

(तातास) श्लोक. (वसन्ततिलका)

जी पाळुनी निज सुताधिक शांतिबाळा ॥

जाचे करीं निरवली तुझिं तो नृपाळा ॥

भोगुं अकारिं च परत्र सुखास गेला ॥

शांती हि गेलि सति न्यापथिं सद्गतीला ॥८०॥

आणि माझ्या बयेस सांग.

श्लोक. (वसन्ततिलका)

राहनियां नव हि मास तुझ्या कुशीला ॥

झाली न उत्तम गुणापरि ही कुशीला ॥

देऊनियां तुज वियोग परत्रगेहा ॥

जाते पतीसह कठोर स्वभाव गे हा ॥ ८१ ॥

तूं बोललीस मज होशील कीर्तनीया ॥

इच्छा तुझे सुरवधूंत तदांमनीया ॥

ती पूरवाय अवनीत न वास केला ॥

गेली ह्मणून दिविलोक जिला भुकेला ॥ ८२ ॥

सुम०— (मोठ्यानें रडूं लागती.) अगे निवृत्तिबाई, काय गे हें तुझे दैव तरी; अशी ही त्रैलोक्यसुंदरी कन्या प्रसवून शेवटीं तिजपासून असें दुःख व्हावेना तुला ? अहा प्रारब्धा ! तुझी गती विलक्षण आहे. (शांतीस) अगे माझे लाडके, मी तुला आज पर्यंत प्रतिपाळिली आणि तूं मलाही सोडून आतां दीर्घ प्रवास करणार, तू मी कोणाकडे बरें पाहूं ?

शांति.— अगे, जा आतां रडूं नको, माझा निरोप तातास आणि बयेस सांग बरें, विसरूं नको. (खिडकीकडे गमन करित्ये.)

(सुमति आक्रोशानें रडूं लागत्ये.)

(इतक्यांत पडद्याआंत शब्द होतो.)

श्लोक. (वसन्ततिलका)

आहे पती तव सुखी असुखी न तूं हो ॥

संपादितो भवविपीनसुखकृतू हो ॥

दुर्गातळीं उपरि येईल तूं नभीं गे ॥

होसी सती सुखवती क्षिति या नभीं गे ॥ ८३ ॥

सुम०— (सद्गद होत्ये) अगे शांतिबाई, उभी राहा, उभी राहा (तिजकडे धांवत जात्ये) जीवंत आहेत जीवा-जीराव.

शांति.— (तटस्थ राहती) कायगे, तूं माझे समाधान करावयास पाहातेस ?

सुम०— मी शपथ करित्ये.

(पूर्वोक्त श्लोक स्मरणत्ये)

आहे पती तव सुखी असुखी न तूं हो ॥

संपादितो भवविपीनसुखकृतू हो ॥

दुर्गातळीं उपरि येईल तूं नभीं गे ॥

होसी सती सुखवती क्षिति या नभीं गे ॥

शांति.— (आनंदाश्रु ढाळत्ये) अगे खरेच कायगे मी माझ्या पतीस या डोळ्यानीं पाहीन ? छी, हें स्वप्न तर नव्हेना ?

सुम०— बाईसाहेब स्वप्न नव्हे; खचीतच सांगत्ये, जीवाजी-राव जीवंत आहेत आणि तुम्ही त्यांस लौकरच पहाल.

(फिरुन शब्द होतो.)

श्लोक. (मालिनी)

उचित भववर्नीं जें कार्य संपादनाला ॥

तव पति प्रभु-आज्ञे मोदवाया मनाला ॥

प्रकृति वशपणाने गुंतला तूर्ण येतो ॥

नाभि गुरु अनुकंपे स्वीय मोदास देतो ॥ ८४ ॥

शांति०— (सानंदित आणि संशयित) येतो येतो ल्हाणतां,
पण कधीं येणार तें तरी सांगा. काय आहे तों, कीं
काय गेल्यावर ?

सुम०— (तिचे अश्रु पुसत्ये) असें ग काय करतीस, वेड्या
सारखी ? काय तुझ्या मते नवऱ्यानें तुझ्या जवळ
बसूनच रहावे सारा दिवस ? त्याला कांहीं राजकाज
पाहावयालाच नको ? धीर धर जरा; असे वेडे चाळे
करूं नये.

(इतक्यांत चतुराऊ प्रवेश करून पुढें तोंड करून ल्हाणते)

चतुराऊ— श्लोक. (इन्द्रवज्रा)

शांती अशांती न कधीं असावी ॥

तीव्रोष्णता चांद्रमसीं नसावी ॥

भोग्यास भोगून सुखास मानां ॥

आहे तुझा तात त्वदाभिमानी ॥ ८५ ॥

सुम०— ऐकिलेंस ही आपली वडील चतुराऊ काय ल्हाण-
ती तें ? मी आतां मानाजीरावास सांगून कोणी तरी
जीवाजीरावाकडे मुजरद माणूस पाठवून ही तुझी अव-
स्था त्यास कळवित्यें, ल्हाणजे तो सर्व कामें सोडून धां-
वत येईल तुझ्या सार्थी.

शांति०— बरें तर, माइया बयेस आण तातासही हें वर्तमान सांगण्यास कोणी तरी पाठीव. मी आतां अंतर्गृहांत जाऊन बसत्यें.

सुम०— तेंही मी करीन, भिऊं नको. जा, जरा विश्रांति घ्या. आतां मी ही मानाजीरावास हें वर्तमान सांगावयास जात्यें.

(सर्व निघून जातात.)

अंक साहवा समाप्त.

साहव्या अंकांतील पद्यें.

श्लोक. आर्या. साक्या. दिंब्या. ओंव्या. अभंग. पद. एकूणपद्यें.

५० १ १९ १ १२ १ १ ८५

सायुज्यसदननाटक.

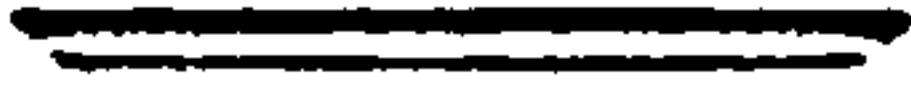
अंक ७.

स्थळ.

पात्रें.

शिवाजी	.. .. .	सार्वभौमराजा.
निवृत्ति	.. .. .	त्याची राणी.
प्रज्ञाऊ.	.. .. .	तिची सखी.
तुकोजीराव गायकवाड.	.. .. .	राजाचा सरदार.
मायाऊ	.. .. .	राजाची दासी.
कामाजी नाईक	.. .. .	मायाऊचा भाऊ
राघोजी नाईक	.. .. .	मायाऊचा दुसरा भाऊ.
मोहनाजी	.. .. .	तिचा तिसरा भाऊ.
महाजी	.. .. .	तिचा चवथा भाऊ.
लुमाजी,	.. .. .	तिचा पांचवा भाऊ.
मसाजी.	.. .. .	तिचा साहावा भाऊ.
इच्छा.	.. .. .	मायाऊस जीवाजी पासून झालेली कन्या.
जीवाजीराव	.. .. .	देहगडाधिपति.
मानाजीराव फांकडे	.. .. .	जीवाजीरावाचा प्रधान.
शांतिबाई.	.. .. .	जीवाजीरावाची बायको.
सुमति.	.. .. .	तिची सखी.
चतुराऊ.	.. .. .	} तिची दुसरी सखी. आणि देहगडस्थ बंक.
अहंकार.	.. .. .	

संकल्प.	.. .. .	मायेचा दुसरा पुत्र.
विकल्प.	.. .. .	तिचा तिसरा पुत्र.
विचारराव .	.. .. .	शिवाजीराजाचा प्रधान.
बोधजीराव दाभाडे ..	.. .. .	शिवाजी राजाचा सेनापति.
दमाजीराव घाटगे ..	.. .. .	शिवाजी राजाचा कोतवाल.
शमाजीपंत. ..	.. .. .	शिवाजी राजाचा कारभारी.
विवेकराव. ..	.. .. .	शिवाजी राजाचा प्रधान.
कुतकाजी ..	.. .. .	राघोजीचा चाकर.

सायुज्यसदननाटक.

९५१

अंक ७.

(नंतर आसनावर बसलेला राजा शिवाजी आणि राणी निवृत्ति येतात.)

निवृ०— (कपाळास हात लावून संचित आणि साशु बसत्ये.) सांप्रत मला एक घटका हलटली ह्मणजे, एका युगाप्रमाणें जाते, काय करूं ? (उजवा डोळा लवलासं करित्ये.) हा आणखी माझा उजवा डोळा लवतो, हा काय मला दुःख प्रदर्शित करतो कोण जाणे ?

श्लोक (स्वागता)

कासया फडा फडां लवतोसी ॥

भीरुला फिरुन भीववतोसी ॥

रे मदिय नयना तुजला न ॥

लाज हि करिशि मन्मुख म्लान ॥ १ ॥

शिवा०— (तिच्या मुखाकडे पाहून) हे प्रिये, आज तुझा मुखचंद्र असा मलीन कां झाला बरें ? तुला काय दुःख झालें ? तूं अशी संचित कां बसलीस ?

निवृ०— महाराज !

श्लोक (द्रुतविलम्बित.)

घडि युगासम लोटतसे मनीं ॥

न सुख किंचित ही दिनयोमिनीं ॥

अरुचि देति पदार्थ समस्त कीं ॥

बसलिं ठेउन पाणिस मस्तकीं ॥

शिवा०— (मनांत) आज हिला असें दुःख तें काय बरे झालें असावें ? अहो, जी सदां सार्वकाळ माझ्या सान्निध्यानेंच संतुष्ट असणारी; जींची मतोवृत्ति-रूप गंगा माझ्या मानससमुद्रांत मिळालेली असून आज हें औदासिन्यरूप कश्मल हिला कोठून प्राप्त झालें असावें ? (बाहेर) हे साध्वी, ज्या वेळीं ही तुझी मुखचंद्रिका सतिल वाक्कीरणें प्रकाशती, त्या वेळीं माझा हृदयाराम शांतीप्रत पावतो, असें असतां, त्वां त्या-लाच मलीनत्व आणलेंस तर मग कसें होईल ? मला सांग, तुझ्या दुःखाचें कारण, मजकडून कांहीं अपराध तर घडला नाहींना ?

श्लोक. (वसंततिलका.)

नाहीं तुझे वच अमान्य रतीस केलें ॥

सौख्यास त्वन्मन जई सखये भुकेलें ॥

शय्या करून निजलों न मिं वेगळाली ॥

बाष्पें त्वदीय नयनांतून कां गळालीं ॥ ३ ॥

नाहीं त्वदन्यकुलजा शिवलों कदां ही ॥

जेणे तुझा कुवलयद्युति काय दाही ॥

नाहीं मुखा फिरवुंनी निजलों निशीतें ॥

कां तूं सर्चांत बसशी वद गे मशीं तें ॥ ४ ॥

निवृ०— महाराज ! तुझी सन्निध असल्यानें मला संपूर्ण सुखें आहेत असें मी समजत्यें, आणि मी तुमच्यां सान्निध्यानें सर्वदां प्रसन्न असावें हेंच मला विहित. परंतु काय करूं ? आतांसें मला माझ्या लाडक्या शांतीचें

स्मरण रात्रदिवस होतें; त्यामुळें मी अगदीं वेडी होऊन गेल्यें आहे; खाणें पिणें देखील मला सुचत नाहीं. साधारण मित्राचा विरह ह्मटला तरी दुःखप्रदच आहे, मग ही तर माझी पोटची पोरी; एक घटका देखील डोळ्यांआड झालेली नाहीं, आणि तिला सासऱ्यांस आपण इतके दिवस ठेवलें, मग तिचा विधोग मला दुःखप्रद होणार नाहीं कसा बर ?

श्लोक. (मालिनी)

प्रियजन-विरहाचें दुःख दुःसह्य होतें ॥

मग निजतनयेचें साहवे केवि हो तें ॥

विरहज अतिपोळी दावें हा चिन्मृगाला ॥

ह्मणुन असुख ऐसा काय हा हो उगाँला ॥ ५ ॥

शिवा०— हे माझे मानस मराळे, तुझी शांति प्रियपतीबरोबर सुखानुभव घेत असेल. आणि तूं येथें वृथाशोक करीत बसतीस याला ह्मणावें तरी काय ? मुली वयांत आल्या नंतर त्यांस प्रियतर सुख ह्मटलें ह्मणजे पतीसमागम; तो तर तुझ्या शांतीस अति सुगम असून एकांत ही निर्जन आहे, त्यापक्षां तुला तिजविषयीं इतकी काळजी करण्याचें प्रयोजन आहे असें मला वाटत नाहीं.

निवृ०— होय, तुझां पुरुषांची समजूत तशी आहे ती नीटच आहे. पण आह्मी बायका प्रसववेदना सोसतो, तेव्हां आमचें काळीज रात्रदिवस धसधसत असतें. एकटी मुलगी घोर अरण्यांत पतीबरोबर गेलेली अ-

सून तिचा शुद्धसमाचार देखील समजत नाही, ते-
व्हां जिवास कशी काळजी नाही वाटणार ?

साक्या.

प्राणाधिक नउ मास निजोदरिं वाहुन जीचा भार ॥
अति दुःसह वेणां हि सोसल्या प्रसूत समयीं फार ॥६॥
परि तें पाहतां तनया ॥ नाही स्मरलें चित्ता या ॥धृ०॥
निज शरीराधिक पालन जीचें लालन चुंबन केलें ॥
स्वीय सुखा सांडून सर्वदां स्वांत जिचाशीं ठेलें ॥
नाहीं ऐकत वार्ता ॥ आहे सुख ती किं गदांता २ ॥
मजला सोडून नाही गेली क्षण ऋडावटिकेंत ॥
तीनतीनदां सन्निध लुडवेखें बोले घटिकेंत ॥
नाहीं ऐकत त्या बोला ॥ नेणें तिचिये कुशलाला ॥ ३ ॥
अब्द मास किति झाले अश्रुत वार्ता तत्कुशलाची ॥
कोणा मायेच्या स्वांताला नाहिं कशी ती टोंची ॥
गेली स्थानीं भयदा ॥ जीची तनया अति सुखदा ॥४॥९

शिवा०— (मनांत) गोष्ट खरी. आहां आज किती
दिवस झालें; मुलीचा समामाचार कांहींच कळत
साहीं. हें भवारण्य ह्मटलें ह्मणजे, अनिभयंकर, त्यां-
त आपण देहगड बांधला तोही केवळ नवा; अशांत,
वस्तीकरण्यास जीवाजीरावास आण शांतीस पाठविलीं
हें ही म्या विहित केलें असें आतां मला वाटत नाही.
वरें, सचीवादिकांस देहगडाचें संरक्षण करण्याविषयीं
आज्ञापिलें होतें, त्याणी ही इतके दिवस झाले; कांहींच

१ तिडका. २ आपल्या. ३ मन. ४ रोगग्रस्त. ५ विलासवनांत.

६ शब्द. ७ वर्षे. ८ भयंकर.

समाचार सांगीतला नाही, त्याजवरून कांहीं भय-
कारक चिन्ह दिसतें खरें, लणूनच ही निवृत्ति इतकी
घाबरली आहे. (बाहेर) हे मनोरमे, तूं शांतीविष-
यां कांहीं काळजी करूं नको. ती आपला मिपती
जो जीवाजीराव त्या सहवर्तमान देहगडीं सुखरूप
सुखानुभव घेत आहे, तिचा समाचार आणण्याकरितां
मी कोणी तरी पाठवितों आतां, स्वस्थ अस.

श्लोक. (विबुधप्रिया)

भेषितों अति शीघ्र मी भवकांननीं निज चारंगे ॥

शांतिचें सुखवृत्त आणिल शोचि न श्रुतिपारंगे ॥

घालवीं शुचिरंतरांतुन खेद-कश्मेल स्वर्धुनी ॥

तूर्ण पाहसि आत्मजा विबुधप्रिया सुखवर्धिनी ॥१०॥

(इतक्यांत पड्याआंत शब्द होतो)

शांतिचें सुखवृत्त तर नाहीच पण दुःखवृत्त आणील
खरें.

निवृ०— (ऐकून गहिवरत्ये) अरे कर्मा; तर काय माझी
शांति अस्वस्थ आहे ? (शिवाजीकडे पाहून) अहो,
पाहा हा काय अनर्थ ऐकू येतो तो. माझ्या शांतिची
अवस्था तरी काय ? अरे दैवा. (साश्रु होत्ये)

शिवा०— (मनांत घाबरतो) प्रिये घाबरूं नको. धीरधर.

निवृ०— (दक्षण नेत्र लवलासा करित्ये) हा पाहा, माझा
दक्षण नेत्र लवतो, मला वाटतें, आतां माझी शांति
दृष्टीस पडणे अवघड. (ढळढळां रडत्ये)

१ पाठवितों. २ भवारण्यांत. ३ जासूद. ४ पवित्र.

५ केर.६ गंगा.

श्लोक. (मालिनी)

स्तन तव वदर्नी हा घालुनी वाढवीली ॥
 प्रियतम जननीला त्या तुवां नाठवीली ॥
 कसि तरि लडिवाळे सांग गे काय झाली ॥
 गति तुझि ममचितीं मोर्द-दीप्ती विझाली ॥११॥

श्लोक. (शिखरिणी.)

कशी म्यां द्वाडिनें भवविपिनिं तूतें दवडिली ॥
 अनभ्यस्ता तुझ्या पतिसह न कोणी पढविली ॥
 तदां मातें सूझीं गुरुजनिं निवाराय तुजला ॥
 कसा दुर्दैवाचा अहि च डसला काय मजला ॥ १२॥
 मदीये स्नेहाळे गुरुभजनशीले त्यजुनियां ॥
 तुला आलों स्नेहा विसरलिस तेव्हां च जुनियां ॥
 तरत्रौ जायाला ह्मणुन मजला नाहिं पुसलें ॥
 निघूनी एकांकी मम हृदयसौख्यास पुसलें ॥ १३ ॥

(मूछां येऊन भूमीवर पडत्ये.)

(तिची सखी प्रज्ञाऊ धांवत येऊन तिला सांवरून
 रित्ये.)

प्रज्ञाऊ.— (तिला मांडीवर घेत्ये) बार्सहाहेब, सावध
 व्हा, सावध व्हा. हें काय तुझी अभद्रकर आचरण
 करतां ?

शिवा०— (घाबरेपणानें निवृत्तीजवळ येतो) साध्वी सा-
 वध हो, सावध हो, अशी घाबरून नको; कोणती-
 ही गोष्ट वास्तवीक समजल्या वांचून उगाच शोक क-
 रितिस हें तुझ्या सारख्या सुज्ञस्त्रीस योग्य नव्हे.

प्रज्ञाऊ — (आपल्या पदरानें वारा घालत्ये) हे प्राण सखी, हें तुझी आरंभलें तरी काय ? आपण पोक्त झणवितां; जड अवघडकाळीं आमचें ही समाधान करित असतां. आणि तुझीच आतां असा मोह पावतां हें काय ! महाराज काय झणाले तें तरी ऐका, उगीच शोक करित बसूं नकां. तुमची शांति तुझास सोडून कधीं ही जाणार नाही.

शिवा० — (निवृत्तीच्या मुखाजवळ मुखकरून) हे च्या-तुर्यविभवे, अगे हें असें काय त्वां आरंभिलें ? ही तुझी जिवलग सखी प्रज्ञाऊ तुला मांडीवर घेऊन बसली आहे हिजकडे तर पहा. ही काय झणती तें तर नीट ऐक. तुझी शांती तुला सोडून कधीं ही जाणार नाही. ती गुरु-भक्ती-विष्णात आहे. (किंचित् व्यामोह पावतो) आतां काय तरी करावें हिला ? (हनुवटीस हात लावतो) हे मनोरमे, हे मधुर भाषणी, हे ममचकोरचंद्रिके, एकवेळ डोळे उघड; आणि पाहा मजकडे. (साश्रु होती.)

साकी.

हो सावध हो सावध साध्वी मोह त्दय-विवरांत ॥
ठेविं न प्रज्ञा-रंवरवि लक्ष्मी नाशकारक ध्वांत ॥ १४ ॥

आर्यां.

नेत्र उघड सावध हो, शांति सुखी पाहसी, उगी, न, रडें ॥
करितां अप्रकार तिला काळ हि त्याचें चुरीन मी नरडें ॥ १५ ॥

कोण, असा भुवनत्रयि आहे, मत्कन्यकेस, दुःखवाया ॥
शक्त, स्वांतपटीं, तूं विमलीं घेशी, मॅषी, असुख, वांयां॥१६॥

निवृ०— (सावध होऊन पतिमुखाकडे पाहाते) हे प्राण-
थ, शांतीकरितां माझे प्राण व्याकूळ होतात. (प्र-
ज्ञाऊस) हे सखी, अगे माझी शांति मला भेटीव लौ-
कर. मी तुझी मोठी उपकारी होईन.

प्रज्ञाऊ०— भिऊं नको माझे प्राणसखी, तुला तुझी शां-
ति भेटेल बरेना ? लौकर भेटेल.

शिवा०— माझेप्रिये, किंचत् धीरधर; मी शांतीचें कुशल
आणवितों. उगीच घाबरी होऊनको. कोण आहेरे ?
तुकोजी रावास बलावा.

(नंतर तुकोजी राव येतो.)

तुको०— (प्रणाम करतो) स्वामीचा विजय असो.

शिवा०— कोण, तुकोजीराव ?

तुको०— जी महाराज, हा आपला आज्ञाधारक.

शिवा०— (नवृत्तीकडे हातकरून) ही पाहा, हिची काय
अवस्था झाली ती ?

तुको०— (जवळ जावून) आँ ! बाईसाहेब, हें असें काय ?
अहो यांला काय झाले हें ? (राजास) महाराज, ध-
गडगत दिसत नाही; लौकर कांहीं उपाय करा.

शिवा०— उपाय तुमचे हातांत आहे, लक्षणच तुझांस
बलावले.

तुको०— काय, माझे हातांत उपाय आहेत ? सांगा तर
पाहुं कोणता तो ? हा मी अतिउत्कंठित आहे तसे क-
रावयास. (हातजोडून सन्मुख उभा राहतो.)

शिवाजी.— श्लोक. (मालिनी.)

चपल पवनगामी देहदुर्गास जाया ॥

सजविं अर्जर वीती स्वार व्हा शिघ्र जा या ॥

पुसुन कुशल शांतीला पतीला तिचा ही ॥

कथिं हिस जिववीं मानीं मदीया वचा ही ॥१५॥

तुको०— फार चागलें, हा मी असाच निघतो शांति बा-
ईच्या समाचारास. (निवृत्तीस) बाईसाहेब, हा आ-
पला दास असाच परत आला ह्मणून समजा.

निवृ०— (उठून सानंदित होते) हाँ, माझे शांतीच्या
समाचारास जातां ? तर तिला विचारलें ह्मणून सांगा,
आणि तिची मर्जा येण्याची असेल तर बरोबर घेऊन-
या, बरेना. हळू जा.

तुको०— बाईसाहेब, तुझी निःकाळजी बसा आतां, मी
सर्व खुशालीची वार्ता अणतो. (असें ह्मणून निघून
जातो.)

(इतक्यांत शब्द होतो.)

श्लोक. (शिखरिणी)

खुशालीची वार्ता न परि असुखाची वदसि रे ॥

कशाला उत्साहें करिशि गमना कां न उशिरे ॥

तई जाशी पाहाशिल न तरि शांती सुखवती ॥

गडामाजी तूझे अरि वसति तूतें दुखवती ॥ १८ ॥

तुको०— (ऐकून दचकतो) हा प्रस्थानींचे अपशकुन
• झाल्यासा वाटते; याजवरून शांतीची अवस्था कठीण

१ वायुसारखा चालणारा २ तरुण ३ घोडा.

दिसते. (जरा विश्रांति घेतो) झाली आतां अपशकु-
नाची शांति. आह्मी राजसेवक, आह्मांस राजाची
आज्ञा हाच मुहूर्त, हाच शकून (असें ह्मणून चालता
होतो,)

(हिकडे मायाऊ आपले बंधु आणि अपत्ये यांसहवर्त-
मान जीवाजीच्या अनुमतानें देहगडांत प्रवेशली हो-
तीं तीं एकमेकांशीं विचार करतात. हा पूर्व कथेचा
संबंध.)

माया०— तुमच्या सुखाकरितांच हा देहदुर्ग प्रभूनें बां-
धला ह्मणून सांगितलें होतें तें खरेंना ?

कामा०— { ही आका, सर्व तुझी कृपा, आमचें जीवन-
दुसरे }
मूल तूं आहेस.

श्लोक. (इन्द्रवज्रा.)

तूं आमुची जीवनमूल माया ॥

या काननीं जीव सुखें रमाया ॥

होसी दयाळे घनसी तरुंतें ॥

आतां कर्थां काय आह्मी करूं तें ॥ १९ ॥

माया०— (सानंद होते) माझे प्रिय भ्रात्यांनो, हा देह-
गड आणि हें सर्व भवारण्य आतां तुमचें आहे. तुझी
याचा उपभोग यथेच्छ करा. हीं माझीं चार अप-
त्ये हीं समागमें घ्या आणि राज्य सांभाळा. परा-
चा पाय यांत अगदीं शिरकूं देऊ नका. कामाजी
आणि राघोजी वडील आहेत, यांच्या अनुसंगानें
घाला. मी जीवाजी रावास माझ्या हातांत ठेवितें.

मानाजी तर माझाच आहे. मग तुलांस भय तें कशाचें ?

राघो०— (हर्षित होतो) आकाचा विजय असो. मला आज्ञा मात्र पाहिजे लक्षणजे मी दाखवीन त्या आज्ञांला अपकारकर्त्यांस कसें आहेत तें.

श्लोक. [स्वागता]

आह्नि जेवि रडलों दिनरात्री ॥
तेवि त्यां रडवुं कानन- धात्री ॥
हिंडतां रुतति तैं पदिं कांटे ॥
आठवे अजुन काळिज फाटे ॥

श्लोक. स्वागता.

रोधितों प्रथम दारवठाची ॥
शांतिचा तशि च चार भटांचीं ॥
हाणि घेउन त्यां बसवीतों ॥
रोदना करित मी फसवीतों ॥ २१ ॥

माया०— जा, तसें कर. पण कोणास हाणमार करूं नको, हो.-

राघो०— मी तसें कां करीन, आका ? आपला अम्मल मात्र बसवीन.

मोहना०— पण अम्मल बसवण्यास कोणी आडवा आज्ञाच तर मग ?

मदा०— कोण असा शक्त आहे कां आकांचें नांव सांगितल्यावर पुढें हूं लणेल ?

लुमा०— आपण असें कशाला करणार ? युक्तीच्या वाटेनें बंकालयांत जाऊन गोड गोड गोष्टी सांगून ते

चौकीदार आपलेसे करावे आणि आपला अम्मल बसलारे बसला ह्मणजे मग त्यांचे हात पाय बाधा-यास काय उशीर आहे ?

मसा० — असें दीर्घसूत्री आणि भिकड्यासारखें काम करून कांहीं फळ नाही. आम्ही अशा मसलती करून काळक्षेप करीत असतां त्या आपल्या अपका-च्यांला वर्तमान श्रुत होऊन ते धांवत आले. ह्मणजे फिरून रडत बसावें लागेल आपणांस, समजतां ?

लुमा० — तर मग तुम्ही कसें करावयाचें ह्मणतां ?

मोह० — दीर्घसूत्री मसलत चांगली नव्हे खरी. मी ह्मण-तां, आपण एकदम जावें आणि साऱ्यांचेच डोळे टांकावें बांधून, ह्मणजे झालें. याला इतका मंत्र तो क-कशाला पाहिजे ? मग राघोजी दादाला ह्मणावें, चा-लीव तूं आपली तरवार.

लुमा० — बरें तसें कां होईना ?

राघो० — (हातांत ढालतलवार घेऊन सज्ज होतो) हो ऊंध्यां तुमच्या मसलतां, मी जरा फेरफटका करून येतो. (मनांत) गड्या आपण समोर जाऊन वर बालेकिल्ल्यांत शिरावें पहिल्यानें; आणि तेथील बंकाच्या छातीवर एक झपाटा मारून त्यास बरोबर करावें, ह्मणजे मग वर बंगल्यांत जाण्यास मना कोण करणार आहे ? हीच मसलत बरी. तेथें शांति ही. मनोहरचं बायको आहे ह्मणून सांगतात. कदाचित् दोहोंतून एकतरी मसलत साधेल यांत संशय नाही- (पुढें दडदडां धांवत जातो आणि न्याहाळून ह्मणतो) अहो, येथें तर ही कोणी बाई आहे चौकीदार, आतां

कसें करावें ? या बायकांवर हात करणें हें काम कां-
हीं माझे नव्हे. हें कामाजी दादाचें काम. (स्तब्ध
उभा राहतो.)

(इतक्यांत कामाजी नाईक आणि इच्छा दोघें येतात.)

कामा०— मला ठाऊक आहे कीं, या बालेकिल्ल्या-
च्या पायथ्यास चौकीदार आपली चतुराऊ आहे-
माझ्यानें तर तिच्या समोर उभें देखील राहवणार नाहीं,
ह्मणून आतां एक मसलत करूंया; ही इच्छाऊ कुमारी
वर पाठवूं पहिल्यानें; ह्मणजे ही बायकोमाणूस ह्मणून
हिला कांणी आडकाठी करणार नाहीं. मग हि-
च्या मागून हळूच आपण ही आंत प्रवेश करूं;
कां कीं.—

आर्या.

अग्र मुईचें शिरतां सहज चि दोरा जसा शिरे माजी ॥

तशि इच्छा वर जातां समजा गेली च ही तनू माजी ॥२२॥

(इतक्यांत राघोजी त्याच्या दृष्टीस पडतो त्यास) को-

ण राघोजी ?

राघो०— दादा, हा मी तुमचीच याद करीत होतो.

कामा०— कां ? कशाकरितां ?

राघो०— वर चढण्याकरितां, आणि कशाकरतां.

कामा०— तूच चढना, वर ?

राघो०— तें बायकांकडचें काम, बाबा, माझ्यानें होणार
नाहीं. तें तुमचें तुह्मी सांभाळा.

कामा०— (सस्मित) तर तुह्मी कोणतें काम करणार ?

राघो०— एका सांगतो; मी कोणतें काम करणार तें.

श्लोक. [इन्द्रवज्रा.]

माखीन ही हेति अरी- रुधीरें ॥

अस्मन्मनें केलिं जिहीं अधीरें ॥

कीर्ति-ध्वजा लाविन या जगार्ते ॥

मी कार्य संपादिन आज गा ते ॥ २३ ॥

कामा०— शाबास वीरा; तुजमध्ये असेंच पौरुष सार्वका-
ळ राहो.

राघो०— (वीरश्रीचा हावभाव करून) दादां, जर मला
आज्ञा देशील तर हा गड देखील मी, यां (हाताकडे
अनुलक्षून) बाहुपराक्रमानें शतधा चूर्ण करीन.
मग त्या शत्रूंची काय कथा ?

कामा०— तुझा पराक्रम तसाच आहे. (मनांत) इच्छा
कुमारीचे बरोबर पाठराखा लक्षण यास पाठवावा लक्षण-
जे कंदाचित् एकादा प्रसंगच आला तर हा दोन झ-
पाटे मारण्यास ही मार्गें सरणार नाहीं. (बाहेर) बरें
मी असें लक्षणतों, ही इच्छा आपण पहिल्यानें वर घाल-
वूं या.

राघो०— होय घालवां बापडी. मी कुंठ नको लक्षणतों ?

कामा०— पण तुझी हिजबरोबर हिची पाठ राखावयास
लक्षण जां.

राघो०— दादा, तुझीच जाना परते ? तुमच्या मागून
मी येतों.

कामा०— गड्यां, मी गेलों असतों तेथें हिच्या बरोबर,
पण ती तेथें चौकीवाली चतुराऊ आहे.

राघो०— मग तर तुमचें कामच झालें. तुझी पहिल्या-
पासून अंतःपुरांतीलच कारभारी आहां नव्हे काय ?

कामा०— होय, झणूनच माझ्यानें जाववत नाहीं तेथें.

ती चतुराऊ मला लागली च ओळखील.

राघो०— हाँ, असें आहे काय ? तर मी जातो. पण तशी वेळच आली तर मी झपाटा मारण्यास चुकणार नाहीं, अगोदरच सांगतो तुझाला. आका झणाली हाणमार करू नको, पण तें कांहीं राहणार नाहीं मग.

कामा०— (इच्छेस) पाहा, या राघोजी मामा बरोबर बालेकिल्ल्यांत जा, आणि तुझी मावशी तेथें आहे निला भेटः कोणी विचारील कुठे जातीस झणून तर सांग मावशीकडे. पण सांभाळ, तुला तेथें कांहीं गुप्त गोष्टी कोणी विचारतील तर सांगूं नको हो. (राघोजीस) एकवेळ मार्ग पाहून या, झणजे आपण सर्व जुटानें जाऊं वर.

इच्छा.— (नटून मुरडून,) मामा, ही मी सिद्ध आहे जायास, पण मला भूक लागली आहे. कांहीं भक्ष्यावयास द्या आर्धी.

श्लोक. [वसंततिलका]

मी काननीं विचरतां श्रमल्यें उर्षीं या ॥

नाहींच अन्न भरलें पुरतें कुशीं या ॥

रिक्ता कसें चढवतें गडमस्तकाशी ॥

प्यायास माध्व तरि देइं श्रमास्तकाशी ॥२४॥

कामा०— अगे, आतां तूं काय माध्वीपान करून वर जाणार ? मग तुझ्या आजानें गडाचे शिखरावर अमृ-

त कुंभांत भरून ठेवलें आहे तें बरें कोण पीईल ?
तुझ्यानें तर प्राशन करवणारच नाहीं.

इच्छा.— हाँ, असें आहे ? तर ही मी अशीच चालत्यें.
या माझे बरोबर कोणी येत असाल तर, नाहीं तर मी
एकटीच जात्यें, आणि सगळ्या अमृताचें तळमूस
उडवत्यें. (दडदडां चालूं लागती.)

(तिच्या भागून राघोजीही धांवतो.)

(इतक्यांत शब्द होतो.)

श्लोक. (वसन्ततिलका.)

पी तूं सुधेस अधिरोहिणीच्या मुलासी ॥

झोंपोंनि जोंवर तुझ्या स्वघशास लासी ॥

मामासहीत कर शांति महीतळाला ॥

तृष्णे क्षुधाजनित ताप तदां पळाला ॥ २५ ॥

राघो.— } (ऐकून सदर होतात) वः, एकुण आज आ-
इच्छा.— }

पणांस अमृतपान करावयास मिळेल. (इच्छा) स-
गळा घटच पिवून टांकीन मग घ्या ल्हाणावें काय घे-
ता तें, आजोबाला. (कामाजी) घट देखील फोडून
टाकूं, समजलीस ? मार्गें कांहीं एक ठेवावयाचें नाहीं.
(हळूच इच्छेचे कानांत) आपण मग अमर होऊं तूं
आणि मी. मग देवांस देखील मीठ घालणार नाहीं.
त्रैलोक्याचें राज्य आपलेंसैं होईल, नाहीं बरें ? (असें
बोलत बालेकिल्ल्याच्या पायथ्याकडे शीघ्रगतीनें
जातात.)

(हिकडे सुमति मानाजीरावांस बलावून शांतीची अवस्था कठीण आहे, जीवाजीरावांस लौकर आणावें ह्मणून सांगत्ये. तो फार बरें असें ह्मणून त्वरितगतीनें जीवाजीरावाकडेस येतो, आणि सर्ववृत्त निवेदन करतो. हा पूर्वकथेचा संबंध.)

माना०— महाराज, शांतिबाई फार अस्वस्थ आहे.

जीवा०— (मायाऊसह मंचकावर बसून) आँ, काय ह्मणतां ?

माना०— अहो तुमची प्राणवल्लभा कठीण अवस्थेंत आहे, ह्मणून तिच्या समाचारास चला लौकर.

जीवा०— (मायाऊकडे पाहतो) ही तर येथें खुशाल बसली आहे आणि तुम्ही कठीण अवस्थेंत आहे काय ह्मणतां ? (मायाऊस) कायगे माझे प्राणवल्लभे, तूं स्वस्थ आहेस ना ?

माना०— (सस्मित) अहो, ही नव्हे.

जीवा०— तर आणखी दुसरी कोणती ? माझी प्राणवल्लभा ह्मणली तर हीच.

श्लोक. (वसन्ततिलका)

नाहीं हिच्याहुन मला भिय या जगांत ॥

वां नांकिं आणि नितळीं युवतीस गात ॥

स्वर्गां हि मी मग दुजी मज कोण कांता ॥

आमंत्रिता जिस पहाय मदीय स्वांता ॥ २६ ॥

माना०— (मनांत) अहो, हें काय ! हा तर अगदीं आपले विवाहित स्त्रीस विसरूनच गेला (बाहेर अहो

असें काय ल्पणतां ? तुह्मी जागृत अहां, कीं निद्रितच,
असून असें भाषण करतां हें ?

जीवा०—(हळूच)काय हा वेड्यासारखा मला निद्रित ल्पण-
तो ! (मोठ्यानें) अरे हा मी जागृत नाहीं काय ? पाहा,
हें मला सर्व दिसतें, हा तूं, हा मी आणि ही माझी
प्राणप्रिया माझ्याजवळ बसली आहे. आतां तूंच सांग,
बरे मी जागृत आहे, कीं निद्रित आहे, तो.

माना०— (मनांत) आतां काय करावें ! हा गोष्टी तर
जागृताप्रमाणें सांगतो आणि आचरण तर निद्रसुच्या-
सारखें करतो. (बाहेर) मी काय सांगू, महाराज !
जागृताप्रमाणें बोलतां आणि विवाहित स्त्रीस विसरतां.
याजवरून मला भ्रांति वाटते तुह्मी जागे कीं निजलां
अहां ही.

जीवा०— जर तुला भ्रांति वाटते तर मी काय करूं ?
तूंच भ्रमिष्ठ झालास ल्पणून मी विवाहित स्त्रीस वि-
सरलों असें ल्पणतोस. मी कांहीं विसरलों नाहीं. ही
पाहा, माझी प्रियपत्नी (मायेला आलिंगितो) माझ्या-
जवळ आहे.

माना०— अहो महाराज ! तुह्मी चुकतां; ही तुमची उ-
पांगना आहे, आणि जी तुमची विवाहित स्त्री, ती
गडशिखरावर आहे. ती अस्वस्थ आहे.

जीवा०— (मनांत) काय लुच्चा पाहा ! मलाच ठकवा-
यास पहातो. याचा मनसोबा इतकाच, कीं मला भुल
थाप देऊन दुसरीकडे न्यावें आणि आपण हिचा उ-
पभोग करावा. (बाहेर) अशीं लबाडीचीं भाषणें करूं
नको; जी माझी प्राणाहून ही प्रिया, जिच्या पासून

मला मुलेंबाळेंही झालीं ती माझी स्त्री नव्हे ह्मणून,
दुसरीकडे बोट दाखवतोस काय ? अरे लबाडा !

(मायाऊ मनांत सानंद होत्ये आणि मानाजीकडे पाने
हून डोळ्यांनी कांहीं खूण करित्ये.)

माना०— तिच्या खुणेकडे पाहिलेंसें करून दुर्लक्ष्य कर-
रितो.) महाराज, आतां माझा उपाय नाही. अहो
तुझी राजाची कन्या शांतिबाई विवाहित स्त्री केली ती
गोष्ट अगदींच विसरलां यास ह्मणावें तरी काय ?

श्लोक. (शिखरिणी.)

नृपाळाची कन्या तिहिं भुवनिं मान्या परणिली ॥

तुझी पौरीं मंत्रीं सचिव—मुनिनीं ही वरणिली ॥

तुझासंगें आली सति विपिनिं जी देहगडिं या ॥

स्मराना कां तीतें प्रकृतिवश होऊन गडिया ॥२७॥

जीवा०— (मायाऊचें आणि मानाजीचें संकेतचिन्ह
मनांत स्मरून) अरे जारे. मी तुझी सर्व लबाडी
समजतो. तूं हिला फुसलावावयास पाहतोस नव्हे ?
(मायाऊचें गळ्यास मिठी मारतो) माझे लाडक्ये,
म्या पाहिली, त्याणें तुला खूण केली ती. पण खब-
रदार; मी तुला क्षणभर देखील सोडणार नाहीं. (मा-
नाजीस) तुझ्या या कापट्यास पारच नाहीं. त्वां
कायरे ह्मटलें ? कुठचा राजा ? कोणाची कन्या ?
कोणी परिणिली ? आणि कोणी पाहिली ? मला अगदीं
अश्रुत असून तूं माझ्या केवळ गर्ळांच पडतोस हें
आहे तरी काय ? तुझा हेतु इतकाच आहे, असें मला
वाटतें, कीं मला अशी भुलथाप देऊन येथून दूर न्यावें

आणि या माझ्या मनोरमेशीं आपण सुख भोगावें न-
व्हे ? अरे कृतघ्ना !

श्लोक. (चामर)

कोण भूपति कन्यका कथ कोण पर्णिलि कोणि ती ॥

कोण वर्णिति सांगशी परि इंद्रियें मम नेणती ॥

कासया रचुनी अशी मज सांगशी स्वहिता कथा ॥

रे वृषा प्रियै-वंचका न रमें हिशीं श्रमसी वृथा ॥२८॥

माना०— (साश्चर्य तोंडावर हात ठेवितो आणि मनांत)

अहा हा! कायहो विलक्षण चमत्कार हा ? (बाहेर)

शाबास ! ज्या प्रभूनें हा अपूर्व देहगड तुम्हास बांधून

दिला त्याला देखील तुम्ही विसरतां आं.

जीवा०— (सकोप होतो) काय म्हणतोस ? कोण प्रभु ?

कोणी हा देहगड बांधला रे, वाचाळा सांग पाहूं ? (फु-

टफुटतो) मूर्खाप्रमाणें उगीच बडबड करील.

माना०— अहो महाराज ! असें काय म्हणतां ? तो शि-

वाजी राजा ज्याणें हा देहगड निर्मिला तुम्हांकरतां. हें

तुम्हास स्मरत देखील नाहीं काय ?

श्लोक (इन्द्रवज्रा)

निर्मूनियां देहगडास जानें ॥

सौख्यार्थ तूतें दिधला अजांनें ॥

त्याला हि तूं नेणसि वा कसारे ॥

पाहून कन्या सुत हे असारे ॥ २९ ॥

जीवा०— अरे स्वकपोलकल्पका ! तूं चुकतोस. शिवाजी

नव्हे तो; जीवाजी, ज्याणें हा देहगड बांधला तो मी, समजलास !

श्लोक. (चंपकमाला)

शीन ह्मणे जी टांकुन बापा ॥

तथ्य न गी देइल संतापा ॥

भ्रामक माझी धी फिरवाया ॥

कां श्रमसी कांमातुर वांया ॥ ३० ॥

माना०— (मनांत) आतां पराकाष्ठा झाली. (बाहेर) अहो, तुम्ही खरोखर चुकतां; हा देहगड बांधण्याची तुमची शक्ति नाही.

जीवा०— (मनांत) कायहो मूर्ख तरी हा ! (बाहेर) अरे, जर माझी शक्ती नाही ह्मणतोस तर मी हा बांधला कसा, तो पाहा, प्रत्यक्ष.

माना०— अहो, हा तुम्ही बांधला असें ह्मणतो कोण ?

जीवा०— (दांत चावून) मी ह्मणतो, कोण ह्मणतो ह्मणजे! पाहा याचें काय विलक्षण ज्ञान तें ! ज्या गडांत मी प्रत्यक्ष वास करतो, तो मी नाही बांधला, आणि दुन्यानें बांधला काय ? वाहवारे शहाण्या !

श्लोक. [इन्द्रवज्रा]

सत्यास मिथ्या वदसील मूढा ॥

सत्यत्व मिथ्यास करीशि गूढा ॥

मंत्रां अशा या तुझिया मि जाणें ॥

राहें न तूं येथ निघोन जाणें ॥ ३१ ॥

माया०— (हें ऐकून अत्यंत हर्षित होते) याला येथून घालवूनच दिला पाहिजे, फार कंटाळा आला आतां याच्या विनोदाचा.(मनांत) हा एकवेळ येथून गेला ह्मणजे यास एकांतीं नेऊन समजावितें आणि सांगतें कीं तूं हूळ घेऊन जा कसा, निघ येथून आपल्या कामास, ह्मणजे झालें. कांकीं अशा याच्या या लांबट गोष्टींनीं कदाचित् जीवाजीस मागील स्मृति होऊं लागेल, आणि सावध होईल.

माना०— (आपणाशीं) हरहर ! याला अगदींच स्मृति-विभ्रम झाला, यास उपाय तरी काय करावा! तिकडे शांतिबाई तर आतां घटकेवर येऊन राहिली आहे. असो, आपण काय करणार ? जर मी कांहीं अधिक उणें बोलें तर, याची मजवर प्रसन्नता न राहतां या मायाऊचाही शत्रु होईन. तर आपण तरीं असें कशाला करावें ? प्रधानाचें काम ह्मटलें ह्मणजे, राजास प्रसन्न ठेवावें आणि राज्यरक्षण करावें. घरांतील बायकांच्या पंचाईती करण्याचें प्रयोजन काय ? जी राजाची आवडती ती आपली बाईसाहेब. त्यांत ही या मायाऊचें आणि माझे पूर्वी वचनप्रमाणही झालेलें आहे. आणि हिलाही शिवाजी राजानेंच जांवयास प्रसन्न राखण्याकरितां ह्मणून मुद्दाम येथें पाठविलें; त्यापक्षां मी तरी वृथा श्रम कशास्तव करूं या कामांत ? परंतु एकदां अगदीं जवळ जाऊन कानांत सांगावें ह्मणजे माझा धर्म मी केला असें झालें. (असा विचार करून जवळ जातो) महाराज, माझ्या विनंतीकडे लक्ष्य द्यावें जरा.

जीवा०— (धिःकारून) जा वाचाळा, निघ एथून; खबरदार, हिकडे येशील तर; हा असा तुझा धीटपणा मला परिच्छिन्न आवडत नाही. अरे, आह्मी उभयतां एकांतीं असतां तूं अमर्यादपणानें जवळ येतोस याची तुला लाज रे कशी वाटत नाही ?

माना०— (निराश होतो) मला क्षमा करा. आज्ञा घेतों.
(असें ह्मणून हळू हळू चालूं लागतो)

माया०— (सद्गद होते आणि मनांत) आतां मात्र मसलत साधली. एकवेळ त्या मानाजीस एकांतीं समजाविलें पाहिजे ह्मणजे तो आपलें तोंड देखील हिकडेस दाखीं वृणार नाही. ह्मणजे आपली कार्यसिद्धी झालीच; कांकीं राजास वश करून घेणें ह्मटलें ह्मणजे, आधीं प्रधानास वळवावें लागतें.

आर्या.

शिव सुप्रसन्न व्हा या आधीं पूजीति नंदिकेशासी ॥
राजित आस्य कराया सुस्नेहे आद्रवीति केशासी ॥३२॥
परंतु जर मी आतां तिकडे गेल्यें, तर याच्या मनांत संशय येईल. बरें यास किंचित् निद्रा लागली ह्मणजे जाईन तिकडे आणि करीन तें सर्व. —

जीवा०— (आपणांसीं) गेला एकदां वंचक वाचाळ बेटा. द्वाडानें मला कंटाळा आणला बोलतां बोलतां; हा पाहा माझा घसा कसा अगदीं कोरडा पडला तो. (मायाऊस)
० थोडीसी मदिरा तरी आण प्राशनास (तिचा हात धरतो)
पण तूं येथून वळू नको हो. तो पाहा ठक आजून कांहीं दूर गेला नाही, जवळच आहे. त्याच्या मनांत

तुला उपटून मला रडत लावावयाचें होतें, पण मी त्याच्याही पेक्षां पक्का आहे, त्याच्या बापाला देखील ठकला जाणार नाही.

माया०— (मनांत) ठीक होत आहे. (बाहेर) तो जरी ठक आहे, तरी तो मला ठकवायास समर्थ नाही हें तुझी पक्कें समजा.

श्लोक (वसन्ततिलका)

विश्वास ही ठकविणार ठकावयाची ॥

नाही भवादृश नरांस विकावयाची ॥

मोहे न मोहवि जगत्प्रभुपादचारा ॥

युष्मत्प्रिया न इतरांचि मनीं विचारा ॥ ३३ ॥

(मोहनाजीस) थोडीशी मदिरा आणून दे प्रियास. (तो फार बरें लक्षण मदिरा आणून मायाऊचें हातांत देतो ती जीवाजी करवीं प्राशन करवित्ये.)

जीवा०— (मनांत.) मी हिला बोललों तें विषम वाटलें

सारखें दिसतें. (बाहेर) हे प्राणप्रिये, तूं क्रोध करून न-

को माझ्या बोलण्याचा. तूं कांहीं तशी प्रतारणा क-

रणारी स्त्री नव्हस हें मला ठाऊक आहे. पण मानाजी

मुळापासून लबाड हें मला माहीत. कदाचित् त्याणें तुला

आलिंगिलेंच तर मग काय करणार ? त्या लुच्चारें म-

ला वचनबद्ध करून टांकलें आहे तेव्हां माझानें चकार

शब्द देखील बोलवणार नाही, लक्षण मी त्याला असें

सदिग्ध भाषण करून घालवून दिलें, समजलीस ?

माया०— (स्फुंदून) तें खरें, पण मघां आपण मला ल-

णालां “ मी पाहिली न्याणें तुला खूण केली ती ”
न्यावरून तर मला जाऊन जीवच धावा असें वाटलें
न्यावेळीं, पण तुझी उघडे पडाल आणि माझ्यासाठीं
रडत बसाल लणून मनांत विचार आला, आणि तसें
केलें नाहीं.

साकी

नाहिं तुझां कुणि सांभाळाय़ा यास्तव जीवु न दीला॥

झाल्यें होत्यें सिद्ध तदां परि जाया तूर्ण नदीला ॥ ३४ ॥

जीवा०— (गहिवरून तिच्या गळ्यास मिठी मारतो)

अगे माझे प्राणरक्षके, त्वां असा विचार मनांत आ-
णला होता आँ ! अरेरे, हा काय मी अनर्थ केला हो-
ता, मुखानें भलतेंच बोलून ! मी मोठी चूक केली तुला
असें बोललों हें; मला क्षमा कर; मी तोंडांत मारून
घेतों (आपल्या हातानें आपल्या तोंडांत मारतो)
इतःपर चकार शब्द देखील मी तुला बोणार नाहीं,
झालें आतां ?

श्लोक. (वसन्ततिलका.)

नाहीं कदां किमपि खेदकरी वर्चा मी ॥

बोलून होउन असेंन त्वदानुर्गामी ॥

सुजे क्षमा कर मदीय कृतापराधा ॥

झाली तुला इतकि जास्तव तीक्ष्णबाधा ॥ ३५ ॥

माया०—(प्रेमालिंगन देते) प्राणनाथा, मी आपला विनो-

द केली. तुमच्यां बोलण्याचा मला राग कसा येईल ?

काय तुम्ही आणि मी भिन्न आहो !

जीवा०— (चुंबन करितो) पण कोप शांत झालाना आतां.

माया०— प्रिया, झाला माझा कोप शांत, पुरे आतां. तु-
लास मघांपासून बोलतांना फार श्रम झाले आहेत,
झणून झोंप येत असेल.

जीवा०— (डुलत डुलत) होय, झोंप येती तर खरीच.

माया०— तर मग पडा जरासे, झोंप घ्या.

जीवा०— (हिकडे तिकडे अवलोकून मानाजी जवळसार
आहे कीं गेला तें पाहातो) बरें तर, मी पडतो जरा.
(असें झणून मंचकावर पडतो.)

माया०— (त्याच्या आंगावर पांघरूण घालते आणि
मनांत) यास आतां गाढ झोंप लागली असें वाटते.
(हळूच उठते आणि मानाजीकडे जाऊन एकांतीं
गोष्टी करूं लागते) शाबास ! बरीच मानकापू विद्या
केली, वचन देऊन.

माना०— (हांसून) मीही तेंच झणतो. स्त्रियांची जात-
च अशी विश्वासघातकी, माझी पक्की खातरी झाली.

श्लोक. (वसन्ततिलका.)

स्नेहार्द्रे सार्द्रे वदती निजईप्सितासी ॥

संपादनार्थं मधुंगी प्रमदा सिता सी ॥

होतां तथा मग करीति न मान्य केले ॥

ऐशां ठकां मन तुम्हां न अतां भुकेले ॥ ३६ ॥

जो गावला निजकर्वींत सुटावयाचा ॥

नाहीं करी व्यय तदीय धनावयाचा ॥

ही वांगुराधिक भयानक चारुहास्या ॥

जीवां मृगां अपरिहार शशांक- आस्या ॥ ३७ ॥

माया०— (स्फुंदून त्याच्या गळ्यास मिठी मारते) मी तुला सोडणार नाही. ओळखीच्या चोरा, तूं आतां कुठे जातोस ? त्वां मोठीच ठकबाजी माडली होती आँ ? मला ठकविण्याची मसलत होती तुझी नव्हे ?

माना०— (मोह पावतो) माझी मसलत मात्र होती ठकविण्याची, पण त्वां तर मला खरोखरच ठकवले.

माया०— ठकवले ह्मणूं नको. जर माझ्या मनांत ठकवावयाचें असतें तर मी येथें प्राणप्रियाचा डोळा चुकवून धांवत आल्यें नसतें. पण तुझी मात्र माझा विश्वासघात करीत होतां खरा.

माना०— (तिचें मुख कुरवाळतो) सुंदरे, भिऊं नको; माझें कर्तव्य कर्म अनुलक्षून तसें करणें मला अवश्य होतें ह्मणून मी केले; पण माझी खातरी होती कीं, जीवाजीराव जो तुझ्या प्रीतीपाशांत इतका गुंडाळला आहे तो माझ्या अशा पोकळ भाषणांनीं सुटणार नाही.

माया०— तें खरें. पण तुझी तर आपले गुण उधळीत होतां ? काय मेली पुरुषांची जातच ही अशी बेमान, सांगावयाचें एक आणि करावयाचें एक.

माना०— (मनांत गोंधळतो) अगे, असा दोषारोप मज-

वर करतीस हें तुला योग्य नव्हे. मी इतकी खटपट करून तुझा जीवाजी रावार्शां स्नेह करून दिला त्याचें मला हें बक्षीस देतीस काय ? शाबासरे ! ती शांतिबाई विचारी आतां घटकेवर आली आहे, आणि तूंही मला असें टोंचतीस. एकूण मृदंगास मार दोहोंकडून आँ !

माया०— (किंचित् नटून वांकडी मान करून सस्मित.)

माझ्या प्रियकरा, मी हा विनोद केला तुमचा. तुमची मी उपकारी आहे. तुमची माझी कांहीं आजची ओळख नव्हे. (त्याचा उजवा हात ओढून आपल्या न्ददयावर ठेविते) माझ्या जिवलगा, हा काय तुझा आहे, आतां कर याचा उपयोग तुला पाहिजे तसा. मी हा नां कांहीं करावयाची नाही.

साक्या.

आधिन झाल्यें तव आतां कर विहित तुला जें वाटे ॥

एकांत स्थल मोद मना दे लावीं विषाद वाटे ॥ ३८ ॥

हो रममाण रुचे तुज जैसे पुरविन तव कामासी ॥

प्रतिदिनि पक्षीं इच्छिसि मासीं अथवा सा मासांसी ॥३९॥

प्रेम अभेद तुशीं जीवाधिक ठेवुन मी वर्तेन ॥

शपथ उरोज ह्य जामीन हे देत्यें जरि पर्तेन ॥ ४० ॥

माना०— (सानंद आणि सकाम) हे माझे मनचको-

रचंद्रिके, तुझ्या ह्या सलगीच्या मधुर आणि रसाळ भा-

षणांनीं मी अगदीं गार झालों, पण अंतरांतील दाह

शांत होत नाहीं ह्मणून एकवेळ तुझ्या जलकमलसदृश

सीतल हातांनीं मला दृढालिंगन दे. ह्मणजे ह्या तु-

इया उदग्रघनस्तनच्या स्पर्शं करून माझे न्दय शांत होऊन अंतर्दाह निवेल. (वैध पसरून आलिंगन घाव-यास पुढे सरसावतो.)

साक्या.

थेथे लौकर विधुवदने तव विरह दाहतो हाय ॥

जल-कमलासम सीत करांनी आलिंगी हा काय ॥४१ ॥

न्दय दाहते घनस्तनाच्या स्पर्शं थंड करीं गे ॥

मेघमाला मज दावांतां तुं मयूरास खरी गे ॥ ४२ ॥

(असें ह्मणून तिला दृढालिंगन करीतो.)

(हिकडे जीवाजीराव मदिरा प्राशन करून मंचकावर निजला होता तो स्वभांत आपली आवडती स्त्री मायाऊ जवळ नाहीं असें पाहतो आणि सभांत होऊन हातानें हिकडे तिकडे चांचपतो.)

जीवा०— (आपणार्शी) त्या लुच्चानें शेवटीं मला फसवून आपला काबू साधला. (सरोष मंचकावरून चावळ घेतो) हाँ, ती आंतल्या खणांत कांहीं गुणगुण चालली आहे खरी. (वर उठून कानवा घेतो) होयरे होय; हीं तींच दोघें तेथें गुह्य गोष्टी करताहेत. बरें, चला आपण तेथें जाऊं, आणि पाहूं काय खलबत चाललें आहे, कीं गलबतच पासलें पडलें खरोखर तें. (मदिरापानाच्या आणि झोंपेच्या गुंगींत. उठून पाहातो तों निद्रेंत परिधान केलेलें वस्त्र सुटून पडलें. तें फिरून परिधान करावयास जातो आणि जवळच एक मायाऊचें जुनें लुगडें पडलें हों तें आपलेंच वस्त्र

समजून परिधान करितो, आणि झेंपावत चपल गती-
नें चालूं लागतो.)

(हिकडे मानाजी मायाऊस एकांतीं आलिंगन करीत
असतां जीवाजी आपणाकडे धांवत येत आहे असें पाहातो.)

माना०— (घाबरून मायाऊस) सोड, सोड, मला, सोड
आधीं. (लटलटां कांपतो.)

माया०— कां, असे घाबरतां कां ? मला वाटतें शांतिबाई-
साठीं घाबरे झालां असाल.

माना०— कुटची शांतिबाई घेऊन बसलीस, एव्हां ? तो
पाहा आला. सोड मला पळूंदे येथून लवकर, नाहीं
तर झालें, तुझें आणि माझें बरोबर.

माया०— असे घाबरून नका. कोण आला झणतां ? कुठें
आहे कोण ?

माना०— (तिचा हात झिटकावतो) सोड आतां, सोड; तो
पाहा जीवाजीराव, हिकडेसच येत आहे.

माया०— (घाबरेपणानें मागें पाहत्ये) अरे कर्मा, हें रे
काय ? हा हिकडेसच येत आहे, आतां काय करावें ?
अहो पळा. मारां धांव. (त्याची मिठी सोडत्ये आणि
जीवाजीची दृष्टि चुकवून गुप्तपणें आपण मंचकावर दे-
ऊन निजल्याचें ढोंग करून पांघरूण घेऊन निजत्ये.)

(मानाजीही तेथून पळून दुसऱ्या ठिकाणीं जातो.)

जीवा०— (डोलत झेंपावत जात असतां पूर्वस्थळीं कोणी
हि नाहीं तेव्हां तीं आपणास पाहून पळून गेलीं असा-
वी या संभ्रमानें धावूं लागतो. इतक्यांत परिधान केले-
लें लुगडें सुटून खालीं गळतें तें सांवरावयास जातो तीं
पाय निसरून आपणच जमिनीवर उताणा पडतो हें

पाहून परिजन मोठ्यानें हांस्य करतात) हे प्राणप्रिये,
हे प्राणप्रिये, धांव लौकर. (मोठ्यानें ओरडतो.)

माया०— (मंचकावरूनच निद्रावशाप्रमाणें) अहो, कुठे
गेलीं, अहां तरी कुठे तुझी ? मला जरा झोंप लागली,
इतक्यांत भांगटाप्रमाणें तिकडे कुठे धांवलां ?

जीवा०— (ओशाळा होऊन मुकाट्यांनीं जावून मंचका-
वर बसतो.) प्रिये !—

ओवी.

तूं गेलीस उठोन ॥ ऐसा संभ्रम होऊन ॥

गेलों तुला टांकुन ॥ याची क्षमा मज कीजे ॥४३॥

मी होतों प्यालों मदिरा ॥ तेणें झालों बावरा ॥

चुकलों तुझिया सुमारा ॥ क्षमा करीं मज याची ४४॥

(असें ह्मणून मातक्यान मंचकावर शयन करतो.)

(हिकडे बाले किल्ल्यांत शांतिबाई आपल्या प्राणपती-
ला मानाजी घेऊन येत आहे असें सुमतीनें सांगित-
ल्यावरून मार्गप्रतीक्षा करीत आहे. हा पूर्व कथेचा
संबंध.)

शांति०— (सुमतीस.) अगे सखी, आजून प्राणनाथ ये-
त नाहीं, आतां मी काय करूं ! कोठवर धीर धरूं, तें
तरी सांग. माझे प्राण जाऊं पाहतात, त्यांवांचून.

श्लोक. [शिखरिणी.]

नये माझा कांगें प्रियतम सखी आजुन तया ॥

न शोधूनी आणां कुणि जिवउं मद्देह नैत या ॥

किती कंटू अब्दाहुन अधिक मार्ते क्षण गमे ॥

वियोगाग्नी दाही तनु न्यजिन आतां मि विर्यमें ॥ ४५॥
 सुम०— साध्वी धीर धर, तुझा प्राणनाथ लौकर येईल.
 (कानवा घेत्ये) कांहीं गलबा ऐकूं येतो याजवरून
 कोणी येत आहे असें वाटते. (चतुराऊस) मला
 वाटते जीवाजीरावांचीच स्वारी येत आहे ही, अशा
 झपाट्यानें.

चतुराऊ०— बरें बाई. येवोत जीवाजीराव एकदां, आणि
 भेटोत शांतीस, ह्मणजे हायशा होऊं आह्मी.

सुम०— (शांतीस) खालीं गडांत तुझ्या प्राणनाथाचीच
 पायचळ वाजते असें वाटते, पाहा तेच येत आहेत झ-
 पाट्यानें. मी मानाजीरावास मुजरद पाठविलें होतें.
 त्यांस आणण्याकरितां.

शांति०— (आल्हादून) माझे प्राणसखी, तुझे उपकार मी
 कधीं हि विसरणार नाहीं, मला प्राणनाथाची भेट क-
 रून दिलीस तर. (वाम नेत्र लवलासें दाखवत्ये.)

श्लोक. (स्वागता.)

वाम नेत्र लवतो सखि हा गे ॥

सांगतो प्रियतमास पहा गे ॥

वाटते सफल हो तव यत्न ॥

धन्य तूं सखि- शिरोमणिरत्न ॥ ४६ ॥

(इतक्यांत राघोजी नाईक आणि इच्छा बालेकिल्ल्यां-
 त जाऊन अमृतपान करावें ह्मणून दणदणां धांवत सोपान
 मार्गाच्या पायथ्यास येतात. हा पूर्व कथेचा संबंध.)

राघो०— (इच्छेस) तू चढ वर झपाळ्यानें; कांहीं भिऊं नको. मी तुझ्या पाठोपाठ येतो.

इच्छा०— (पुढें सरून न्याहाळून पाहण्ये.) ही तर मोठी खिड आहे येथें.

राघो०—असेना कां खिड, तुला काय न्याचें ! चल तू पुढें निर्भयपणानें.

श्लोक. [वसन्ततिलका.]

मामा तुझा तुजसर्वें अहि पाठराखा ॥

हा मी यथेच्छ भयहीन सुधेस जा खा ॥

ते बंके भेके करिती अवरोध तूतें ॥

खडे तरी करिन शत्रुवध- ऋतूतें ॥ ४७ ॥

इच्छा०— (कांहींशी पुढें होण्ये) अरे, हें तर विवर आहे. निबीड आंधारांत जातां तरी कसें येईल ? (राघो-जीस) मामा, कांहीं दिसत नाहीं पुढें. आतां कसें करूं !

राघो०— बाहु थोपटून पुढें होतो आणि पायरीस अडखळतो) अगे, इथे ही पायरी आहे. हीच वाट मला वाटते वर जावयाची. काढली तर खरी शोधून. ये हिकडे, चढ आतां वर.

इच्छा०— (कांहीं अंतरावर जाऊन) कांहीं दिसत नाहीं आशा, पुढें जावून. (मोळ्यानें ओरडण्ये.)

राघो०— (आश्वासून मोळ्यानें) लाडक्ये, भिऊं नको, हा मी आलों.

आर्या.

भीरु नभीं हा आलों धीर धरीं घाबरूं नको लव ही॥

पीयूषपान दोघें करूं ज्याची पाहिली न काधिं चव ही॥४९

(हिकडे हा शब्दध्वनी जिवाजी रावाचा असें समजून सुमति आनंदित होत्ये आणि शांतीस झणत्ये.)

सुम०— प्राणसखी, हा तुझा कांत आला बरें, ये इकडे दाखवित्यें.

शांति०— (आनंदित होते आणि वर उठत्ये.) कायगे खरेंच प्राणनाथ आला ? (धांवून तिच्या गळ्यास मिठी मारत्ये.)

साकी.

प्राणमीन- जीवनपति दावीं ज्यास्तव तळमळ मोठी ॥

करित्यें सत्वर झाल्यें जर्जर वाहुन चिंता पोटीं ॥ ५० ॥—

सुम०— (तिला घेऊन दरवाज्याजवळ येत्ये आणि दोघी मोठ्या औसुक्यानें जीवाजीरावास पाहतात) तो पहा खालीं, तुझा प्राणनाथ येतो आहे. आतां झणाला तुला, भिवूनको, हा मी आलों; मी ऐकिलें.

शांति०— हाँ. प्राणनाथानी मला असें अश्वशिलें आँ, घाबरी झाल्यें झणून ? (खालीं सोपानाच्या पायरीवर टोंकावून पाहान्ये आणि मोठ्यानें किंकाळी फोडत्ये) अगे धांवा, हा कोणी राक्षस आहे येथें. अहा दुर्दैवा ! घात झाला; (असें झणून धाडकन भूमीवर पडत्ये.)

सुम०— (मोठ्यानें हंबरडा फोडत्ये) अहो धांवा, धांवा लौकर, घात झाला. अगे माझे शांति बाई, कुठे आहे स तूं ? (तिच्या गळ्यास मिठी मारत्ये)

चतु०— (धांवत येत्ये) भिऊं नको, भिऊं नको; ही मी आल्ये.

(दरवाज्याजवळ जाऊन एक मोठा लोहदंड घेऊन इच्छेच्या आणि राघोजीच्या मस्तकावर तीक्ष्ण प्रहार करित्ये.) अरे दुष्ट कृतघ्ना ! हे स्थळ अन्यास अगम्य असोनही तुझीं असा प्रमाद करितां आँ ? (तिच्या त्या लोहदंडाच्या तीक्ष्ण प्रहारें करून राघोजी आणि इच्छा मुर्छागत होऊन घडघडत खाली पडतात त्या चा ध्वनि मेघनादासारखा घुमघुमतो) .

कामा०—(ध्वनि ऐकून घाबरत येतो आणि त्यांस मुर्छागत पाहतो) अहा विपरीत गती हा दैवा ! आज त्वां आह्लावर इतका कोप कशाकरतां केला ? (राघोजी जवळ जातो) ऊठ माझ्या प्रिय भ्रात्या, (त्यास अचेतन पाहून शोक करतो.)

श्लोक. (शिखरिणी)

अहा बंधो व्हाया अमर पिउनी पीयुष वरी ॥

निघालासी मूच्छा कसि जपुन तें होति नवरी ॥

वराया तीच्या तूं कवित पडलासी हतविधी ॥

त्वदीयेच्छा नाहीं पुरलि गति झाली अशि मधीं ॥ ५१ ॥

(मोठ्याने रडूं लागतो) हे अग्रज प्रिया, ऊठ लौकर,

ऊठ. मला आलिंगन दे.

(नंतर मायाऊ, जिवाजी आणि मायाऊचे बंधु तेथें येतात आणि राघोजी आणि इच्छा मूच्छागत पडलेली पाहून शोक करितात.)

माया०— (इच्छेस मांडीवर घेते आणि तिच्या डोळ्यांस

सीतळ पाणी लावत्ये) हे लाडक्ये, हे त्रिभूवनपराजि-
ते, तुझी अशी अवस्था कशानें झाली ? मजबरोबर
एक वेळ तरी बोल. (तिचें चूबन करिते.) हे लडिवाळे,
डोळे उघड आणि पाहा मजकडे एकदां.

जीवा०— (ठळठळां रडतो) अगे माझे प्रियतमे, तूं इतकी
निष्ठुर कां झालीस. ही तुझी प्रिय आई, आणि हा
मी तुझा प्रियतात तुला इतकें विचारित असतां तु श-
ब्द देखील बोलत नाहीस; अगे डोळे उघड एक
वेळ, आणि पाहा तरी आत्माकडे.

श्लोक. [वसन्ततिलका]

कां बोलसी न जननीशी मशिं पित्याशी ॥
नैष्ठुर्यं योग्यं न कराय अह्नां पित्यांशी ॥
ऐसें दयाधुनि तुझ्या सरखोस बोला ॥
बोलें मुखा उघडुनी न्यजुनी अबोला ॥ ५२ ॥

साकी.

मागसि तें मी देतों तुजला ऊठ अतां स्नेहाळे ॥
रुसवा दवडुन बस या अंकीं तुज साठीं जो हाले ॥ ५३ ॥
ज्याणें अपकारिलें तया मी शासीन स्वकारानें ॥
प्राणधना वेचुनी तयांला फिरविन भयदें रानें ॥ ५४ ॥
नेत्र उघड तुझी आई करिती विलाप तिजला पाहीं ॥
रोदने जीच्या भासति मजला शून्य दिशा ह्या दाही ॥ ५५ ॥
माया०— अहा दुर्दैवा, माझी एकटी आवडती मुलंगी
असून तिची अशी दशा व्हावी काय ? (ऊरबडविते)
अगे माझ्ये आवडत्ये, तुझ्या शिवाय हें भवारण्य

औसाड दिसतें; ऊठ वर; ऊठ एकदा, आणि तुझ्या तातास आणि मामास पाहा; ज्यांची सर्व आशा तुजवर आहे. (राघोजीकडे पाहून) हे माझ्या प्रियबंधो, तूं ही माझ्या लाडक्या मुलीस घेऊन गमन करतोस हें तुला योग्य नव्हे. त्वां आजपर्यंत माझे वचन कधी ही अमान्य केले नाहीस. तर, फीर मार्गे एकवेळ.

दिड्या.

नाहिं अमान्य मद्दचन कधीं केले ॥
 तुवां आतां हें काय कसें झाले ॥
 फीर मार्गे जाई न आण माझी ॥
 येई उतरीं मारून शत्रु ओझीं ॥ ५६ ॥
 तुझ्या वांचुन तव बंधु दीन झाले ॥
 करित रोदन सन्नीध तुझ्या ठेले ॥
 ज्यांचि वदनें दिसति काकळूत वाणी ॥
 उठुन बोलें न्यांजशीं मधुर वाणी ॥ ५७ ॥
 तुझ्या वांचुन भवरान शुन्य वाटे ॥
 आठवूनी तव गूण कंठ दाटे ॥
 तुझ्या नामें अरिवर्ग न्ददय फूटे ॥
 घेई खड्गा हातांत त्वरित ऊठें ॥ ५८ ॥

(नंतर राघोजी आणि इच्छा मूर्च्छा जाऊन सावध होतात.)

माया.— (राघोजीस आलिंगन करून आल्या,) खुशाल आहेसना ? (इच्छेस पोटाशीं धरून) माझे लडिवाळे, त्वां तर माझ्या तोंडचें पाणी पळविलें

जीवा०— (इच्छेस पोटाशीं धरून चुंबन करतो) माझे लेंकरा, मला सोडून तू कुठे बरें जात होतीस ? अगे, माझे प्राण तुझ्या करितां अगदीं व्याकुळ झाले होते. (फिर फिरून तिचे चुंबन करतो.)

राघो०— (हातांत तलवार घेऊन क्रोधाच्या आवेशानें) या किल्ल्याचे जर तुकडे तुकडे करून टांकीन तर माझे नांव 'राघोजी. काय, वर जाण्यास मार्ग नाही ? (तलवारीस अनुलक्षून) ही माझी तलवार मला सुलभ मार्ग करून देईल वर जाण्यास - (मांयाऊस) आका, तू आतां मला निवारून नको; करुंदे मला एकदां येथें आमचें मागांचें स्वकर्म.

(पूर्वोक्त श्लोकं स्मरणतो) (इन्द्रवज्राः)

मास्वीन ही हेति अरी- रुधीरें ॥

अस्मन्मने केलीं जिहीं अधीरें ॥

कीर्ति- ध्वजा लाविन या जगार्ते ॥

मी कार्य संपादिन आज गा तें ॥

इच्छां०— (मांयाऊस) आई ! मी बाले किल्ल्यांत जाऊन शांति मावशीचें दर्शन घेणार आणि अमृतपान करून अमर होणार; मामास सांग, मला वर न्या स्मरण.

माया०— श्लोक. [शार्दूलविक्रीडित.]

होतां वर्षशतें विधीस हि गिळी योग्यां बुधां आंवळी ॥

पाताळीं क्षितिच्या तळीं भ्रमति जे व्योमो हि तेजो बळी ॥

काळीं त्यांस हि आंवळून वदनीं दृष्टा- करालीं चूरी ॥

मृत्यू हा परि निर्जरे तरणिये इच्छे न तूतें हरी ॥ ५९ ॥

जीवा०— (हर्षित होतो) एकूण माझी इच्छा अमर आहे आँ. (मायेस) मोठें आमचें दैव कीं, अशी कन्या आह्लास प्राप्त झाली, नव्हे बरें ?

मसा०— (ऐकून धांवत येतो.) आका, आमची इच्छा अमर आहेना ? तर आतां आह्मी पाहिजे तसा विजय संपादन करूं. (राघोजीस आणि कामाजीस हांक मारतो) अहो उठा, बसूनका आतां, मायाऊ आका तर अमर आहेच, आणि हिची कन्या इच्छा ही अमर आहे; आणखी तें काय पाहिजे आपणास ? चला हल्ला करूं.

(सर्व बंधु आनंदित होऊन नाचूं लागतात.)

(हिकडे शांतिबाई मूर्च्छागत झाली होती तिला चतुराऊ सावध करिते.)

चतुरा०— (सुमतीस आणि शांतीस) तुम्ही स्वस्थ आसां, ही सर्व माव आहे. येथें येऊन तुम्हास अपकार करण्यास कोणी ही समर्थ नाहीं. (शांतीस) ऊठ सुकुमारो, भिऊनको.

(इतक्यांत पडद्याआंत शब्द होतो.)

अहो देहगडवासी प्राधानादि बंक हो, तुम्ही सर्वत्रच निद्रांश झालां काय ? अहो, हा जीवाजीराव आपली विवाहित स्त्री शांति असतां तिचा परित्याग करून अगदीं म्हाया वश होऊन राहिला आहे. आणि मायाऊचे बंधु कामाजी, राघोजी, मसाजी, मोहनाजी, लुमाजी, आणि मदाजी, यांस गडांत आणून त्यांच्या आधीन होऊन शांतीस

शोकसमुद्रांत निमज्जन करीत आहे हें तुम्ही कोणीच पाहात नाही काय ? शिवाजीराजानें तुम्हास रक्षणार्थ ह्मणून पाठविलें असून तुम्ही अशी वर्तणूक करितां हें तुमच्या मनास तरी कसे वाटतें ? पाहा ! राजाने शांतिबाईच्या समाचारास पाठविलेला हा आतां दूत येत आहे, तो ही तिची अशी दशा आणि तुमचें अनाचरण पाहून तुम्हास स्वस्थ बसू देईल काय ? तर उठा लौकर, सावध व्हा; सावध व्हा.

(ऐकून सर्व घाबरून सैरावैरा धांवतात.)

जीवाजी०— (मायाऊचे गळ्यास मिठी मारतो) मला सोडून जाऊं नको. मी प्राण देईन तुझ्या साठी. शांति मेली तर मरूंदे. पण मी तुला सोडणार नाही, आतां.

माया०— (कामाजी, राघोजी आदिकरून बंधूस) तुम्ही आपल्या कामी तत्पर राहून देहगडाच्या दरवाज्यांचें रक्षण करा; कदाचित् कोणी आंत येऊं लागला तर न्यास प्रतिबंध करा. सावध राहा. (जीवाजीस) तुम्ही भिऊं नका. हे माझे बंधू गडाचें रक्षण करतील, आणि तुम्हांस वाजता वारा आणि तापतें उन्हे देखील लागों देणार नाहीत; समजलां ! सर्व देहगड्यांच्या स्वाधीन करत्ये मी आतां.

जीवा०— मी तुझा आज्ञांकित आहे, तुला पाहिजे तसें कर. मी चकार शब्द देखील बोलणार नाही, पण मला सोडू नको,

श्लोक. (शिखरिणी.)

नको सोडूं मातें तव अनुचरातें प्रियकरे ॥

गडस्थानें बंकालय सगळें तुझ्या ऽनुजकरें ॥

सुदक्षे संरक्षीं मज निजदुकूलांत लपवीं ॥

मम त्राणीं शत्रू- परिभाविं गमे जें मज पैवीं॥६०॥

(ढळढळां रडतो.)

माया०— (प्रेमालिंगन करित्ये) प्रिया, तुझी स्वस्थ असां. हे पाहा माझे बंधु एकाहूनएक पराक्रमी साहाजण सायुध येताहेत, हे मनावर घेतील तर त्रैलोक्य जिंकतील; हा मेरुमांदार फोडून चूर्ण करतील. हीं तुमचीं च्यार अपत्येहि त्रैलोक्यास अपराजित; असें असतां तुझी उगीच घाबरे कां होतां ?

(इतक्यांत मोठा भयंकर कलकलाट होतो.)

जीवा०— (ऐकून लटलटां कापूं लागतो) मला सोडून जाऊं नको, माझे प्राण रक्षके;

(कलकलाटा नंतर शब्द होतो)

भिऊं नका भिऊं नका. अहो, या मायाऊच्या आज्ञेकरून त्रिभुवनास अजिंक्य असे तिचे साहा बंधु ज्याणीं या देहगडाच्या रक्षणा करितां सायुध होऊन आगमन केलें आहे, आणि सर्व दरवाजे अवरोधून आपल्या परवानगी शिवाय वायूही गडांत संचार करण्यास समर्थ नाहीं असा न्याणी बंदोबस्त केला असतां तुझी उगीच भिऊन लटलटां कापतां कशाकरितां ! तुमच्या केंसासही धक्का लावण्यास कोणी समर्थ होणार नाहीं. तर वृथाभीती न बाळगतां सुखक्रीडा करा. दुश्चीत होऊं नका.

जीवा०— (सानंद) माझे मनोधारिणी, धन्य आहे तुझी. तुझे

अतुलपराक्रमी बंधु दीर्घायु होवोत ज्याणीं तुझ्या वचनाबरोबर मला निर्भय केलें. मी त्यांचा सर्वदा दास होऊन राहीन.

(नंतर राघोजी नाईक हातांत ढालतलवार घेऊन शब्द करीत येतो.)

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित)

जो त्रौलोक्य पलार्थ ही न लगतां नेत्राग्निने संहरी ॥

ज्याचे दास उदास होउन उभे सृष्टा पुढें ही हरी ॥

न्यारुद्रांबक- वन्हि- उद्भव- वपू ज्याचें न जाळी कसा ॥

लोकां विक्रम केंसरी मनि गणी हा शत्रु जंबूक सा ॥ ६१ ॥

(सर्व भयभीत होऊन पळू लागतात.)

राघो०— अहो देहगडवासी, भीऊं नका-- मी तुह्यांस आपकार करणारा नव्हे. पण, या गडाचें रक्षण करण्यास प्रवृत्तज्ञालों आहे, तर खबरदार, (बंकांस) कोणासही गडांत येऊं देऊं नका. दरवाजे खबरदारीने रक्षण करा; जर फंद फितूर कराल, तर मात्र (हातांतील तलवारीस अनुक्षून) या माझ्या हातांतील तलवारीने तुमचा मोक्ष होईल; समजलां ? हा कामाजी नाईक (हातांने) युवराजा आहे. मी सेनापति आहे. आह्मां उभयतांची आज्ञा सर्वत्र मान्य करा; नाहींतर हाँ, ही पाहीलीतना ? (तलवार दाखवितो.)

मसा०—) जर कां कोणी दादाचें ऐकलें नाहीं, तर आ-
मदा०—) ह्मी त्याची नडीं पिळूं. (राघोजीस) दादा,
मोहना०—) तुह्मी काळजी करूं नका; उभे मात्र राहा,
लुमा०—) आह्मी सर्व मिळून या गडाचें रक्षण करूं.

श्लोक. [शालिनी]

रोधूं द्वारें आंतलीं आम्हि सारे ॥

या दुर्गाचीं कोण येतो कसारे ॥

वारायाला पाहुनि हेति-पाणी ॥

हा तूं काळा भीदै ही शौर्य-खाणी ॥ ६२ ॥

अहंकार.— (बाहू थोपटून पुढें येतो) अहो, तुम्ही सर्व स्वस्थ असा; मी एकटाच तुमच्या सकल शत्रूंचा नाश करतो.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित)

हा मी सर्व अमित्र-शर्व निरसाया मित्र पाहें उभा ॥

या क्षोणीतलिं मत्समान न दुजा वीर्ये खुजे या नभा ॥

मानीं या भुवनत्रया करतलीं कंदूक सा झेलिता ॥

तो सारे अरि संहरी प्रगटुनी शार्दूलविक्रीडिता ॥ ६३ ॥

(नंतर तुकोजी राव गायकवाड गडांत प्रवेश होत नाहीं झणून बाहेरून प्रदक्षिणा करून विचार करतो.)

तुको.— शिवाजीराजानें शांतिबाईचा समाचार घ्या-
वयास पाठविलें झणून आलों, पण काय करूं ?
ती साध्वी माझ्या दृष्टीस कशी पडत्ये असें झालें आहे.
गडाचे सभोवती तीन प्रदक्षिणा झाल्या, परंतु गडांत
प्रवेश होत नाहीं. जिकडे जावें तिकडे खबरदार
चीप असें झणतात. पहिल्या चवकीदारांतून कोणी-
च दृष्टीस पडत नाहीं. सर्व नवा कारभार झाला
आहे. कोणी मला ओळखत नाहीं. आणि मी को-

१ तलवार हातांत घेतलेला. २ काळास. ३ भयदेणारा.

४ शत्रुरूप आधार, ५ सूर्य.

णास नाही ओळखत; तेव्हां माझा प्रवेश तरी आंत कसा होतो ? बरें, शांतिबाईस भेटल्या शिवाय परत गेलों तर निवृत्ती राणीसाहेब प्राण देतील, आणि प्रभूचाही मजवर अनिवार कोप होईल; आतां कसें करावें ! तो मानाजीराव जर दृष्टीस पडता तर कार्य झालें असतें; पण तोही कुठे दिसत नाही (किंचित् विचारकरतो) हाँ, आतां अशी मसलत करूं या. मला ठाऊक आहे, कीं हा बालेकिल्ला शांतिबाई करितां ल्हणूनच बांधला होता, तेव्हां तो न्यांतच असेल. तर आपण न्याच्या खालीं उभें राहून मोळ्यानें आरोळी मारावी, ल्हणजे कदाचित् तिच्या कार्नीं जावून ती ओं ल्हणेल. अथवा सखी सुमति तिच्या समागमे आहे ती तरी माझा शब्द ऐकून पुढें येईल. ल्हणजे आपलें कार्य झालें. (बालेकिल्ल्याखालीं उभा राहतो आणि मोळ्यानें आरोळी देतो.)

पद. (रागसोहनी)

हा चार शांतिस शोधीत आहे ॥ धृ० ॥

नी प्रियप्रभू-तनुजा उमजा तुल्ली निवृत्ती-कुक्षींत होती ॥

दर्शनें शांतवि आधिव्याधि त्रितापज सर्व अहो ती ॥ १ ॥

पाणी-ग्रहणीं जिचे प्रभू. प्रतिनिधी जाहला जीवाजी देही ॥

कां जी तुल्ली तदीयानुचर होऊनि दावान कोण्या ती गेंहीं ॥२॥

स्वामि-कथित मज विदित खरें परि त्रिपुट-शिखारिं वसे ती ॥

होईन उपकारि मि न्यांचा जे सदनीं तिच्या मज नेती ॥३॥

१ जासूद. २ पाणिग्रहण करून. ३ देहगडाधिकारी.

४ तिचे सेवक. ५ घरांत.

बहु श्रमलों तिज वांचुन धुंडुन सफल न जाहलें येणें ॥

झाउं कसें मुख रविदासप्रभुलागें मि हें दीनवाणें ॥४॥ ॥६४ ॥

(असें ल्हाणून वर पाहतो.)

(नंतर शब्द होतो.)

कुटची रे शांति तुझ्या दृष्टीस दडणार वावा!

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

झाली सुक्ष्मतमा न जीव धरि ती शांती कुठे पाहसी ॥

दासी ही सुमती स्थितीसच तिचे लक्षून हो साहसी ॥

किंवा जा परतोन स्वामि-सदना दीनापरी येथुनी ॥

लक्षीं नीरसचार शी हुतवहार्पीता गवाक्षांतुनी ॥ ६५ ॥

तुको०— तर काय शांतिच नाही !

(आकाशाकडे पाहून मोठ्याने रडूं लागतो.)

साक्या.

काय सांगूं माउलीला तुझे कुशल आतां मी ॥

जाउन जी अनुलक्षित बसली मदा-गमना धामी ॥१॥

ज्या तोडें मी तूर्ण आणितों शांतीच्या कुशलासी ॥

वदलों त्याणें कशी कथूं ही स्थिति तत्तद्दया लासी ॥३॥

निजकांतिला प्रभु अश्वासी शांति सुखी पतिगेहीं ॥

आहे न शोचीं विपरित आतां ऐकुनि कैसें साही ॥ ३ ॥

प्रस्थानीं दुश्चिन्हें झालीं मी न मानिलें त्यांला ॥

परी न टळला दुर्दैवाचा अति शोकद जो घाला ॥ ४ ॥

आश असुखाची वार्ता कथण्यांहून मरण मज वाटे ॥

१ अगदीकृश. २ साहस करणारा. ३ सुकलें गवत. ४ अमीला
आर्पित. ५ झरोका.

मधुतर सुज्ञ समहिषी प्रभुचें ऐकून काळिज फाटो॥५॥७०
तर आतां आपण प्रभूकडे जाऊन अशी दुःखप्रद वार्ता
कथन करून त्यांस शोकार्णवांत बुडवावें त्या पेक्षां येथेंच
प्रायोपवेश करून प्राण द्यावा हें बरें. (असा विचार कर-
तो)

[इतक्यांत पडद्या आंतशब्द होतो.]

अरे, तूं सर्व सत्ताधारी प्रभूचा चार ह्मणवितोस आणि
असा व्यामोह पावतोस, हें काय ? मूर्खाप्रमाणें तूं प्रायोप-
वेश करणार यांत तुझा पुरुषार्थ तो कोणता? तर असा भ्रम
पावूनको; सत्वर येथून जा, आणि शांति बाईचें सर्व वृत्त
प्रभूस निवेदन कर, ह्मणजे सर्व शक्तीमान प्रभु लागलाच
ज्याणी हा देहगड बळकावला आहे त्यांस शिक्षा करून
या मायाऊच्या प्रीतिपाशांत गुंडाळलेला जीवाजी चास
मुक्त करील, आणि शांतिबाईच्याही प्राणाचें रक्षण होईल.
उगीच येथें प्राणत्याग करूं नको.

श्लोक. [शिखरिणी]

नको प्राण त्यागूं प्रभुअनुचरा जा कथ तथा ॥
प्रभूला त्वन्माया अपरिहर लोकीं वसतयां ॥
तिणे गुंडाळूनी निज कवाचि जीवाजि समन ॥
निजभ्रात्यांहातें करि सकळ देहस्थदमन ॥ ७१ ॥
दिसेनाशा झाल्या नयनिं सदया शांति सुमती ॥
तयां कारागारीं खडकवुनि आत्मीय कुमती ॥
निरोधूनी द्वारें करिति चहुंकोनी दवडची ॥
स्थिती आहे ऐशी अति भयकरा देहगडची ॥ ७२ ॥

तुकोजी.अरेरे; एकूण हें सर्व कृत्य त्यां चांडाळी मागणीचें
आहें आँ! बरें काय चिंता आहे !हा मी असाच जातो,
आणी सर्व वृत्त प्रभूला सांगून या दुष्टेला वस्तीस ठि-
काण नाहीसैं करून टांकतो. बरें शांती बाई अद्या-
प जीवंत आहे, हें एक मोठेंच भाग्य समजलें पाहिजे.
आतां उशीर लावूनये; लौकर जावें येथून.(असें ह्मणून
निघून जातो.)

(नंतर राघोजी आणि कुतकाजी येतात)

राघो०— कायरे कुतका, तो क्कीब कायरे बडबडत गेला ?

कुत०— दादा, जाऊ द्या मेल्याची हूल. त्याचें नाव तरी
कशास घेतां.

राघो०— पण आपला बंदोबस्त तर चांगला होता, ह्मणून
त्या वंचकाची टांकीच रुतली नाही.

कुत०— दादा, आपली वीरमाता जर आपणांवर प्रसन्न
आहे, तर मग अशा या मुरकुटास कोण मीठ घालतो ?

राघो०— (वीरश्रीचा आवेश आणून) कुतका, ऐक.

श्लोक. (वसन्ततिलका)

यामाज्ञिये असिन मी अतिविरकोटी

एक्या क्षणीं निवटितों न हि गोष्ट खोटी ॥

हा एकला मम करांतुनिया पळाला

ज्याचा पराक्रम मला पहतां गळाला ॥ ५३ ॥

कुत०— महाराज, ती वेळ आतां जवळच आहे.

राघो०— ती कोणती ?

कुत०— अतिवीर कोटी निवटण्याची, आणखी कोणती ?

राघो०— तारे कशी ? हा एक लुच्चा आला होता, तो तर मागच्या पाईच मार्गे पळाला; तूं पाहिलासना ? आतां काय आहे ?

कुत०— तुमचें कर्म आतां तुह्मास रडविणार, आणखी काय ?

राघो०— आमचें कर्म ? तेंरे कोणतें ?

कुत०— कोणतें ह्मणजे, मागाचें ?

राघो०— जें आमचें कर्म ह्मणतोस, तें आह्मास रडवील कशाकरितां ?

कुत०— तुह्मी न्याचा अवमान केला, ह्मणजे तें तुह्मास रडविल्याशिवाय सोडील काय ?

राघो०— काय ह्मणतोस ? आह्मी आपल्या स्वकर्माचा अवमान केला ! सांग पाहू कसा तो !

कुत०— ऐका सांगतो, तुह्मी अवमान कसा केला तो; तो राजदूत एकाकी इतका तुमच्याजवळ आला असून तुह्मांनिजून राहिलां. आणि त्यास जिवंत जाऊं दिलें, हा त्या तुमच्या माग-कुलसंवर्धनी देवतेचा अवमान नव्हे काय ?

राघो०— (किंचित् गोंधळांत पडतो) होय, तसें दिसतें खरें; गड्या, माझा अदमास चुकला जरासा; पण तो काय, गरीब विचारा ह्मणून जाऊं दिला. समजलास; नाही तर, लागलाच केला असता बरोबर त्याला.

कुतका०— शाबास ! तो गरीब विचाराह्मणतां काय ? पाहिले आतां, तुमच्या जिवावर कटार घेऊन कसा येईल-तो. अहो, तो न्यासेनांपतीचा गुप्त हेर होता. तुह्मांस या दृष्टगटाच्या आश्रया खाली पाहतांच त्याच्या आं

गाचे तिलपापड झाले, आणि तो तसाच चडफडत गेला,
पाहिलातनां ?

राघो०— हाँ, असें होतें काय ? तर गड्या मसलत फस-
ली खरी; अरेरे, म्या मुखानें न्याला जीवंत जाऊंदिलें
हें चांगलें नाहीं केलें. असो, हाणारास उपाय नाहीं.
तो द्वाड येथील सर्व वृत्त न्या सेनापतीला निवेदन क-
रून कदाचित् आह्मास संकटांत घालील, यांत संशय
नाहीं.

कुतका०— महाराज कदाचित् ल्हाणं नका. संकटांत घात-
लेंच असे ल्हाणा.

श्लोक. (वसन्ततिलका.)

हा आमचा सबल देहगडांत वास ॥

ऐकुन दाहिल तदीय बहू जिवास ॥

सेनांनि घेउन असैह्य दमादि सेना ॥

येतो गती उपरि या बरवी दिसेना ॥ ७४ ॥

राघो०— कुतका, तूं भिऊंनको; जरी ते सेनापति आदि
करून ससैन्य आले, तरी ते करणार काय ? आह्मी
न्यांस गडांत येऊं देऊं तेव्हांना ? गडाचीं द्वारे बंद के-
ली, ल्हाणजे न्यांच्या बापाच्यानेंही आह्मांस अपकार
करवणार नाहीं. एक वेळ आमच्या हातीं लागलेला गड
न्यांला परत मिळेल ही गोष्ट विसरा आतां. जरी ते
आले, तरी शेवटीं कंटाळून कपाळास हात लाऊंन रड-
त जातील, समजलास ?

कुतका०— (खालीं पाहून मुरमुरत) कोण जाणें रडत
जातील, कीं रडत घालवितील.

(इतक्यांत मोठा भयंकर ध्वनि होतो.)

राघो०— (किंचित् मनांत दचकून) कायरे, हा इतका भयंकर ध्वनि कशाचा असावा बरें ?

कुतका०— पाहातो महाराज ! कशाचा ध्वनि आहे तो. (हिकडून तिकडे धांवून वर आकाशाकडे पाहतो)
हॉ; मला वाटतें हा ध्वनि देवदुंदुभी सारखा भयंकर आहे, हा दुसऱ्याचा नव्हे. शिवाजी राजाच्या सैन्यांतील भेरीचाच आहे, यांत संशय नाही.—

श्लोक. (वसन्ततिलका)

जो कार्नि संचरुन धैर्य-गडास दारि॥

जो वीरवृत्ति अबला करुनी विदारी ॥

शत्रूंचिये त्ददय -संपुटिं हा न आंन ॥

त्या भूपती-वरुथिनि-स्थित भेरिध्वान ॥ ७५ ॥

राघो०— कायरे कुतका ! एव्हां, हा असा राजाचा दुंदुभी कशासाठी बरें वाजला असावा ?

कुतका०— कशासाठी कां वाजेना; आपल्याला काय त्याचें ?

राघो०— अरे, त्या लुच्चानें तर कांहीं कलागत लावली नसेल ना ?

कुतका०— कोणी ?

राघो०— तो, नुकताच एक क्लोब चडफडत गेला एथून, त्याणें ?

कुतका०—हॉ, त्याणें ल्हाणतां ! (वर आकाशाकडे पाहू-

न) होय गड्या. कांहीं तसेंच दिसतें खरें. पण आपण त्याची कांहीं काळजी करीत नाही.

राघो०—असें कां ह्मणतोस, कदाचित् तसें कांहीं खरोखर-च असलें तर ?

कुतका०—अहो, आपण शतवीरकोटी निवटणारे आमचे यजमान समक्ष असतां आह्मी कशाला भ्यावं, कांहीं तसें असलें तरी ?

राघो०— (सस्मित आणि सक्रोध) तूं जाणतोस कुतका ? ही माझी तलवार मी खरेंच सांगतो, ज्याच्या मस्तकावर पडेल, त्याला मोक्षासच पांचवील. तुला दाखऊं याचा प्रत्यय आतां ? (तरवार परजावयास लागतो.)

कुतका०— (कांहीं मागे सरतो) महाराज क्षमा करा, आणि हात आवरा आपला जरासा; मला भय वाटतें.

राघो०— हा बेड्या भ्याडा ! अरे, तुला भय कशाचें ?

कुतका०— नाही महाराज ! मला भय, तुम्ही जवळ असता. पण ह्मटलें कोण जाणे, प्रत्यय दाखविण्याचा प्रसंग कदाचित् मजवरच गुदरों लागेल ?

राघो०— छो वेड्या, असें कसें होईल ? मी आपला उगाच बोललों तुला; पण (स्वबाहुस अनुलक्षून) हे माझे बाहु फुरफुरतात त्या शत्रूंची कोशिबीर करावयासाठीं. काय सांगु रे ? (दांत चावतो आणि वीरश्रीचे हावभाव करतो.)

(ध्वनीनंतर मोठा शब्द होतो.)

अहो सकळ राजकार्यप्रमुख वीर हो, संपूर्णस्थावर जंगमाचें पालन करणारा, दयालु, न्यायी, आणि नीति-

मान् असा जो शिवाजीराजा न्याची आज्ञा अशी आहे कीं, “ बोधाजीराव सेनापति आदिकरून सर्व वीरांनीं सायुध आपआपल्या पतकांसहवर्तमान भवारण्यांत देहगडीं स्वारी करावी, आणि पूर्वीं पुष्कळ राजद्रोह केल्यावरून काढून लावलेले रामोशी पेंढारी इत्यादिकांनीं तेथें मोठें बंड करून जीवाजीरावास पराजित केलें आहे त्याची सुटका करून पतिवियोगामुळें अत्यंत शोकाकूल झालेली अशी जी शांति, तिजसहवर्तमान निजसुखासनीं स्थापन करावें.” तर सर्व सेनानायक योधहो, सर्वशक्तिमान प्रभुच्या आज्ञेस अनुलक्षून सिन्धता करा. उठा लौकर.

आर्या.

मायोजित जीवाजी मुक्तकरा जा दमादि सेनाप ॥

बोध निदेशें प्रभुच्या भववनि शांती करा विगतताप ॥ ७६ ॥

(ऐकून सर्व घाबरतात आणि सैरावैरा धावूं लागतात.)

कुतका०— दादा घात झाला, धांवा लौकर. निवटा शतवीरकोटी आतां.

राघो०—(घाबरेपणाने) रोधा रोधा सारीं द्वारें देहगार्चीं; पाहाता काय, खबरदार, (बंधुजनांस संबोधून) आंत येऊं देऊं नका कोणासही. हा मी हत्यारबंद चहूंकडे फिरतो. (तलवार लटकावीत हिकडून तिकडे फिरतो.)

पद. (राग लिलांबरी.)

रोधा रोधा हो सारे देहगड-दरवाजे ॥ धृ० ॥

बोध नका मधिं येऊं देऊं ॥ जो कां घर घेऊं ॥ १ ॥

मत्सर कामा मदमोहादि ॥ उभवा तुह्मी मादी ॥ २ ॥

रविदासप्रभू-बोधाऽगमनीं॥आह्लां न ठाव जनीं॥३॥७७॥

(हें ऐकतांच कामाजी, मदाजी, मसाजी, मोहनाजी आणि लुमाजी सर्व तलवार हातांत घेऊन हिकडेतिकडे फिरतात, आणि मोठ्यानें ओरडतात.) खबरदार, खबरदार. राघो०— (मिशांवर ताव देतो आणि फुटफुटत पूर्वोक्त श्लोक ह्यातो.)

श्लोक. [इन्द्रवज्रा.]

माखी न ही हेति अरी-रुंधीरें ॥

अस्ममनें केळिं जिहीं अधीरें ॥

कीर्तीध्वजा लाविन या जगातें ॥

मी कार्य संपादिन आजगा तें ॥

जीवा०— (घाबरून मायेस) पाहा प्रियकरे, मला टांकून जाशील तर सांभाळ. मी तुझा आहे सर्वस्वी.

(नंतर संकल्प आणि विकल्प येतात.)

संकल्प०— (मोठ्या आविर्भावाने जीवाजीस.)

श्लोक. (मालिनी.)

जरि दम शतकोटी बोध येती जिणायी ॥

परतुन नच जाती शांत होती रणा या ॥

नाभिं नाभिं अजि तेजी जो दिसे जीवराया ॥

निजहित करुं शत्रू आणुं तो संहाराया ॥ ७४ ॥

विकल्प०— अरे, इतकी खटपट कशाला पाहिजे ? मी एकटाच हें सर्व भूमंडळ पालथें घालीन, इतकी शक्ती मजमध्ये आहे. तुझी कोणी भिऊं नका, स्वस्थ असा. हा तर काय, पण असे शेकडों देहगड, मी क्षणांत

बांधीन, आणि उद्वस्त करूनही टांकीन.

श्लोक. (वसन्ततिलका)

हा काय देहगड अंबुद मी रचीन ॥

ऐसे क्षणांत रवि मेदिनितें खचीन ॥

तारांगणें कवळितों मि दुकूलखोलीं ॥

नेतों जरी ह्मणतसां नितळ्यांत खोलीं ॥ ७८ ॥

जीवा०— या पुत्रांच्या भाषणानें सानंदित डोलतो) शा-
बास; पुत्र हो, तुझी दीर्घाहू व्हा. आतां मी कळि-
काळास देखील भिणार नाहीं (मायाऊस) हे सुप्र-
जावती मुभगे, या तुझ्या उदरसंभव वीरपुत्रांनी माझी
भांति दिगंतरास घालविली. चला आपण आतां सु-
खविलास करूं. (असें ह्मणून निघून जातात.)

(नंतर बोधाजीराव, दमाजीराव, शमाजीपंत, विचा-
रराव, आणि विवेकराव येतात.)

बोधा०— देहगडाच्या दारांचा अवेरोध केला आहे त्या
लुच्चांनी; त्यापक्षां आंत आपला प्रवेश होण्याचा सं-
भव दिसत नाहीं, यास काय करावें ? (विचाररावांस)
तुझी आह्मापेक्षां पोक्तबुद्धीचे आहां; पाहा बरें कृ-
पा करून, गडांत प्रवेश होण्यास कांहीं युक्ति सुचेल
तर.

विचार०— मी ह्मणजे आपणापेक्षां कुशाग्रबुद्धी आहे
असें नाहीं. परंतु विवेकरावांस बोलावून सर्वसंमते
एकादि युक्ति शोधून काढूं या; आणखी काय ?

दमा०— (बाहू थोपटून पुढें होतो) मला आज्ञा करावी
महाराज ! मी एका क्षणांत गडांत जाण्यास मार्ग
करतां.

श्लोक. (मालिनी.)

क्षिति अरिहृदिराने तर्पिल्यावीण ये ना ॥

जड गड करिं येथें स्वस्थ बैसून सेना ॥

तरि मज करिं आज्ञा खंडुं पाखंड-रोधां ॥

सणणण अनुयोजीं व्हावया मार्ग बोधा ॥७९॥

शमा०— मलाही असेंच वाटतें. दमाजीराव ल्हाणतात हा
उपाय केल्यावांचून देहगडांत आमचा प्रवेश होईल
असें दिसत नाहीं. मी गडाच्या सभोंवार प्रदक्षिणाक-
रून आलों, परंतु कुठे कांहींच संधी मिळण्याजोगती
नाहीं.

विवेक०— तें तर खरें. परंतु पहिल्यानेंच आपण हो-
ऊन युत्थप्रसंग करावा हें चांगलें नव्हे. गडांत जी-
वाजीराव तर प्रभूचे जामात, आणि शांतिबाई तर ला-
डकी कन्या; आणखीही प्रभूच्या पदरचे लोक आहेत,
न होऊन एकाद्यास गोळी लागलीच तर शोकप्रदच
व्हावयाचें. याजकरितां रक्तपात न होतां किल्ला
हार्तां येण्याची मसलत साधेल तर बरें.

विचार०— विवेकराव ल्हाणतात हें फारच सोईचें आणि
शहाणपणाचें भाषण आहे, असें मला वाटतें.

बोधा०— होय, तें सर्व खरें. पण अशी कांही युक्ती
केली पाहिजे नव्हे काय ?

विचार०— युक्ति तर केलीच पाहिजे. बरें, चला आपण सर्व एकवेळ देहगडाच्या चौफेर फिरून घेऊं, आणि पाहूं कांहीं मार्ग मिळेल तर ?

(असें ह्मणून सर्व देहगडासभोंवतीं फिरावयास निघतात.)

(नंतर शब्द होतो.)

श्लोक. (भुजङ्गप्रयात.)

न सामें न दामें अरी हे वळाया ॥

करा यत्न लोकांस कीर्ती कळाया ॥

विमर्दावया शक्त आहे दमाजी ॥

निदेशीं तथा कां करीतां श्रमा जी ॥ ८० ॥

(ऐकून सर्व तटस्थ होतात.)

बोधा०— (विचाररावास) देहगडस्थ शत्रु जिंकून जीवाजी रावास विमुक्त करण्याचें यश दमाजीरावासच मिळावें असें लोकपाळांच्याही मनांत आहेसें दिसतें. धन्य दमाजी राव, शाबास तुमची ! पाहा, हे लोकपाळ देखील तुझांसच अनुकूल असें भाषण करतात.

विचार०— (दमाजी रावास) या हिकडे, सिद्ध व्हा- आज सर्व लोकपाळांच्या मनांत तुझांस विजयी करावें असें आहे; तर युद्धाची तयारी करावयास आपले सेनापति बोधाजी राव आज्ञा करिताहेत.

बोधा०— तुम्ही आपल्या पतकासहवर्तमान पुढें व्हा, आणि पहिल्यानें देहगडावर विजय भुज चढवा पाहूं ? ह्मणजे आह्मांस सर्व सैन्यास आंत प्रवेश करण्यास सुलभ मार्ग होईल.

श्लोक. (मालनी.)

हळु हळु पथ देहीं संचराया करावा ॥

प्रकृति-बल विमर्दूनी स्वव्यूहा भरावा ॥

आह्नि सह परिवारें ही विचारादि सेना ॥

करुं अरि समुदाया न्याक्षणीं सा हिसेना ॥ ८१ ॥

दमा०— (अभिवंदन करितो) आज आपल्या कृपेने

त्या प्रभूच्या धवळ यशाचा ध्वज देहगडावर चढवीन,
तरच माझे नांव दमाजी. (सैन्यांस) माझी सर्व युद्ध-
सामग्री समागमें घेऊन देहगडावर स्वारी करून का-
माजी, राघोजी, आदिकरून मांग लोकांचा उच्छेद
करण्यास सिद्ध व्हा.

श्लोक. [वसन्ततिलका]

वज्रप्रयोग शर नेमं अणी नियाम ॥

जीं आयुधें मम हटादिक योग घामें ॥

तीं व्यक्त संगरिं सुपूत वधा षडारी ॥

घ्यावीं मदीय रथिं सेवक सुज्ञ सारीं ॥ ८२ ॥

पद. (धनाश्री.)

सकलहि चला चला अरि मारा ॥ धृ० ॥

ज्यांणीं होउन सबल धरीला देहगडामधि थारा ॥ १ ॥

जीवा निजवश ठेउन देहीं करिती स्वैर विहारा ॥ २ ॥

रोधुन रडविति क्रूरपणाने शांति-सुमतिच्या दारा ॥ ३ ॥

रविदास-प्रभू-वागपराजित पुढें करा तलवारा ॥ ४ ॥ ८३ ॥

१ वज्रासन. २ व्रतादि साधने. ३ तपादि साधने ४ हटयोग.
५ योग विशेष. ६ चांगली. ७ युद्धांत. ८ वाणीला अजिक्य.

(नंतर मोठा भयंकर भेरिध्वनि होतो.)

(इकडे शांति आणि सुमति मूर्च्छित झाल्या होत्या त्या सावध होतात, हा पूर्वकथेचा संबंध.)

सुम०— हा असा भयंकर ध्वनि शिवाजी राजाच्या सैन्यांतील भेरिनादासारखा कशाचा बरें असावा ?

(कानदेऊन ऐकती.)

शांती०— अगे सखी, तूं माझे समाधान करण्यासाठी अशा वृथा कल्पना कां करतीस ! ह्या तुझ्या कल्पनांनीं काय व्हावयाचें आहे-?

सुम०— ही माझी वृथा कल्पना आहे असें कां झणतीस बरें ? अगे, तुझ्या क्लेशांचा परिहार होण्याचा समय आला असें मला खरेंच वाटतें.

शांती०— क्लेशांचा परिहार लौकर होईल हें मला समजलें आहे; सर्व क्लेशांचें आयतन असे जें शरीर तेंच गेलें, झणजे मग क्लेश कोठून राहणार ?

सुम०— (तिला अश्वासून) प्रिये, अशी उदास होऊं नको. मी स्वचित सांगत्यें कीं, हा भेरिनाद शिवाजी राजाच्या सैन्यांतील आहे. तुझ्या प्रियपतीच्या शोधार्थ त्याणें सैन्य पाठविलें असावें; त्या सैन्यानें स्वाममन सूचक हा डुंदुभि पिटला, यांत अगदीं संशय नव्हती. कांकी:-

श्लोक. [वसंततिलका]

मेघध्वनीहुन भयानक जो अमित्रां ॥

अश्वासिता प्रभू-पदाब्जरतां सुमित्रां ॥

जो मन्मना सुखवि ऐकुन कार्नि हा न॥

सामान्य भूपति-चमूंतिल भेरिध्वानं ॥ ८४ ॥

शांति०— (सानंद) काय, माझ्या ताताच्या सैन्यांतील दुंदुभि वाजतो हा ! (निजल्या जागीच कानवा घेते) माझ्याही मनास कांहींसा आनंद वाटतो खरा, पण माझे हतभाष्येचें कुठचें इतकें दैव ! (मातक्यान मोह पावते) शांतीची शांति होण्याचा समय हा जवळच आला आहे आतां; आणखी काय ?

सुम०— (गवाक्षांतून दीर्घ दृष्टीनें पाहते) अगे सखी, तो पाहा अमल ध्वज दूरून विराजतो. (सानंदित) हा तुझ्या ताताच्या सेनेचाच ध्वज आहे, समजलीस ? आतां तूं अगदीं काळजी करूं नको; थोडक्याच वेळांत तुझी आणि तुझ्या प्रियपतीची भेट होईल. (इतक्यांत मोठा तुंबल संग्राम होऊं लागतो. दुंदुभिनादानें गगन भरून जातें. देहदुर्गावर शरवृष्टि होऊं लागते; जिकडे तिकडे रहंवरांची दाटी होते; देहगडांत कामाजी, राघोजी आदिकरून अगदीं घाबरून जातात, चहूंकडे ओरडा ओरड होते.)

श्लोक. (मालिनी.)

घणणण नभे भेरि-ध्वानिं संरोधियेलें ॥

सणणण शरजाळीं दुर्ग आच्छांदियेलें ॥

खणणण यमशक्ती फोडिती दुर्गदारें ॥

ठणणण करिती ते शत्रु सार्ही कुकारे ॥ ८५ ॥

१ साधारण. २ भेरिनाद. ३ आकाश. ४ नोबतीचा नादानें

५ भरलें, ६ वाणजाळानें, ७ प्रतादिकेंकरून इद्रियनिग्रह. ८ पडिप

शांति (अत्यंत भयभीत होऊन कांपूं लागत्ये) अगे सु-
मती, हा कल्पांतानलासारखा भयंकर संग्राम पाहून
मला कंप सुटला. कदाचित् हा देहगड देखील रसा-
तळास जाईल, असी ही शरवृष्टि होत आहे. मी अ-
त्यंत सूक्ष्म झाल्ये आहे. मला वाटते, माझा आतां प्रा-
णांत होणार.

सुम०— मिये, तो पाहिला त्वां, तुझ्या ताताचा अमल-
ध्वज (हातानें दाखविती) कसा विराजतो आहे तो ?
तूं आतां उगीच घाबरूं नको. हा गड कामाजी, राघो-
जी आदि करून मांगांनीं बळकावून तुझ्या प्राणप्रि-
यास ही बंदीत ठेवलें होतें, ह्मणून त्याचे मुक्ततेक-
रितां तुझ्या ताताच्या आज्ञेनें हे सेनानायक हा तुं-
बल संग्राम करित आहेत. याजपासून आपणास
किमपिही भीति बाळगण्याची गरज नाहीं, समज-
लीस ?

शांती०— (साश्रु आणि सहर्ष होते) एकूण हें सर्व सैन्य-
माझ्या दयालु तातानें माझ्या सुखवर्धनाकरितां पा-
ठविलेंना ? आहारे ताता ! तूं किती तरी दयालु हा ?
या मंदभागिनीकरितां त्वां आपलें सर्व सैन्य संग्रा-
मास प्रवृत्त केलें, आँ !

(हिकडे देहगडाच्या दारांवर यमशक्तीचे तडाके बसू-
द्वार उघडण्याच्या बेतांत आलें, तेव्हां गडांतील सर्वत्रां-
ी दाणादाण झाली आणि ते सैरावैरा धावूं लागले.)

कुतका०— (पांचजन्य करित धांवतो) अहो धांवा ! घ्या
पळ. हा दरवाजा उघडतो देहगडाचा आतां, धांवा ल-
वकर; रक्षण करा,

राघो०— भिऊं नको कुतका, हा मी आलों; अरे मी जी-
वंत असतां तूं कशासाठीं भितोस ? (बाहु थोपटीत प-
लायन करण्याच्या बेतांत) धीर धर, घाबरूं नको.

कुतका०— दादा, अहो मला धीर धरूं सांगता आणि तु-
म्ही कुठें ही धांव मारतां ?

राघो०— मूर्खा, ही सांगण्याची वेळ नव्हे. उगीच वटवट
करूं नको. जाऊं दे मला आधीं, संगळ्यांच्या पुढें. मी
कांहीं युवराजा नव्हे. कामाजी युवराजा. तो तुझे
रक्षण करील आतां. (गडाच्या अधोभागीं गमन
करितो.)

(इतक्यांत संकल्प आणि विकल्प यांस नियाम-
शक्ति लागून ते मूर्छित पडतात)

कामा०—	}	(एकदांच आक्रोश करून पळायन करण्या- च्या बेतानें धांवतात.)खबरदार ! भिऊं नका, भिऊं नका.
मसा०—		
मृदा०—		
मोहना—		
लुमा०—		

(इतक्यांत इच्छा,शक्तीचा झपाटा, लागून विकळ होते.

माया० (शोककरिते) हे माझे अपत्यांनो, आतां म्य
कोणास आलिंगन द्यावें बरें ? (स्यांस सावध करिते
चला आपण हा देहगड सोडून जाऊं. आतां येथें रा
हून आपणांस सुख होणार नाहीं. ते आपले जन्मवै
री आमचा आतां उच्छेद करतील, येथें येऊन.

जीवा०— (तिला दृढ आलिंगून) प्रिये, मला सोडून जा
ऊं नको. कदाचित् जाशीलच, तर मला तरी समागां
घेऊन जा. ढळढळां रडतो.)

माया०— (तिरस्कारानें) जा मेल्या गोंसामड्या, तुझी काय गरज आतां मला ? सर्वस्व देऊन नागवा झालास. आतां बस रडत, दांत वांसून.

(त्याची मिठी निकरानें सोडवून मस्तकावर लत्ताप्रहार करिते आणि निघून जाते)

(जोवाजीराव मीठी सोडतेवेळेस तिच्या दुकूलास झोंबला होता त्या मायापटांत गुंडाळिला लत्ताप्रहारानें मूर्च्छा पावून अचेतन भूमीवर शयन करतो.)

दमा०— (देहगडांत प्रवेश करून बोधादिकांस) हा मार्ग शमा०—

मोकळा केला, या आतां, ससैन्य सेनानायक; आणि लावा विजयध्वज (मोठ्यानें हांका मारतो.)

(बोधाजीराव, विचारराव, आणि विवेकराव सैन्या सह देहगडांत प्रवेश करतात)

बोधा०— (दमाजीरावास आलिंगन करतो) ह्या तुमच्या अशा अवर्णनीय शौर्यानें हा देहगड आमच्या हातीं लागला.

विचा०— दमाजीरावांचें शौर्य आणि साहस हीं, आजच्या आमच्या विजयास कारणभूत झटलीं पाहिजेत.

विवे०— होय, त्यांच्या अतुल पराक्रमानेंच आपण आज विजयी झालों. पण, ते कामाजी, राघोजी आदिकरून सर्व मांगांचे नायक कुठे आहेत ? त्यांला जीवंत सोडूनका.

बोधा०— अहो पाहा, पाहा कुठे आहेत ते. धरा त्यांला आणि ठारच करून टाका एकदां, सणने फिरून त्यांचें नांवही घ्यावयास नको.

श्लोक. [शार्दूलविक्रीडित.]

मारा त्यां वन-तस्करां भगिनिच्या साह्यान जे मातले ॥

जे अस्मद्रिपु सा सदा अव निधी-माजी च संभूतले ॥

जे जीवाजिस बांधुनि भ्रमपटीं शांतीस शोकांर्णवीं ॥

घालूनी अपणास ही श्रमविलें जे सिंह रानीं भवीं ॥ ८६ ॥

दमा०—मी विजयानंदाच्या भरांत त्या लुच्चांस अगदींच विसरलों. (शमाजी पंतास) धांवा लौकर, त्या लुच्चांस एकदम धरून आणा. जीवंत न मिळतील तर त्यांचा शिरच्छेद करून टांका.

(हिकडे मायाऊ, कामाजीनाईक, राघोजीनाईक इत्यादि सर्व समुदायासहवर्तमान देहगडांतून अधोमार्गा नें पलायन करतात.)

शमा०— (जी आज्ञा लक्षण निघतो) इतक्यांत पळाले बेटे, आं. (चहूंकडे अवलोकून शोध करितो आणि परत येतो) महाराज, ते गडांत नाहींत. गड सोडून अरण्यांत गेले.

दमा०— काय पळून गेले ? घ्या सेना, जा शोधा अरण्य; आणि जेथें ते सांपडतील तेथेंच शिरच्छेद करून टांका, त्यांचा.

विचा०— अहो, तें सर्व यथावकाशानें होईल. पण आधीं शांतिबाईची आणि जीवाजी रावांची कुशल वार्ता ऐकून घेऊन राजाकडे चार पाठविला पाहिजे, हें सर्व वृत्त निवेदन करण्यास, नव्हे काय ?

१ वनातील चोरांस. २ साहा. ३ पापसमुद्रांत. ४ उत्पन्न झालें.

५ शोकसमुद्रांत. ६ भवाण्यांत.

आर्था.

शांति पहा कुशला पतिसह जीस्तव अजि अमान्यसेना ही॥
आली मभु-आज्ञेनें प्रस्तुत कर्तव्य हें दुजे नार्ही ॥ ८७ ॥

बोधा०— खरी गोष्ट; जें मुख्य कार्य तें एकीकडेच राहिलें.
चला आपण वर बाले किल्ल्यांत जाऊं, आणि शांति
बार्डस भेटूं आर्था.

विचा०—अहो,पण जीवाजीराव दिसत नार्ही कुठे, हें कसें?
दमा०—ते त्या चोरांच्या हातून सुटून, वर शांतिबार्डकडे
गेले असतील.

विचा०—असें असेल खरें, तर मग उभयतांची फार दिव-
सांनीं भेटी झालेली यामुळें तीं समागममुखांत निमग्न
असतील. ह्मणून आतांच आपण तेथें जावें हें विहित
नव्हे. (बोधाजी रावांस) जाऊं द्या चार मभूकडे,
विजयवार्ता कथन करण्यास. आपण जरा अवकाशानें
शांतिबार्डस भेटूं.

बोधा०— फार बरें. तसेंच करूं या. (ह्मणून चार रवा-
ना करतो.)

(नंतर सुमति वरून डोकावून बोधाजीराव आदिक-
रून अमान्यमंडळीस पाहाती)

सुम०— अगे शांतिबार्ड, ऊठ वर; हे पाहा, तुझ्या ताताचे
बोधाजीराव आदिकरून अमान्य खालीं आले आहेत.

शांति०— (सद्द होऊन उठवत नार्ही तरी हातांत काठी
घेऊन उठत्ये.) आँ काय ह्मणतीस, माझ्या ताताचे
अमान्यमंडळ आलें आहे ? खरेंच ते येथें आले
आहेत ?

सुम०— अगे, खरेंच नाहीं तर काय खोटें ? तुझ्या गळ्याची आण; ते पाहा प्रत्यक्ष.

श्लोक. (वसन्ततिलका.)

तो बोध तो दमथ तो शम तो विचार ॥

तो भुपति-प्रिय विवेक हि आणि चार ॥

आले बहूत कुशलास तुझे पुसाया ॥

ये ऊठ पाह चल कांतसर्वें बसाया ॥ ८८ ॥

शांति०— (आनंदाचे भरांत उभी राहाव्ये) अगे चल दाखव मला कुठे आहेत ते; पाहूं दे त्यांला एकदां. (उभें राहावत नाहीं झणून) जळोगे मेलें, माझ्यानें उभें देखिल राहवत नाहीं.

सुम०— (तिचा हात धरित्ये) प्रियसखी, चल मी तुला सांभाळून नेत्यें. (तिचा हात धरून टेंकित टेंकित तिला खाली आणते.)

(पाहातांच सर्व उठून उभे राहतात.)

बोधा०— (अभिवंदन करतो) शांतिआका, खुशाल आहेसना ?

शांति०— (शरीराकडे अनुलक्षून) ही मी अशी आहे, पण माझा प्राणनाथ कुठे आहे ? (चहूंकडे पाहते) हे प्राणनाथ, मला अनाथाला टांकून तुझी कुठे गेलां ? (असें झणून मूर्च्छा पावत्ये.)

सुम०— (कपाळास हात लावत्ये) अरे कर्मा ! (बोधाजीस अनुलक्षून) अहो प्रधान हो, तुझी ज्याची मुक्ता

करावयास आलां, तो जीवाजीराव कुठे आहे ? (रडूं लागती.)

बोधा०— (दमाजीरावाच्या मुखाकडे टकटकां पाहा-
विचा०—)

तात) दमाजीराव ! —

दमा०— (चकित होतो) हें मोठें आश्चर्य झालें. (श-
माजीस) अहो पाहा, किल्ल्यांत सर्व ठिकाणां शोधून;
(उश्वास टांकतो) आहार विधी ! ज्यासाठी इतका
प्रयत्न केला, त्याचाच अभाव, आँ !

(सर्व संचित, साश्चर्य आणि तटस्थ होतात.)

सुम०— (शांतीस मांडीवर घेऊन सावध करित्ये) ऊठगे,
ऊठ आई; असें काय करतीस तूं, अहो संपूर्ण लोकपाल
हो, ही माझी प्रियसखी ! शांति आपल्या प्रियपतीक-
रितां अत्यंत शोकाकुल झाली आहे, तर कृपा करून
तुझी तरी त्याचा शोध सांगा. अहो, ही सर्व जगता-
चें पाळण करणारा जो प्रभु त्याची प्रियकन्यका जग-
तास शांति देणारी, या अशा शोकानलांत दहत आहे,
हिला पतिशुभसूचक जीवनानें थंड करा.-

(नंतर पडद्याआंत शब्द होतो.)

श्लोक (वसन्ततिलका)

माया-पटांत निजला विगतासु सा जो ॥

पाहा गडांत अर्धे त्वन्मति हि न लाजो ॥

जाया मिळेल गत जीवित अर्तभुक्तो ॥

ज्यासाठी शोकांनिधि-मज्जित सर्व हो तो ॥८९॥

(सर्व कान देऊन ऐकतात.)

शमा०— (सवेग अर्धीं जातो आणि चहूंकडे न्याहाळून पाहून आपणार्शीं) अहो तो कोण बरें, कृष्णांबर पांघरून निजला आहे ? वस्त्र तर स्त्रीप्रमाणें दिसतें, आणि शरीराकृति पुरुषाची भासती हें कसें काय ? (अगदीं जवळ जातो) श्वासावरून ही स्त्री आहे किंवा पुरुष आहे हें अनुमान करतां येईल- (कान जवळ करतो) श्वासोश्वास तर मुळींच नाही, मला वाटतें याला गाढ निद्रा लागली आहे, हा जीवाजीच आहे. (हातानें तोंडावरचें वस्त्र एकीकडे करतो) अहो, हा तोच. (मोठ्यानें) अहो रडूं नका. हा आहे जीवाजी येथें. स्वस्थ राहा.

(ऐकून सर्व सानंद उठतात आणि अर्धीं जाऊं लागतात.)

दमा०— आतां माझा प्रयत्न सफळ झाला.

बोधा०— तुमचा प्रयत्न सफल तर काय. पण आमचें सर्वांचें तोंड उजळ झालें.

विचा०— होय, नाहीपेक्षां मोठी पंचाईतच होती, आत्मास हे कृष्णवदन घेऊन परत जाण्यास.

सुम०— (सद्गद होती) अगे माझे दैवाचे शांतिबाई, अगे हा पाहा, तुझा प्राणनाथ जीवंत आहे. अगे ऊठ, उघड डोळे. शोक नको करूं आतां.

शांति०— (सावध होऊन) अगे सखी, तूं अशा भाषणांनीं माझें समाधान करतीस काय ?

बोधा०— (धांवत तिच्या जवळ येतो) शांति आका, अहो मृषा नव्हे, हा जीवाजीराव खालीं आहे. तो पाहा, शमाजीपंत हाक मारून सांग

शांति०— (सानंद सुमतीस मिठी मारती) अगे, तर आज

मी प्राणनाथ याच डोळ्यांनी पाहीनना ? हें केवढें

मोठें माझे भाग्य ! (आनंदाश्रूंनी डोळे भरतात.)

सुम०— अगे, तूं मोठी दैववान (तिचे अश्रु पदरानें पुसत्ये)

आतां माझ्या जीवांत जीव आला. माझे सखी ! आ-

ज तूं आपल्या प्रियपतीबरोबर सुखानुभव घे, बरेंना.

(सर्वत्र जीवाजी रावाच्या जवळ जातात.)

बोधा०— जीवाजीराव, उठा वर उठा. अहो, अद्याप

तुम्ही झोपेंतच आहां, हें काय ? (तो कांहीं बोलत

नाहीं असें पाहून त्याच्या आंगावरचा मायापट काढ-

तो) अहो उठा वर, ही तुमची प्रियपत्नी शांतिबाई तु-

म्हास भेटावयास आली आहे. (हातानें ढळवितो.)

शांति०— (जीवाजीच्या सन्निध जात्ये आणि त्यास स्व-

करानें जागृत करत्ये) अहो प्राणनाथ, या तुमच्या

प्रियपत्नीकडे पाहा. (तो अचेतन झालासें पाहून)

अरे कपाळा, हें काय ? (मूर्च्छा येऊन धाडकन

भूमीवर पडती.)

(सर्व घाबरून जीवाजीच्या हातपायांस चेंपून नाडी

पाहातात.)

सुम०— (जीवाजीचें शरीर पाहात्ये.) अहो हा तर अ-

गदीं काष्ठ होऊन पडला, आतां आशा कशाची. (ढ-

ळढळां रडत्ये आणि शांतीस पोठार्शी धरत्ये.)

(सर्व साश्रु होतात.)

बोधा०— (सकंप) अगे असें काय करतां ? कोणतीहि

गोष्ट पक्की समजण्यापूर्वी शोक करीत बसूं नये. (सु-

मतीस) अगे आण सीतळ पाणी, आणि लाव त्यांच्या डोळ्यांस. त्याला भयंकर समर पाहून मूर्च्छा आली आहे, आणखी काय ? (मनांत) वेळ तर मोठी वाईट दिसत आहे.

दमा०— (कपाळावर हात मारतो) हे दुर्देवा ! हा काय अनर्थ केला त्वां ? ज्यांच्या साथी हा सर्व सेनाभार घेऊन आलों, युद्धप्रसंग ही तुंबळ करून गड हस्तगत केला, त्यांचीच अशी दशा व्हावी काय ?

शमा०— कायही दुर्देवाची गतिही ? इतका प्रयत्न करून शेवटीं तूस कांडून हाताला फोड मात्र, तसें झालें हें. (रडूं लागतो)

विचा० (विवेकास) आतां प्रभूला वदन कसें दाखवावे ? प्रसंग मोठा कठीण दिसतो.

सुम०— (सीतळ पाणी आणून जीवाजीच्या आणि शांतीच्या आंगावर शिंपित्ये.) सावध व्हा, महाराज ! सावध व्हा. (शांतीचे चुंबन करून) अगे माझे माणसखी, मी तुला आतां कुठे पाहूं ? तूं उठून एकदां तरी मजशीं बोल.

दिडीं.

कसें कोसळलें गगन तुझ्या डोईं॥

अथवा झाला हा वज्रपात काई ॥

तुला पाहूं मी आतां कुठे आई ॥

ऊठ मजपाशीं बोल कांहीं सोई ॥ १ ॥ ९० ॥

श्लोक. (शिखरिणी)

कसें काळें तुझ्या गगन शिरिं हें कोसळविलें ॥
 शरत्काळीं मेघ-द्युतिन विधु-बिंबा मळविलें ॥
 महा सिंधू-तो यातरून घननीरौशयिं बुडे ॥
 तसा भूमिशय्या करून तव हा कांत पडुडे ॥ ९१ ॥

(तिच्या नाकाजवळ पाहून) ही आतां कोठची उठा-
 वयाला. हाय हाय ! (ऊर बडवित्ये) अगे, मी तुझ्या आ-
 ईला काय तरी सांगूं आतां ! अगे सखी ! अगे शांती !
 असें काय केले हें ! आजपर्यंत मी तुला सांभाळली, पण,
 शेवटीं त्वां मला कसें ठकविलें.

(सर्व अधोमुख रोदन करूं लागतात)

(नंतर भालदार ललकारतो)

श्लोक. (मालिनी)

सकल जग जयाची स्वीय लीला विराजे ॥
 स्थिर चर लघु मंठे माजि न्या रंक राजे ॥
 समहिंषि वानि आला या उठा मान याला ॥
 निज प्रियतनुजा-जांनी सुखी पाहयाला ॥ ९२ ॥

गोध्या० — आहाहा ! काय संकट हें ! हा प्रभु नि-
 वृत्तीसहित आला, आणि आतां शांतीचा आणि जी-
 वाजीरावाचा समाचार विचारील न्यास काय तरी
 सांगावें ?

दमा० — अहा दुर्दैवा ! त्वां सर्व दुःखसमुद्र तारून शेवटीं
 या थिल्लरोदकांत बुडविलें ना ? आतां प्रभूला सां-
 गावें तरी काय ?

(विचारराव, विवेकराव, आणि शमाजीपंत सर्व स्तब्ध होतात.)

(नंतर राजा शिवाजी आणि राणी निवृत्ति नरयानांत बसून येतात.)

(सर्व उठून खाली मान करून स्तब्ध उभे रहतात.)

शिवा०— मी तुम्हा सर्वांचा मोठा आभार मानतो, की तुम्ही दुर्धर शत्रु जिंकून हा आज जय संपादन केला. तुमचा हा अतुल पराक्रम आणि शुद्ध स्वामिभक्ति ही सदैव अप्रतीम राहोत त्रिभुवनांत; (कोणीच प्रत्युत्तर करीत नाहीसे पाहून त्यांच्या मुखाकडे पाहतो, आणि मनांत) आज हे विजयानंदांत डुलत असावे तसे नसून सांचित से कां दिसतात ?

निवृ०— (शाशंक) काय, बोधाजीराव ? जीवाजीराव कुठे आहेत ? (सुमतीस) कायगे, त्वांही मौन धरिले ? अगे माझी शांति कुठे आहे ? खुशाल आहेना ? अशी गे काय करतीस; बोलत देखील नाहीस ?

सुम०— (मोठ्याने हंबरडा फोडून) काय बोलूं, माझे कपाळ ? ह्या येथे पडल्या आहेत शांतिबाई. (ऊर बडवित्ये) अगे शांतिबाई ! ऊठगेऊठ. अगे ही तुझी माउली आली आहे हिजकडे तरा पाहा, एकदां डोळे उघडून.

निवृ०— (गहिवरून धांवत जवळ जात्ये) अगे सुमति ! हिला काय झाले असे ?

(शांतीस उंचलून मांडीवर घेत्ये.)

सुम०— (रडत रडत जीवाजीराव पडला होता तो हाता-

ने दाखवित्ये) हा पाहा, काय अनर्थ तो; दुसरें काय आणखी होणार ? हें झालें.

निवृ०— अरे विपरीतगतिदादेंवा ! हें काय संकट मला प्राप्त केलें त्वां ? अहो जीवाजीराव ! अगे माझे लडिवाळे शांति ! मला टांकून तुझी कुठे गेलां (मूर्च्छा पावत्ये.)

मुम०— (तिला सावध करित्ये) बाईसाहेब, सावध व्हा. (पदरानें तारा घालत्ये) अहो, तुझीच असें करूं लागलां, तर मग आह्मी काय करविं ?

निवृ०— (किंचित् सावध होऊन शोक करत्ये.)

साक्या.

हा दुदेंवा कसा घातला मजवरती हा घाला ॥

पीयूषास्तव कृपां खणतां हालाहलधि निघाला ॥ १ ॥

हा दुदेंवा या जगतीत्रयिं कैसी स्त्री मि कुशीला ॥

गेली अकाळीं कन्या झाली होती जीचे कुशीला ॥ २ ॥

हा दुदेंवा मसवुन शांती लावियलें रुदनासी ॥

ठेवियलें तरि कां मज्जीवित शोकाग्निंत दर्हनासी ॥ ३ ॥

हा दुदेंवा उपटुन माझा स्वांत-सौख्य-तरु-रोपा ॥

रडविशि मानें अदयपणानें नगणशि कांहिच पापा ॥ ४ ॥

हा दुदेंवा तनुजा जामातास सुखी पाहाया ॥

आलीला तन्निधन दाउनी बैसविसील रडायी ॥ ५ ॥

हा दुदेंवा क्रौर्याची तव तुलना कोण करितो ॥

क्षुंपीडित जरि अंवयस कधिही वन्ये न मारि हरी तो ॥ ६ ॥

१ अमृत. २ विहीर. ३ विषसमुद्र ४ वाइट. ५ पोठी.

६ जळावयास. ७ मानसीक सुखाचा वृक्षरोपा ८ त्यांचामृत्यु.

९ कुरपणाची. १० मुकेने पिडलेला. ११ अर्भक. १२ रानात राहा

णारा १३ सिंह.

शिवा०— (तिचें समाधान करितो) हे साध्वी, तूं सर्वज्ञ असून हा इतका शोक करितीस हें तुला योग्य नाही.

निवृ०— प्राणनाथा ! माझे प्राण या शांतीकरितां व्याकुल होतात, यामुळें योग्यायोग्याचा विचार माझ्या मनांत देखील येत नाही. जरशांति नसेल तर माझ्यानें प्राणधारण होणार नाही.

शिवा०— हे संपूर्ण जगताचे स्वामिणी, भीऊं नको. चला आपण या उभयतांस अशीच वर बालेकिल्लयांत घेऊन जाऊं.

निवृ०— क्षमा मागत्यें, महाराज ! मी वर आल्यें असतां मला अिक दुःख होईल, शांतीचे शृंगारादि पदार्थ पाहून.

शिवा०— अगे माझे परमप्रिये ! मी सांगतो हें मान. तूं अधिकतर सुखी होशील, तेथें जातांच.

सुम०— (सानंद) बाईसाहेब, स्वामीचें वचन कधींही मिथ्या व्हावयाचें नाही.

श्लोक. (शिखरिणी.)

जयाचे दृष्टीनें अमरपण पीयूष मिरवे ॥

जयाचे तेजानें रविस जग तेजाळ करवे ॥

जयाचे वाणीनें निर्गम पढला सत्सुचिरगी ॥

नहो मिथ्या त्याचें वचन सुखि होशी चल उगी ॥९९॥

निवृ०— बरें तर, जशी स्वामीची आज्ञा. (पदरानें अश्रु पुसत्ये.)

शिवा०—(बोधादि प्रधानांस) जीवाजीरावास आणि शांतीस वर आणा.

(सर्व आनंदानें उठून उभे राहतात.)

बोधा०— जी आज्ञा, (जीवाजीस आणि शांतीस घेऊन सर्वत्र वर बालेकिल्ल्यांत प्रवेश करतात.)

चतुरा०— (पुढें येऊन शिवाजीस अभिवंदन करत्ये)
महाराजांचा विजय असो.

शिवा०— (चतुराऊस जवळ बलावून तिचे कानांत)
जा, तौ अमृतकूप उघड, आणि त्यांतील अमृत आणून या उभयतांचे तोंडांत घाल.

चतुरा०— फार उत्तम (धांवत जाते आणि अमृतकूप उघडून त्यांतील अमृत घेऊन शांतीच्या आणि जीवाजीरावाच्या मुखांत घालत्ये.)

(तीं तत्काळ सावध होऊन उठतात.)

(बोधाजी, दमाजी आदिकरून सर्व आनंदित होतात आणि मुखानें जयजय शब्द करीत टाळ्या पिटतात.)

शांति०— (शिवाजीस आणि निवृत्तीस अभिवंदन करत्ये) आज मला जीवदान आणि चुडेदान दिलें.

निवृ०— (सद्गद होते) माझे लडिवाळे, आजचा मोठा सुदिन कीं, तूं माझ्या दृष्टीस पडलीस. (एकमेकीस प्रेमालिंगन देतात.)

जीवा०— (सानंद आणि सलज्ज शिवाजीस आणि निवृत्तीस अभिवंदन करतो.)

पद. (रागधनाश्री)

माझिये क्षमा करीं अपराधा ॥ धृ० ॥

बाटविला माथावश हाउन शांति-सुखाचा रांधा ॥ १ ॥

झालें कामादिकअरि-आधिन करुन घेतली बाधा ॥ २ ॥

इच्छा ऽहंकारा आलिंगुनि दूर दवडिली मेधा ॥ ३ ॥

भागविलें यावया तुह्माला रविदास-प्रभू शोध्या ॥ ४ ॥ १०० ॥

शिवा. — (शांतीचे चुंबन करतो) मुली, सुखी झालीसना ?

भेटला तुझा प्रियपति ? आतां यथेच्छ समागमसुख

चिरकाळ भोग बरें ना. (जीवाजीस) या शांतीसह-

वर्तमान चिरकाल सुखी नांदा बरें. (निवृत्तीस) प्रिये,

आतां झालीस तूं सुखी ?

शांति० — (आनंदाश्रु ढालते) मला अनाथेला आज
सनाथ केले,

निवृ० — (शिवाजीच्या पायांस हात लावते) हे पाय
आज या महाविपदाणर्वास नौका झाले.

जीवा० — (पायांस मिठी मारतो) हा दासानुदास स-
र्वापराधी आहे, यास क्षमा असावी.

श्लोक.) उपजाति.)

दयानिधे या शरणागतासी ॥

करू कृपा तूझि पुनीत कासी ॥

केले प्रमादें अपराध भारी ॥

करीं क्षमा स्वीय ध्वजा उभारीं ॥ १०१ ॥

शिवा० — (जीवाजीस प्रेमानें आलिंगितो) तुह्मास आणि

शांतीस त्या दुष्टांनीं फार त्रासविलें लक्षण त्यांला

या माझ्या बोधादि मंत्री जनांनीं दिगंतास हांकून

१ स्वयंपाक. २ पीडा. ३ आस्तिक्य बुद्धि. ४ पावन

दिलहें; ज्या मायेनें तुझांस इतकें भ्रमांत घातलें तिला ही दिगंतास लावली. आतां आणखी ही जी तुमची इच्छा असेल ती पुरविण्यास मी सिद्ध आहे.

जीवा०— (सद्गद होतो) हे करुणार्णवा, तूं अनंत शक्तिमान् मभु, तुझ्या इच्छामात्रें करून संपूर्ण स्थावर जंगमसृष्टिक्रम चालत आहे त्या तुजपाशीं मी दुबळ्यानें मांगावे तें काय ?

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

केलें दुर्धर अति-मुक्त विशदा शांती सुखाला दिलें ॥
मातें स्वीय सुखासनीं बसविलें सत्कार्य संपादिलें ॥
जे दुःसाध्य घडावया युगशतें तापोनियां काननीं ॥
मागूंकाय अधिक याहुन अतां मी दीन या आननीं ॥१०२॥

श्लोक. [शिखरिणी.]

प्रसन्ना विश्वेशा अपरिहर शत्रु-प्रशमना ॥
न माझे अन्याया गणुन मज सायुज्यसदना ॥
सुखी केलें शांती सहित निज सौख्यास दिधलें ॥
न मागाया कांहीं अधिकतर याहुन उरलें ॥ १०३ ॥
(तथापी भगवान् प्रसन्न होऊन देतात तर हें द्यावें.)

श्लोक. (मदिरा.)

हा दम हा शम बोध विचार विवेक सहित इथे वसिजे ॥
हीं तुमचीं अति मोदकरें पदकंजफुलें कधि नाफसिजे ॥
फोरुन षड्रिपु या वपु-दुर्गि न संचरती भुल पाडिजती ॥
रूप तुझे अनुलक्षुन हें मन दृष्टि न तेथुन काडिजती ॥ १०४ ॥
या निरुपाधि निरंतर शाश्वत रूपिं विराजविं जीवगडी ॥
सेधव सिंधुजळीं मिळतें तसि शांतिसुखासह मारु बुडो ॥
मीळणि ऐक्यरसीं नग कांचनिं होउ तथापरि आत्मपदीं ॥

तूट पडो न अवीटपणें घट मातिच हो अनुपाधि कधीं॥१०५॥

भरताचें वाक्य.

पद.

जगदीशा यादीनातें ॥

देतां तरि हें द्या मातें ॥ धृ ॥

व्हावा विद्वत्प्रिय भूपाल ॥

न्यायी दीनालागि दयाल ॥

करी विद्या शस्यसुकाल ॥

जो विरकाल आह्माला ॥ १ ॥

वाहो सत्कर्माची चाड ॥

होवो मति दुष्कर्मी भ्याड ॥

निंदाद्वेषाचें कवाड ॥

कधीं द्वाड नच पाहो ॥ २ ॥

संतत साधूंचा सहवास ॥

घडो शांतीसौख्य जिवास ॥

लोकीं संपादुत विभवास ॥

या कविरवास गाउनियां ॥ ३ ॥

धरून प्रभु भक्तीची कास ॥

स्मरून सद्गुरुच्या वाक्यास ॥

मिळणी होवो चिदैक्यास ॥

मी परक्यास विसरुनियां ॥ ४ ॥

सदैवशुचिरंतर निःसंग ॥

होवो भवभयाचा भंग ॥

रविदास प्रभूनामीं दंग ॥

हो हा अभंग आनंदी ॥ ५ ॥ १०६ ॥

शवा०— तथास्तु (तसेंच असो.)

(असें बोलून सर्व निघून जातात.)

श्लोक. (वसंततिलका.)

श्रीराम* - कृष्ण - शुभजन्म - दिनि प्रभावे ॥

जो पीयूषोद्गम शुचिर्हरि - पार्थि भावे ॥

आरंभुनी गुरुकृपे परिपूर्ण झाला ॥

ग्रंथाब्ध हा ग्रह वसूँ मुनि भूँ शकाला ॥ १ ॥

१ नउ. २ आठ. ३ सात. ४ एक. *राम नवमीस आरंभ आणी जन्माष्टमीस संपूर्ण.

अंक सातवा समाप्त.

सातव्या अंकातील पद्ये.

श्लोक. आर्या. साक्या. दिंड्या. ओंव्या. अभंग. पदे. एकूणपद्ये.

६१ ७ २६ ४ २ ० ६ १०६

एकंदर ग्रंथांतील पद्ये.

अंक. श्लोक. आर्या. साक्या. दिंड्या. ओंव्या. अभंग. पदे. एकूण पद्ये.

१	२४	३	९	२	१०	१	१	५०
२	३४	१	१३	१	१३	३	२	६७
३	३१	३	४	४	६	२	१	५१
४	३२	१	८	३	४	१	१	५०
५	४४	१	५	२	५	०	१	५८
६	५०	१	१९	१	१२	१	१	८५
७	६१	७	२६	४	२	०	६	१०६

२७६. १७. ८४. १७. ५२. ८. १३ ४६७.